१८

गाथा प्रती

पृष्ठ

१८०१ ते १९००

Jan

Registered According to Act XXV. of 1867. (All Rights Reserved.)

January

CHOW

COLLECTIO

श्रीग

श्री

श्रीरघुनाथ

A COMM

By Gadádhara

Edited by N

Professo

and Nyā

Profess

FA

PUBLISHED & S

CHOWKHAMBA SA

Printed by J

at the Vidya

January

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES,

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS

NO. 34

गादाधरी

श्रीगदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्त्तिविरचिता ।

श्रीगङ्गेशोपाध्यायविरचिततत्त्वचिन्तामण्या

श्रीरघुनाथतार्किकशिरोमणिविरचितदीधित्या च गर्भिता ।

GÂDÂDHARÎ

A COMMENTARY ON DÎDHITI THE COMMENTARY OF TATTVA CHINTÂMANI.

By Gadádhara Bhattâchârya Chakravartin. With Text.

Edited by Nyâyâchârya Vâmâcharana Bhattâchârya

Professor Govt. Sanskrit College, Benares

and Nyâyopâdhyâya Dhundhiraj Shastri,

Professor, D. A. V. Ved Vidyalay,

BENARES.

FASCICULUS XIX-१९

PUBLISHED & SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE, BENARES.

Printed by Jai Krishna Das Gupta,

at the Vidya Vilas Press, Benares.

1927

Agents:

1 Luzac & co, Booksellers,
LONDON.

2 Otto Harrassowitz, Leipzig:
GERMANY.

3 The Oriental Book-supplying Agency,
POONA.

रोधेन प्रत्यक्षसामग्र्या बलवत्त्वमित्यर्थकतया व्याख्यानमयुक्तं भिन्नविषयेऽनुमितिसामग्र्याः बलत्वादतो एकत्रेत्यादि । पक्ष एव व्याप्तिभङ्गद्वारा व्याप्तिसापेक्षप्रमाण एव दूषकता सम्भवतीति चक्षुरादेरतथाभूततया तत्प्रतिरोधकत्वं विरोधिपरामर्शस्य न स्यादित्याशङ्कया चक्षुरादेश्चेति फक्किकामवतार्य इष्टापत्तिपरतया मिश्रा व्याख्यातवन्तः, तत्र विरोधिपरामर्शस्य लौकिकचाक्षुषाप्रतिबन्धकत्वेऽप्युपनीतभाने जननीये चक्षुरादेश्शब्दस्य च प्रतिरोधकतायां कथन्ताया अनिवृत्तेः स्वयं विशिष्टबुद्धौ तदभावव्याप्यताबुद्धेः साक्षात्प्रतिबन्धकतया दूषकत्वे निर्भरस्य वर्णितत्वात् तादृशप्रतिबन्धकतानुपपत्तिशङ्कयैव तादृशमूलमवतारयति नन्विति । विरोधिपरामर्शः तदभावव्याप्यवत्तानिर्णयः, विपरीतज्ञानविरोधी तद्विशिष्टज्ञानविरोधी, विशेषदर्शने पीतत्वाभावव्याप्यशङ्खत्वादिनिश्चयत्वेऽसति चानुमितिप्रतिबन्धकबाधादौ चक्षुरादेश्चेति चकारस्यानुक्तानुमानशब्दसमुच्चायकता न संभवति तस्यानुमानप्रतिरोध्यत्वादित्यत आह चस्त्वर्थ इति ।

नानुमानेन प्रतिरोध इति मूलस्य दोषविशेषाधीनज्ञाने जननीय इति भावः । तदुपस्थितावपीति । विरोधिपरामर्शसत्त्वेपीत्यर्थः । तस्यदोषादिसमवहितचक्षुरादेः, अधिकबलत्वात्–अधिकबलत्वोपगमात् , अप्रतिबध्यफलत्वोपगमादिति यावत् । तथाच दोषविशेषाद्यजन्यत्वं साक्षात्कारित्वव्यञ्जकदोषविशेषजन्यज्ञानसाधारणविषयताविशेषशून्यत्वं वा प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ अधिकफलबलेन निवेशनीयमिति भावः ॥

(चि०) नन्वेवं वादिवाक्यमात्रस्य प्रतिरोधकत्वेनानुमानमात्रोच्छेदः । न च विरोधिवाक्यस्य न्यूनबलत्वे लक्षणायोगः, समानबलत्वे प्रतिरोध एव, अधिकबलत्वे नरशिरःशौचानुमानवत्तेन बाध एवेति वाच्यम् । अगृह्यमाणविशेषदशायां प्रतिवादिवाक्येन सर्व्वानुमानप्रतिरोधापत्तेः । अनुमानात् पूर्व्वं पश्चाद्वाऽनुमानान्तरेण तस्य न्यूनाधिकबलत्वानिरूपणात्, निरू-

पणे वाऽनुमानवैयर्थ्यापत्तेः।

मैवम्। विरोधिवाक्यमात्रस्य समबलत्वाभावात्। उक्तं हि-'व्याप्तिपक्षधर्म्मते बलमि'ति। प्रत्यक्षादेर्लिङ्गभावेनैवानुमानप्रतिरोधः-कथायां तदुपन्यासानर्हत्वात्।

यत्तु विरोधिव्याप्यद्वयस्यासाधारणत्वात् संशयजनकत्वं दूषकताबीजमिति। तन्न। एकैकं हि सत्प्रतिपक्षं न तु विशिष्टम्, तादृशश्च न संशायकमिति।

अनुमितिप्रामाण्यग्राहकाप्रवृत्तिर्दूषकताबीजमित्यन्ये। तन्न। परस्परप्रतिबन्धेनानुमितेरेवानुत्पत्तेः।

(दी०) अथ व्याप्तिपक्षधर्म्मते यदि बलं कथं तर्हि प्रत्यक्षादेः प्रतिरोधकतया कथायामुपन्यास इत्यत आह प्रत्यक्षादेरिति।

अत्र हेतुमाह कथायामिति। प्रत्यक्षस्य स्वरूपसत्त्वयैव विरोधकत्वात् विरोधिवाक्यमात्रस्यानुमित्यविरोधित्वात् बोध्याभावव्याप्यवत्तानिर्णयेनैव शब्दादिबोधप्रतिरोधाच्चेति।

(गा०) एवं-विरोधिज्ञानसामग्र्या निश्चयविरोधित्वे। यद्यपि विरोधिपरामर्शस्य तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानविधयैव शिरोमणिमते प्रतिबन्धकत्वं तन्मते मूलस्थसामग्रीपदेनापि साध्याभावव्याप्यवत्तापरामर्शस्य विवक्षणीयत्वात्, तथापि सामग्रीपदस्य यथाश्रुतार्थपरत्वाभिमानेनेयमाशङ्का। वादिवाक्यमात्रस्येति। अत्र मात्रपदेन साध्याभा बोधकानुमानापेक्षाव्यवच्छेदः। प्रतिरोधकत्वेन प्रतिरोधकत्वप्रसङ्गेन, अनुमानमात्रव्यवच्छेदः-परार्थानुमानमात्रव्यवच्छेदः। न्यूनबलत्वे-अनाप्तोक्ततया निश्चितत्वे, लक्षणायोगः-प्रतिरोधप्रयोजकसमानबलत्वायोगः, समानबलत्वे-ऽनाप्तोक्ततया निश्चितत्वे। प्रतिरोध इष्ट एवेति शेषः। अधिकबलत्वे-आप्तोक्ततया निश्चितत्वे, शौचानुमानवत्-शौचानुमानस्येव, तेन-विरोधिबोधकशब्देन, बाधोविरोधिनिश्चयजननम्। परार्थस्थले मध्यस्थस्य पक्षे साध्यमिव सा-

ध्यतदभावग्राहकमानयोराभासत्वं सन्दिग्धं न तु कुत्राप्यनाभासत्वमाभासत्वं वा निश्चितं प्रमाणान्तरेण तन्निश्चये साध्यस्यापि प्रमाणान्तरेण निश्चयसम्भवाद्विवादापर्यवसानापत्तेरिति समानबलतया प्रतिवादिशब्दः प्रतिरुन्ध्यादेवानुमानमित्याह गृह्यमाणेति ।

दीधितौ तर्हीति । तर्हि कथं प्रतिरोधकतया कथायां प्रत्यक्षादेरुपन्यास इत्यन्वयः । अनुमान एव तादृशबलसत्त्वादिति भावः ।

मूले प्रतिरोधः-प्रतिरोधकतया कथायां प्रत्यक्षादेरुपन्यासः ।

दीधितावत्रेति । व्याप्तिपक्षधर्मताभ्यां ज्ञायमानत्वरूपलिङ्गभानमपुरस्कृत्य प्रत्यक्षशब्दयोः प्रतिरोधकतया अनुपन्यसनीयत्व इत्यर्थः ।

मूले तदुपन्यासानर्हत्वात्-लिङ्गभावानापन्नप्रमाणस्यानुपयुक्तोपन्यासकत्वादिति भावः ।

हेतुपूरणेन तदुपन्यासानुपयोगित्वं व्यवस्थापयति दीधितौ प्रत्यक्षस्येति । स्वरूपसत्यैव-स्वज्ञानमनपक्ष्यैव । विरोधिकत्वादिति । तथाचोपन्यासस्य परज्ञानमेव फलं प्रत्यक्षप्रमाणस्य च यदि ज्ञानमेवानुपयुक्तं तदा क उपन्यासोपयोग इति भावः । ननु प्रत्यक्षस्य ज्ञानानपेक्षस्य बोधकतया तदुपन्यासस्य विरोधिज्ञानसामग्र्यसंपादकत्वेपि आदिपदग्राह्यशब्दस्य ज्ञातस्यैव बोधकतया तदुपन्यासस्य विरोधिज्ञानसामग्रीसंपादकतया उपयोगित्वं दुर्वारमेवत्यत आह विरोधिवाक्यमात्रस्येति । विरोधिवाक्यज्ञानमात्रस्येत्यर्थः । मात्रपदेन कारणान्तर (साहित्य) व्यवच्छेदः । अविरोधित्वादिति । तन्मात्रस्य विरोधिबोधसामग्रीत्वविरहादिति भावः । तथापि कारणान्तरसहितज्ञानस्यैव प्रतिरोधोपयोगितया तदुद्भावनसार्थक्यमित्यत आह बोध्येति । तथा च व्याप्यवत्तापरामर्शदशायां विरोधिवाक्यज्ञानादिसत्त्वेपि तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयाभावघटितसामग्र्याः कथंचिदप्यसम्भवात् लिङ्गभावानापन्नशब्दप्रमाणोपन्यासो न विरोधिज्ञानसामग्रीं सम्पादयतीति न कश्चिदुपयोग इति भावः । इदमुपलक्षणम् । पक्षे साध्यं नास्तीति वाक्यस्यानुपूर्वीविशेषप्रकारेण ज्ञानं पक्षे साध्यभाववत्त्वावगाहिविरोधिबोधसामग्रीघटकं, तादृशञ्च ज्ञानं प्रत्यक्षात्मकं तादृशवाक्यप्रयोगादेव सम्पद्यते न तु साध्याभावप्रमापकशब्दाविषयः पक्ष इत्याद्याकारकतदुपन्यासादिति

न कथंचिदपि तादृशोपन्यासस्य प्रतिरोधकतेत्यपि बोध्यम्।

मूले एकैकमिति। प्रत्येकहेतुवृत्तितत्तल्लिङ्गतावच्छेदकावच्छिन्नं, सत्प्रतिपक्षं-सत्प्रतिपक्षतया दुष्टव्यवहारविषयः; न तु विशिष्ट-हेतुप्रतिहेतुसाधारणरूपावच्छिन्नम्, तादृशं च न संशायकमिति। संशायकतया दुष्टबीजत्वे तादृशदुष्टव्यवहारानुपपत्तिरित्यर्थः॥

(चि०) रत्नकोषकारस्तु-सत्प्रतिपक्षाभ्यां प्रत्येकं स्वसाध्यानुमितिः संशयरूपा जन्यते, विरुद्धोभयज्ञानसामग्र्याः संशयजनकत्वात्, संशयद्वारा ऽस्य दूषकत्वम्। न च संशयरूपा नानुमितिः बाधस्येव विरोध्युपस्थितेरनुमितिसामग्रीविघटकत्वेनाऽवधारणात्, अन्यथा बाधेऽप्यनुमित्यापत्तेरिति वाच्यम्। अधिकबलतया बाधेन प्रतिबन्धात् तुल्यबलादनुमितिः स्यादेव, सामग्रीसत्त्वात्। साध्याभावबोधस्य च तत्र प्रतिबन्धकत्वं न तु तद्बोधकस्य नयनादेः। प्रत्येकं निर्णायकत्वेनावधारितात् कथं संशय इति चेन्न। प्रत्येकाद्धि ज्ञानमुत्पद्यमानमर्थात् संशयो न तु प्रत्येकं संशयजनकत्वमिति-मेने।

तन्न। साध्यतदभावयोर्विरोधेन यथैकज्ञानस्यापरधीप्रतिबन्धकत्वं तथा साध्याभावव्याप्यवत्त्वस्यापि साध्यविरोधित्वात्तद्बुद्धेरपि साध्यधीप्रतिबन्धकत्वात् विरोधिज्ञानत्वस्य प्रतिबन्धकत्वे तन्त्रत्वात्॥

(दी०) रत्नकोषकृतामभिप्रायः-एकधर्मिकाविरुद्धानेकप्रकारकनानाधर्मिकविरुद्धाविरुद्धनानाप्रकारकज्ञानत्वादिवदेकधर्मिकविरुद्धानेकप्रकारकज्ञानत्वरूपं संशयत्वं न जन्यतावच्छेदकम्, तत्तद्धर्मिकतत्तत्प्रकारकज्ञानत्वप्रयोजकसमाजप्रयोज्यत्वात् समाजस्य। क्वचिद्विरोधभानस्यापि तत्प्रयोजकाधीनत्वात्। नी-

ऌेतरघटत्वपटत्वाप्रकारज्ञानत्वैकधर्मिकाविरुद्धानेकप्रकारकान्य-ज्ञानत्वादिवच्च संशयान्यज्ञानत्वादिरूपं निश्चयत्वमपि न जन्य-तावच्छेदकम्, तत्त्वप्रयोजकविरहादेव तत्त्वविरहाद्युपपत्तेः। एवञ्च तुल्यबलाभ्यां विरुद्धोभयसामग्रीभ्यां जायमानं ज्ञानमर्थात् संश-यरूपं भवति। अत एवाहत्यैव विप्रतिपत्तिजन्मानं संशयमामनन्ति। फलबलकल्पनीयश्च न्यूनाधिकसमबलभावः। सत्यामपि पीतत्वशु-क्लत्वस्मृतौ सविधवर्त्तिनि शङ्खे सति दोषविशेषे पीतत्वस्यैवास-ति च शुक्लत्वस्यैव दूरस्थे च धर्मिणि असति विशेषदर्शने स्मृत-योरेव कोट्योः सति च एकस्या एव नयनेन ग्रहात् । अथैव-मुद्बुद्धाभ्यां विरोधिसंस्काराभ्यां स्मरणमपि संशयात्मकं स्यात्, किं न स्याद्यदि च नानुभवबाधः येन गुरुणापि निश्चयत्वेन संस्कारजनकत्वमुपेयते भवता।

अथ विरोधिनो निर्णयोऽनुमितिप्रतिबन्धको विरोधित्वञ्च सहानवस्थायित्वं साध्यभावस्येव तद्व्याप्यस्यापीति चेत्। यदि व-स्तुतो विरोधिनो निर्णयस्तथा, कथं तर्हि पक्षतावच्छेदकादेस्ता-दृशस्य निश्चये भ्रमानुमितिः। अथ विरोधित्वेन, तदा तदग्रहे नेह साध्यमिश्रादिनिर्णयेऽप्यनुमितिप्रसङ्गः।

अथ विशेषदर्शनं विरोधिबुद्धिप्रतिबन्धकं कथमन्यथा तद-नन्तरं न भ्रमसंशयाविति चेन्न। सत्यपि शुक्लत्वादिव्याप्यदर्शने शङ्खादौ दुष्टेन नयनेन पीतत्वादेरदुष्टेन च पीतत्वादिव्याप्यवत्ता-निश्चये सत्यपि शुक्लत्वादेर्ग्रहात्, सति च विशेषदर्शने क्वचिदुपनी-तभानानुदयाद्दूरतः प्रमितस्य स्थाणुत्वादेः शाखादौ करादि-भ्रमे णाग्रहात् तत्तत्स्थलविशेष एव तस्य प्रतिबन्धकत्वमिति।

(गा०) विरोधिभानसामग्र्याः संशयविरोधित्वे संशयमात्रोच्छेदप्र-सङ्ग इति प्रकरणसमो विरोधिभानसामग्रीविषया संशयरूपामनुमितिं

मा प्रतिरौत्सीत् विरोधिविषयत्वेन तु बाधतदभावव्याप्यवत्तानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वं दुर्वारमिति शङ्कते मूले न च संशयरूपा नानुमितिरित्यादिना। बाधबुद्धेर्विरोधिविषयत्वमात्रं न प्रतिबन्धकत्वे तन्त्रं किन्तु निश्चयप्रामाण्यकत्वे सति विरोधिविषयत्वं, सत्प्रतिपक्षस्थले चोभयव्याप्यवत्ताज्ञानयोरेव प्रामाण्यानिश्चयान्नानुमितिप्रतिरोध इति समाधत्ते अधिकबलत्वेति। ननु प्रत्यक्षे समानबलग्राह्याभावसामग्री संशयानुपपत्त्याऽविरोधिन्यास्तामनुमितौ तस्याः प्रतिबन्धकत्वे का क्षतिरित्यत आह साध्याभावबोधस्येति। साध्याभावनिश्चयस्यैवेत्यर्थः। तत्रा-ऽनुमितौ। नयनादेरित्यादिना विरोधिपरामर्शपरिग्रहः। नयनग्रहणं दृष्टान्तार्थम्, मानाभावादिति पूरणीयम्। प्रत्येकमिति। एकैककोटिनिश्चयजनकत्वेन अवधारितात्परामर्शादित्यर्थः। कथं संशय इति। संशयत्वावच्छिन्नं प्रति परामर्शस्य हेतुतायाः क्वाप्यक्लृप्तत्वादिति भावः। संशयत्वस्य जन्यतानवच्छेदकत्वेपि तत्तत्प्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नोत्पत्तिनियामकसामग्रीत एव सर्वत्र संशयः प्रत्येककोटिभानसामग्र्याः संशयत्वावच्छिन्नजनकत्वं तु प्रत्यक्षस्थलेपि नास्तीत्याह प्रत्येकाद्धीत्यादि। तथाच तत्तत्साध्यकानुमितित्वस्य निश्चयसाधारणस्य तत्तत्साध्यव्याप्यवत्तापरामर्शजन्यतावच्छेदकत्वेपि तद्घटितसामग्रीसमाजात्संशयानुमित्युत्पत्तिर्निष्प्रत्यूहैवेति भावः।

अगृहीताप्रामाण्यकत्वे सति विरोधिविषयकत्वमेव बाधप्रतिबन्धत्वे प्रयोजकं न तु निश्चितप्रामाण्यकत्वसहितमित्याशयेन दूषयति तन्नेति।

रत्नकोशकारमतं दीधितिकारः परिष्कर्तुमारभते रत्नकोशकृतामित्यादिना। संशयत्वं यदि यत्किञ्चिज्जन्यतावच्छेदकं तर्हि तद्घटितसामग्रीत एव संशयत्वावच्छिन्नोत्पत्तिरिति नियमेऽनुमितेः संशयत्वं न सम्भवति अनुमितिसामग्रीघटकस्य परामर्शादेः कस्यापि संशयाजनकत्वात्, अतः संशयत्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वाभावं मूलकारोक्तं प्रतिबन्दिसूचनेन दृढयति एकधर्मिकेति। अविरुद्धानेकप्रकारकेत्यस्य द्वन्द्वात्परश्रूयमाणेन ज्ञानत्वेन सम्बन्धः। प्रकारांशे संशयत्वघटकविरुद्धत्वविपरीतविशेषणघटितधर्मस्य जन्यतावच्छेदकत्वप्रसक्तिं प्रदर्श्य धर्म्यंशे तद्घटकैकत्वविपरीतविशेषणघटितस्य

प्रकारांशे विशेषणानैकत्वाविरुद्धैकत्वविरुद्धाविरुद्धनानात्वभेदेन भिन्नस्य धर्मद्वयस्य तथात्वापत्तिमपि सूचयति नानाधर्मिकेति । एकत्वस्य प्रकारांशे विरुद्धत्वाविरुद्धत्वयोः नानापदार्थे प्रत्येकमन्वयः । न जन्यतावच्छेदकं कस्यापीति शेषः । न चैवं क्वचिज्ज्ञाने संशयत्वं क्वचिन्नेत्यत्र किं नियामकमित्यत आह तत्तद्धर्मिकेति । पर्वतादिधर्मिकेत्यर्थः । तत्तत्प्रकारेति । वह्निवह्न्यभावप्रकारकेत्यर्थः । प्रयोजकसमाजेति । तदवच्छिन्नोत्पत्तिनियामकसामग्रीसंवलनेत्यर्थः । समाजस्य—पर्वतादिधर्मिकवह्न्यादिप्रकारकत्वतद्धर्मिकवह्न्यभावादिप्रकारत्वयोर्वैशिष्ट्यस्य, तथा चैकमात्रकोटिभानप्रयोजकसामग्रीदशायां यज्ज्ञानं जायते तत्र तत्कोटिप्रकारकत्वे विरुद्धकोट्यन्तरप्रकारकत्ववैशिष्ट्यप्रयोजकस्य तत्कोटिप्रकारकप्रयोजकसामग्र्यां कोट्यन्तरप्रकारकत्वप्रयोजकसामग्रीवैशिष्ट्यस्य विरहाद्विरुद्धकोट्यन्तरप्रकारकत्वविशिष्टतत्कोटिप्रकारकज्ञानत्वरूपसंशयत्वविरहः । कोटिद्वयभानसामग्र्युत्तरं च यज्ज्ञानं जायते तत्र तादृशवैशिष्ट्यप्रयोजकसत्त्वेन तादृशसंशयत्वसत्त्वमिति संशयत्वस्य जन्यतानवच्छेदकत्वेपि तन्नियमनिर्वाह इति भावः ।

ननु कोटिद्वयावगाहिज्ञानत्वमात्रं न संशयत्वं कोटिद्वयसमुच्चयसाधारणत्वात्, किन्तु एककोट्यंशेऽपरकोटिविरोधावगाहित्वसहितं, तादृशस्य कोटिद्वयभानप्रयोजकसंवलनमात्रं न नियामकं तत्सत्त्वेऽपि समुच्चये संशयत्वाभावादिति संशये प्रयोजकमन्यदेव किञ्चिदुपगन्तव्यम्, यतः क्वचिदेवोभयावगाहिज्ञाने संशयत्वमिति नियम इति तस्यैव कार्यतावच्छेदकं संशयत्वमावश्यकमित्यत आह क्वचिदिति । उभयप्रकारक इति शेषः । तथा च विरोधिभानस्यासमग्रकोटिद्वयप्रकारकज्ञानवृत्तिताया इत्यर्थः । तत्प्रयोजकाधीनत्वादिति । अव्याप्यवृत्तित्वज्ञानाभावादिघटितविरोधभानप्रयोजककक्लृप्तसामग्र्यन्तरस्य क्वाचित्कत्वप्रयोजकत्वादित्यर्थः । तथाच तत्संवलनस्यापि विरोधभानघटितसंशयत्वप्रयोजकतया समुच्चयस्थले तद्विरहादेव संशयत्वविरह इति भावः । उक्तयुक्तिभिः संशयत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वखण्डनं वस्तुगतिमनुरुध्य । वस्तुतः संशयत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वे तस्य धर्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानजन्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानजन्यतावच्छेदकताया एव स्वीकरणीयतया प्रत्यक्ष-

स्थले यथा तदभावप्रकारकज्ञानसामग्रीद्वयसहितधर्मिज्ञानरूपा सामग्री संशयं जनयति तथा ऽनुमितिस्थलेपि तादृशधर्मिज्ञानात्मकसामग्र्या संशयजनने न किञ्चिद्बाधकम् ।

ननु माभूत्संशयत्वं तज्जन्यतावच्छेदकं तथापि निश्चयत्वावच्छिन्नहेतुभूतात्परामर्शादितः कथं संशयानुमितिरित्याशङ्कायां निश्चयत्वस्यापि जन्यतावच्छेदकत्वं निराकरोति नीलेतरेति । यथा घटे नीलरूपवद्भेदात्मकनीलेतरत्वप्रयोजको घटे नीलोत्पादकसामग्रीविरहः, घटत्वप्रयोजकं च घटत्वावच्छिन्नहेतुदण्डादिघटितसामग्रीजन्यत्वं, तत्संवलनाधीनं नीलेतरत्वघटत्वयोः संवलनमिति तदेव नीलेतरत्वविशिष्टघटत्वनियामकमिति तस्य किञ्चिज्जन्यतानवच्छेदकत्वेपि कस्यचिदेव घटत्वस्य तथात्वमिति नियमः, एवं पटादिज्ञाने घटत्वप्रकारताविरहः तत्पूर्वकालीनघटत्वप्रकारकत्वावच्छिन्नजनकघटत्वज्ञानादिघटितसमग्रीरूपतथात्वप्रयोजकाविरहप्रयोज्य इति ज्ञानत्वप्रयोजिका तत्पूर्वकालीनसामान्यसामग्री घटत्वप्रकारकत्वावच्छिन्नोत्पादकसामग्रीविरहश्च द्वयोः संवलनमेव घटत्वाप्रकारकत्वज्ञानत्वयोः संवलनप्रयोजकं तदेव जन्यतानवच्छेदकस्यापि एकविशिष्टापरस्य प्रयोजकम्, एवमेकधर्मिकाविरुद्धानेकप्रकारकत्वं संवलितनानासामग्रीप्रयोज्यं तद्विरहप्रयोज्यः तद्विरहः तत्संवलितज्ञानत्वप्रयोजकप्रयोज्यं तद्विशिष्टज्ञानत्वमिति यथा तस्य जन्यतानवच्छेदकत्वेपि नानियमस्तथा निरुक्तनिश्चयत्वस्यापीत्यर्थः । यद्यपि तत्प्रयोजकसमाजनियम्यस्य जन्यतानवच्छेदकतायामेकधर्मिकाविरुद्धनानाप्रकारकज्ञानत्वादिकमेव पूर्वं दृष्टान्तीकृतम्, तथापि तत्र सामग्रीरूपप्रयोजकसमाजनियम्यत्वमेव न तु सामग्रीसमाजानियम्यत्वं निश्चयत्वे च तादृशमेवेति प्रकृतसाम्याय दृष्टान्तान्तरानुसरणम् । तत्र प्रथमे तज्जनकसामग्र्यभावसंवलनस्य तद्वदन्यत्वविशिष्टप्रयोजकता, द्वितीये तदवच्छिन्नजनकसामग्रीविरहसंवलनस्य, तृतीये तद्घटकनानाधर्मावच्छिन्नहेतुभूतसामग्रीसंवलनाविरहसंवलनस्येति उत्तरोत्तरं निश्चयत्वसाम्यौत्कस्यमिति बोध्यम् ।

एवं चेति । संशयत्वनिश्चयत्वयोर्जन्यतानवच्छेदकत्वे चेत्यर्थः । तुल्यबलाभ्यां-परस्परकार्याविरोधिनीभ्याम् । संशयरूपं भवतीति ।

तथात्र समबलसत्प्रतिपक्षसंवलनस्थले तुल्यबलकोटिद्वयानुमितिसामग्रीभ्यां संशयानुमितिर्जन्यत एवेति भावः ।

अथ कॢप्तविरोधभासकविरोधावगाहिपरामर्शघटितसामग्र्यभावाद्विरोधो न भासितुमीष्टे तथाच कथं संशय इति चेन्न । सत्प्रतिपक्षतादशायां कोटिद्वयनिश्चयानुत्पादस्योभयवादिसिद्धतया तन्निर्वाहाय परस्परजन्यकार्ये विरोध्यनुमितिसामग्र्योः प्रतिबन्धकताकल्पनापेक्षया विरोधभानप्रतिबन्धकाभावसहकारेण विरोधाविषयकस्यापि परामर्शस्य विरोधभानप्रयोजकतया लाघवेन कल्पनादनुपस्थितस्य विरोधस्य प्रकारतया भानासम्भवेऽपि विरोधसम्बन्धेन एककोट्यंशेऽपरकोटेः प्रकारतया एककोटिसम्बन्धानिष्ठसंसर्गतायां कोट्यन्तरविरोधस्यावच्छेदकतया भानोपगमात्, अन्यथा यत्र कोट्योः नाविरोधग्रहः न वा विरोधस्योपस्थितिर्वर्तते तत्र सामग्रीसमाजात् प्रत्यक्षात्मककोटिद्वयनिश्चयस्य दुर्वारत्वापातात् ।

अथ यत्र कोट्योर्नाविरोधग्रहः अथ च धर्मिणि विरोधसम्बन्धेनैककोटिविशिष्टापरकोटेः विरोधाविशिष्टसंयोगसम्बन्धेन च कोट्योर्वा बाधग्रहः तत्र कथञ्चिदपि विरोधभानासम्भवेन एकदा प्रतियोगितदभावयोः निश्चयरूपानुमितिर्जायतामिति चेत्, प्रत्यक्षस्थलेऽप्येष नियोगस्तुल्यः ।

अथ धर्मिणि संशयान्यतद्वत्ताज्ञानं प्रति अव्याप्यवृत्तित्वज्ञानाभावविशिष्टतद्विरोधिधर्मवत्ताज्ञानसामग्री प्रतिबन्धिकेति नोपदर्शितस्थले परस्परविरोधेन तत्तदभावयोः प्रत्यक्षनिश्चयेऽपि प्रत्यक्षानुमित्यादिसामग्रीणां चानुगतरूपेण प्रतिबन्धकताकल्पनासम्भवात्, अनुमितिस्थले विरोध्यनुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वे कल्पनीये संशयान्यत्वं न प्रतिबध्यतावच्छेदकगर्भे निवेश्यत इति क्व संशयानुमितिवार्तेति ।

अत्रार्वाचीनाः । संशयत्वं न विरोधावगाहितानियतं, तथाहि— यथा लौकिकसन्निकर्षजन्ये साक्षात्करोमीति प्रतीतिविषयताविशेषः अनुमिनोमि आपादयामीति प्रतीतेश्चानुमित्यापत्त्योस्साध्यापाद्ययोर्विषयताविशेषो दुरपह्नवः तथा सन्देह्मीत्यनुव्यवसायबलात् संशयेऽपि कोट्यंशे विलक्षणविषयता निष्प्रत्यूहैवेति तत्प्रतियोगित्वमेव संशयत्वं तस्या विरोध्यानवगाहिज्ञानसाधारण्ये न किञ्चिद्बाधकम् ।

न च तादृशप्रतीतेर्विरोधावगाहिसमानधर्मिकतत्तदभावावगाहिज्ञानत्वावलम्बनतयैवोपपत्तेर्विषयताविशेषे किं मानमिति वाच्यम् । क्वचित्संशये विरोधस्य सांसर्गिकविषयताया प्रमाणान्तररहितायाः उक्तातिप्रसङ्गवारणाय सामग्रीप्रतिबन्धकतायाश्च कल्पनामपेक्ष्य लाघवेन कोटितास्यविलक्षणविषयताया एव कल्पयितुं शक्यत्वात्, सा च प्रकारताप्रभेदः तदन्यैव वा कोटिविशेष्यकसंशयसाधारण्यानुरोधात् । न च तादृशविषयतानिष्ठवैलक्षण्यं दुर्घटमखण्डोपाधेरपसिद्धान्तकवलितत्वादिति वाच्यम् । एवंसति विषयतात्वप्रकारतात्वादीनामपि विलयप्रसङ्गेन बहुतरासामञ्जस्यात् । अस्तु वा विरोधिकोट्यन्तरविषयकत्वेन ज्ञाननिरूपितत्वमेव समुच्चयविषयव्यावृत्तस्तद्विशेषः संशय एव तत्कोटिविषयकत्वयोर्मिथो अवच्छेद्यावच्छेदकभावोपगमात् । तादृशविषयताशालिबुद्धौ च मणिमन्त्रादिन्यायेन कोट्योरव्याप्यवृत्तित्वज्ञानं प्रतिबन्धकमास्थीयते, नातः समुच्चयदशायां संशयापत्तिः, एवं कोट्यंशे औत्कट्यरूपं सम्भवनात्वमपि विशषताविशेष एवेति ध्येयम् ।

न चैवमर्थसमाजरूपबाधकेन संशयत्वस्य कार्यतानवच्छेदकत्वव्यवस्थापनं दीधितिकृतो विरुध्येत सामग्रीद्वयसमाजस्य तत्तत्सामग्रीप्रयोज्यकार्यतावच्छेदकद्वयसामानाधिकरण्यमात्रप्रयोजकत्वात्, कार्यतावच्छेदकविषयितयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावादिप्रयोजकत्वासम्भवेन तत्समाजादवच्छेद्यावच्छेदकभावापन्नविषयिताविशेषरूपसंशयत्वानिर्वाहात्, तादृशविषयताविशेषस्य समुच्चयसाधारण्यविरहेण विरोधानवगाहिज्ञानसाधारण्येन च कोटिद्वयभानसामग्रीसंवलनस्य विरोधभासकसामग्रीमनपेक्ष्यापेक्ष्य वा तत्प्रयोजकत्वस्यासम्भवदुक्तिकत्वाच्चेति वाच्यम् । विरोधावगाहित्वसहितकोटिद्वयावगाहित्वं संशयत्वमिति प्राचीनसिद्धान्तमवलम्ब्यापाततस्तज्जन्यतानवच्छेदकत्वाभिधानात् ।

अथैवमपि संशयानुमितिव्यवस्थापनमशक्यं विषयताविशेषरूपसंशयत्वे परामर्शादिघटितानुमितिसामग्र्याः प्रयोजकत्वकल्पकाभावादिति चेन्न । विरोधज्ञानमनपेक्ष्य सामग्रीसमाजादेकदा एकधर्मिणि तत्तदभावोभयनिश्चयानुमित्यनुदयात्संशयानुमितिसिद्धौ अव्याप्यवृत्तित्वादिज्ञानाभावसमवहितयोः प्रत्यक्षसामग्र्योरिवानुमि-

तिसामग्र्योरपि संशयत्वावच्छिन्नोत्पत्तिप्रयोजकताया अवर्जनीयत्वात् । न च संशयत्वाघटकीभूता या निश्चयीयविषयता तस्याः संशयव्यावृत्तये संशयसामग्र्याः तदवच्छिन्नं प्रति प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयम्, संशयसामग्रीत्वं च प्रत्यक्षानुमितिसामग्रीसाधारणं नैकमिति अव्याप्यवृत्तित्वज्ञानाभावविशिष्टविरोधिकोट्यनुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वे कल्पनीये अनुमितित्वस्यैव तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वमुपेयते लाघवान्न तु निश्चयत्वस्यैवेति न संशयानुमितिसम्भव इति वाच्यम् । प्रत्यक्षसंशयस्य तादृशविषयताशालित्ववारणाय तदवच्छिन्नं प्रति संशयोपधायकताविशिष्टत्वेनैव सामग्र्याः प्रतिबन्धकताकल्पनात्तद्रूपस्य च संशयानुमितिसामग्रीसाधारणतया तत्र प्रतिबन्धकतान्तराकल्पनादिति वदन्ति ।

अतएव-तुल्यबलसामग्रीसमाजात्प्रत्यक्षस्येव परोक्षस्यापि संशयस्योत्पत्तौ बाधकाभावादेव । आहत्यैव-साक्षादेव, विप्रतिपत्तिवाक्यतो जन्म यस्य एवंभूतं शाब्दबोधात्मकं संशयमपि वदन्तीत्यर्थः ।

ननु समानबलत्वं न्यूनाधिकबलत्वं वा सामग्र्याः कथमवधारणीयमित्यत आह फलबलकल्पनीयश्चेति । सामग्रीसंवलनस्थले एकस्याः फलानुत्पत्त्या न्यूनाधिकबलभावः उभयोः फलोत्पत्त्या समबलभावोऽवधारणीय इत्यर्थः । एतदेव विशिष्यावधारयति सत्यामपीति । पीतत्वशुक्लत्वस्मृतावीति सविधवर्तिनि शंख इत्याभ्यां विशेषणज्ञानविशेष्येन्द्रियसन्निकर्षघटिततत्तदुभयत्वे विशिष्टप्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वं दर्शितं दोषविशेषे पीतद्रव्यसमवधानरूपे पीतत्वस्यैव ग्रहणादित्यग्रिमेणान्वयः । तथाच फलबलात् श्वैत्यादिलौकिकप्रत्यक्षसामग्रीतो दोषविशेषोपबृंहितपीतत्वशुक्लत्वाभावादिग्राहकसामग्र्या बलवत्त्वमिति भावः । दोषविशेषासत्त्वे उपनीतभानसामग्र्यपेक्षया लौकिकसंनिकर्षघटितविरोधिग्रहसामग्र्या बलवत्त्वमित्याह असति च शुक्लत्वस्यैवेति । दोषविशेषासमवधानस्थले उपनयघटितसामग्रीद्वयस्य तुल्यबलत्वमाह दूरस्थ इति । धर्मिणो दूरस्थत्वेऽसति च विशेषदर्शने विद्यमानकोटेरपि न लौकिकसामग्री दूरत्वदोषस्य विशेषादर्शनसहितस्य लौकिकधीविरोधित्वादिति लौकिकसामग्रीविघटनाय दूरस्थत्वविशेषादर्शनयोरनुधावनम् । स्मृतयोरित्युपनयसंपादनाय । कोट्योः-स्थाणुत्वतदभावयोः । विशेषदर्शनघटितसा-

मग्न्या बलवत्त्वमाह सति चेति। सति च विशेषदर्शने, एकस्याः-गृहीतविशेषायाः, कोटेरेव नयनेन ग्रहणात्। अत्र ग्राह्याविपरीतविशेषदर्शनस्यैव प्रतिबन्धकत्वं न तु सामग्र्या इत्यवधेयम्।

ननु कोटिद्वयभासकसामग्रीसमाजादेव चेत्संशयः तदा संस्कारं प्रति निर्णयत्वेन हेतुतयापि न संशयाकारस्मरणवारणसम्भवः प्रत्येकतत्तदभावगोचरनिश्चयजन्यसंस्कारद्वयसंवलनात्तदुत्पत्तौ बाधकाभावादित्याशङ्कते अथैवमिति। उद्बुद्धाभ्यामिति। न चोद्बोधकस्य फलैकोन्नेयतया एकदा विरुद्धकोटिद्वयोद्बोधकाकल्पनान्नापत्तिरिति वाच्यम्। नियतोद्बोधकसम्बन्धिवस्तुविशेषज्ञानादीनामनुगतरूपेणैव कारणतायाः क्लृप्तत्वात्तादृशोद्बोधकद्वयसमवधानदोषाद्यत्रतत्रैवापत्तिसम्भवात्। अनुभवविरोधविरहे इष्टापत्तिमाह किं न स्यादिति। अनुभवविरोधस्य सविवादतया यदीति। येन-अनुभवविरोधेन। भवतेत्यनेन परस्परसामग्रीप्रतिबन्धकताकल्पनमन्तरेण तावतापि संशयाकारस्मरणवारणं न सम्भवतीति सूचितम्।

बाधबुद्धेरत्यन्तान्योन्याभाववत्ताधीसाधारणविरोधिप्रकारकत्वेनैव प्रतिबन्धकता तथात्वं च विरोधिपरामर्शस्यापीति मूलोक्तसिद्धान्तं दूषयितुमाशङ्कते अथेति। विरोधित्वं-तदभावव्याप्यत्वं स्वव्यापकतदभावकत्वरूपं स्वत्वघटितत्वेन न सर्वसाधारणमित्यत आह सहानवस्थायित्वमिति। विरोधस्य विषये उपलक्षणत्वं विशेषणत्वं वेति वितर्क्य दूषयति यदीत्यादिना। तथा-प्रतिबन्धः। पक्षतावच्छेदकादेरिति। इदन्त्वाद्यवच्छिन्नह्रदादिरूपपक्षविशेषणस्य हेतुत्वेनाभिमतस्य वा तादृशस्य वस्तुगत्या वन्ह्यादिविरोधिनो निर्णये भ्रमानुमितिनिर्णयाधीना भ्रमानुमितिर्भवतीत्यर्थः। तत्र जनकज्ञानस्यैवोक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकाक्रान्तत्वादिति भावः। यद्यपि जलमयत्वादेर्विरोधानवगाहिज्ञानदशायां तदनवच्छिन्नपक्षावगाहिन्यास्तदलिङ्गिकायाश्चायं वह्निमानित्याद्यनुमितेरपि पक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने जलमयत्वभ्रमदशायामनुपपत्तिरस्ति, तथापि जलमयोऽयं वह्निमानित्याद्यनुमितिस्थले प्रतिबन्धकनैयत्येन तथाविधानुमितिमात्रोच्छेद इत्यभिप्रायेण तावद्दूरानुसरणम्।

अथ विरोधित्वेनेति। निर्णयस्तथेत्यनुषज्यते। तदग्रहे-वन्ह्यभावादौ वह्न्यादेर्विरोधाग्रहे। अनुमितिप्रसङ्ग इति। तथाच वह्न्यभा-

धत्वावच्छिन्नावगाहिनिश्चयत्वेनैव विशिष्य बाधबुद्धेः प्रतिबन्धकता वाच्या, तच्च न विरोधिपरामर्शसाधारणमिति भावः । इदमुपलक्षणम् । अनुगततत्तदधिकरणावृत्तित्वरूपविरोधावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वेन विरोधित्वे स्वव्यापकतत्सामानाधिकरण्यरूपव्याप्यत्वावगाहिविरोधिपरामर्शस्य तद्रूपानाक्रान्ततया तादृशपरामर्शाभ्यां संशयानुमितिजनने बाधकाभावः । एवं तत्सम्बन्धेन तदधिकरणावृत्तित्वरूपविरोधावच्छिन्नस्य तत्सम्बन्धावगाहिज्ञानमेव विरोधीति सम्बन्धविशेषनिवेशस्यावश्यकतया विशेषणताविशेषादिसंसर्गकग्राह्याभावादिज्ञानसम्बन्धान्तरावगाहिविरोधिपरामर्शयोर्नानुगतरूपेण प्रतिबन्धकतासम्भव इत्यपि बोध्यम् ।

ननु मा भूद्बाधबुद्धिप्रतिबन्धकतावच्छेदकरूपाक्रान्तत्वं विरोधिपरामर्शस्य, तथापि संशयानुमित्यसम्भवः स्थाणुत्वाभावव्याप्यकरादिमानित्यादिनिश्चये स्थाणुत्वादिप्रत्यक्षभ्रमसंशयानुदयात्तद्विशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वादित्याशङ्कते अथेति । शुक्लत्वादीति । पीतत्वाभावादित्यर्थः । दुष्टेन-पित्तादिदूषितेन । पीतत्वादीति । शुक्लत्वाभावादीत्यर्थः । नन्वेवं संशयत्वं प्रतिबध्यविशेषणं देयमित्याशङ्कामुपनीतभानविशेषसंग्रहं प्रदर्श्य दूषयति सति चेति । विशेषदर्शने-विरोधिव्याप्यदर्शने, द्वितीयानुरोधेन च लौकिकसंनिकर्षाजन्यत्वं प्रथमानुरोधेन दोषविशेषाजन्यत्वं प्रतिबध्यत्वविशेषणं देयमित्यत आह दूरत इति । प्रमितस्य-करादिभ्रमात्प्राक्प्रमापकलौकिकसन्निकर्षाश्रयस्य । एतेन करादिभ्रमदशायामपि दूरत्वादेव स्थाणुत्वग्रह इति शङ्का निराकृता । अग्रहादिति । तथाच लौकिकसन्निकर्षाद्यजन्यत्वनिवेशे तत्र स्थाणुत्वादिप्रत्यक्षापत्तेस्तन्निवेशो न संभवतीति भावः । स्थलविशेष इति । यद्यद्व्यक्तिसत्त्वे विशिष्टबुद्धिर्न जायते तत्तद्व्यक्तेरेव विशिष्य विशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति प्रतिबन्धकत्वं वाच्यमित्यर्थः । तथा च कोट्यन्तरविशेषदर्शनसहितविशेषदर्शनव्यक्तीनां प्रतिबन्धकत्वाकल्पनात्संशयानुमितिर्निःप्रत्यूहैवेति भावः ।

(दी०) अत्राहुः—अनुगतकार्यकारणभावानुरोधात् दोषविशेषाद्यजन्ये ज्ञाने कदाचिदनुभवे वा विशेषदर्शनं विरोधि

कल्पते । न च प्रत्यक्ष एव तथा, सामान्ये बाधकाभावात् बोध्याभावव्याप्यवत्तानिश्चयेन शाब्दादिधीप्रतिबन्धाच्च । अथ विशेषान्तरदर्शनविरहविशिष्टमेव तत्तथा अन्यथा कोटिद्वयविशेषदर्शने संशयो न स्यादिति चेन्न । भवत्येव तावद्यावदप्रामाण्यं न गृह्यते, अगृहीताप्रामाण्यकस्यैव विशेषदर्शनस्य विरोधित्वादिति ।

(गा०) क्वचिल्लौकिकसन्निकर्षजन्यज्ञाने दूरत्वादिसहकृततत्तदभावव्याप्यभ्रमस्य विरोधित्वेपि लौकिकसन्निकर्षाद्यजन्यविशिष्टबुद्धित्वाद्यवच्छिन्नं प्रति तदभावव्याप्यनिश्चयत्वेनानुगतैकप्रतिबन्धकताकल्पनमुचितं तत्तद्व्यक्तित्वेन प्रतिबन्धकत्वेऽनन्तप्रतिबन्धकताप्रसङ्गात् दूरत्वादिदोषसहकृतविशेषदर्शनस्य च प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ लौकिकान्यत्वमनिवेश्य प्रतिबन्धकत्वान्तरं कल्पनीयमिति समाधत्ते अनुगतेति । दोषविशेषादीत्यादिना लौकिकसन्निकर्षपरिग्रहः । दोषविशेषजन्यज्ञानेपि साक्षात्कारित्वव्यञ्जकविषयताविशेषोपगमात्तच्छून्यत्वं निवेश्यैव दोषविशेषजन्यलौकिकसन्निकर्षजन्यज्ञाने व्यावर्त्तनीये, एवं च परमेश्वरबुद्धावपि तादृशविषयताया एव स्वीकारान्न नित्यसाधारण्यं, न वानुगतधर्मस्य प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वे चक्षुःसन्निकर्षादिजन्यभेदानामेकत्र निवेशनीयतया मिथो विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहप्रसङ्गाच्चक्षुःसंयोगाद्यजन्यचाक्षुषत्वादीनां जन्यतावच्छेदकत्वापत्तिः अन्धकारे चक्षुःसंयोगदशायां घटोपनीतभानस्य चक्षुःसन्निकर्षजन्यत्वेन प्रतिबध्यतावच्छेदकानाक्रान्ततया विशेषदर्शनकालेपि तादृशोपनीतभानापत्तिश्चेति । एवं अनाहार्यत्वस्यापि निवेशो वाच्यः । तेनाहार्यचाक्षुषादीनां विरोधिनिर्णयाप्रतिबध्यत्वोपपत्तिः । आहार्यत्वं च स्वविषयकेच्छाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पन्नप्रत्यक्षत्वं विषयत्वस्वाव्यवहितोत्तरत्वोभयसम्बन्धेन इच्छावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वं वा, आहार्यचाक्षुषादौ चाक्षुषादीच्छाया हेतुत्वोपगमान्नेच्छां विना विरोधिनिश्चयदशायां तदुत्पत्तिः । कदाचिदिति । यदि विशेषदर्शनं परिभूय ज्ञानमुत्पद्यते तदधीनस्मरणमपि विशेषदर्शनकाले अनुभूयते तदेत्यर्थः । वस्तुतस्तु विशेषदर्शनकाले पूर्वं जातविशिष्टज्ञानत्वमेव स्मर्यते न तु तद्विषयीभूतं

विशिष्टं यावद्विशेषदर्शनेनाप्रामाण्यं गृह्यते, तथा च ज्ञानत्वमेव प्रतिबध्यतावच्छेदकं न त्वनुभवत्वमनुभवत्वजातेरप्रामाणिकत्वात्स्मृतिभिन्नज्ञानत्वस्य तथात्वे गौरवात्प्रत्यक्षस्य तथात्वमाशङ्कते नचेति । समाधत्ते । सामान्य इति । सामान्यधर्मज्ञानत्वस्य तथात्वे बाधकाभावादित्यर्थः । ननु संशयानुमितेः सन्दिग्धतया ज्ञानत्वस्य विरोधिपरामर्शाभावजन्यत्वकल्पना न सम्भवति व्यभिचारसंशयस्य विरोधित्वादित्यत आह बोध्याभावेति । शब्दादीत्यादिना उपमितिस्मृतिपरिग्रहः । तथाच ज्ञानस्य तथात्वे शब्दादिस्थले स्वतन्त्रप्रतिबन्धकत्वाकल्पने लाघवात् व्यभिचारसन्देहोऽकिंचित्कर इति भावः ।

ननु तद्व्याप्यवत्ताज्ञानस्य तदभावव्याप्यवत्ताज्ञाने उत्तेजकत्वमावश्यकम्, अन्यथा कोटिद्वयव्याप्यदर्शनदशायां प्रत्यक्षात्मकस्यापि संशयस्योत्पादासम्भवात् तदानीं संशयानुभवापलापप्रसङ्गादिति सत्प्रतिपक्षसंवलनदशायां उत्तेजकसत्त्वेन संशयानुमितिर्निष्प्रत्यूहैवेत्याशङ्कते अथेति । यावदप्रामाण्यं न गृह्यत इति । तथा चानयोरेकतरमिति रीत्या सामान्यतस्तत्राप्रामाण्यग्रहे विशिष्योभयत्रैवाप्रामाण्यसंशयेन प्रत्यक्षसंशयो भवतीति भावः । एतदुपपादकमेवाह अगृहीताप्रामाण्यकस्यैवेति । अप्रामाण्यसंशयादनुमितिः संशयरूपा न सम्भवति अगृहीताप्रामाण्यकपरामर्शरूपक्लृप्तकारणविरहात् कारणान्तरस्य कल्पकाभावात् ।

मिश्रास्तु तद्व्याप्यदर्शनस्य तदभावव्याप्यदर्शनप्रतिबन्धकतायामुत्तेजकत्वेपि प्रत्यक्षसंशयवत् उभयव्याप्यकतादर्शनान्न संशयानुमितिरुत्पद्यते यतो व्याप्यदर्शनमवधारणात्मकज्ञान एव हेतुः अवधारणत्वं चानुमितौ व्याप्यदर्शनजन्यप्रत्यक्षे च स्वीक्रियते, अवधारणद्वयसामग्रीसमाजाच्च न संशयः अवधारणस्य संशयव्यावृत्तत्वात्, तत्कोट्यवधारणे तद्विरोधिकोट्यवधारणजनकविशेषदर्शनस्य प्रतिबन्धकतया विरोधिकोटिद्वयावधारणसामग्रीसंवलनस्यासम्भवात् तादृशप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावाकल्पने उभयकोटिव्याप्यदर्शनकाले उभयकोट्यवधारणापत्तेः । न चेष्टापत्तिः, तत्र संशयस्यैवोत्पत्त्यावधारयामीत्यननुभवात्कोटिद्वयविशेषदर्शनकाले च एकविशेषदर्शनस्यापरविशेषदर्शनेनाप्रयोजकीकृतत्वाद्विशेषादर्शनदशा-

यां विशेषणज्ञानादिघटितयाऽदृशसामग्रीसमाजात्प्रत्यक्षसंशयः तादृश-स्य तस्य तत्राप्यक्षतत्वात् भवति संशयात्मकं प्रत्यक्षम्, अनुमितिस्थले चावधारणसामग्र्यतिरिक्तसामग्री न कल्प्यते प्रयोजनाभावादिति न संशयानुमितिवार्तेत्याहुः।

तेषां चायमाशयः। अवधारणत्वं न निर्णयत्वं विपरीतकोट्यनुपस्थितिकालीनविशेषदर्शनानधीननिश्चयानन्तरमवधारयामीति प्रतीत्यनुदयात्, किन्तूत्कटनिश्चयत्वम्, औत्कट्यं च विषयताविशेष एव अन्यस्य दुर्वचत्वात् स एव प्रत्यक्षानुमितिसाधारणो व्याप्यदर्शनप्रतिबध्यतावच्छेदकश्चेति। अत्र च निश्चिनोमि अवधारयामीति प्रतीत्योः समानविषयता निश्चयत्वमेवावधारणत्वम् अनभ्यासदशापन्नज्ञानाद्विशेषदर्शनकालीनज्ञाने अप्रामाण्यशङ्कानास्कन्दनमेव विशेषः निश्चयत्वस्य चार्थसमाजग्रस्तता व्यवस्थापितेति नात्र दीधितिकृतो निर्भरः।

इदं त्ववधेयम्। विरोधिज्ञानदशायामाहार्यज्ञानोपपत्तये यदि निरुक्तमनाहार्यत्वं प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ निवेश्यते तदा तस्या-व्यवहितोत्तरत्वघटिततयाऽव्यवहितोत्तरत्वस्य चानुगतस्य दुर्वचतया इच्छाव्यक्तिसमसंख्यभेदानां निवेशनीयतया महागौरवम् इच्छायाः आहार्यज्ञानसामग्रीघटकतानिर्वाहाय तस्याः तद्धेतुताधिक्यं चेति इच्छाया उत्तेजकत्वपक्ष एव समुचितः। तथाच न प्रत्यक्ष-शाब्दादिसाधारणबुद्धौ प्रतिबन्धकतैक्यसम्भवः विरोधिज्ञानदशायां चाक्षुषत्वादिप्रकारकेच्छाबलात् स्पार्शनाद्यनुत्पत्त्या च तज्जातीयप्रत्यक्षेच्छानां विशेष्योत्तेजकतां स्वीकृत्य तत्तज्जातीयप्रत्यक्षे पृथक् पृथक् प्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वात्तथा चानुमितिस्थले पृथक् प्रतिबन्धकताया अप्रामाणिकत्वात्संशयानुमितिर्दुर्वारैव। यदि कथञ्चिदव्यवहितोत्तरत्वमनुगतं शक्यते निर्वक्तुं चाक्षुषस्पर्शादिभेदेन प्रत्यक्षस्थले चाक्षुषादिगोचरेच्छाविरहविशिष्टविरोधिनिश्चयाभावत्वरूपगुरुधर्मावच्छेदेन कारणताषट्कस्य शाब्दोपमित्योः इच्छाविरहाविशेषितविरोधिनिश्चयाभावकारणताद्वयस्य च कल्पनापेक्षया तद्भेदेन चाक्षुषेच्छात्वादिरूपलघुधर्मपुरस्कारेण कारणताषट्कस्य इच्छाविशिष्टान्यबुद्धिसामान्ये विरोधिनिश्चयाभावस्यैकहेतुतायाश्च कल्पने लाघवमीक्ष्यते, तदाऽव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन

विरोधिनिश्चयानवच्छिन्नत्वमेव तत्प्रतिबध्यतावच्छेदकमङ्गीक्रियताम्, तथासति दोषविशेषाजन्यत्वादेरप्यनिवेशनीयतया लाघवात्, तथा चोभयव्याप्यवत्तानिश्चयदशायां संशयानुमितेरुपगमेऽपि तादृशप्रतिबन्धकाभावव्यभिचारानवकाशाद्विरोधिपरामर्शाभावाघटितायाः एवानुमितिसामग्र्या अनुमित्युत्पादप्रयोजकत्वोपगमात्संशयानुमितिर्निष्प्रत्यूहैवेति ।

एतेन वह्न्यभावव्याप्यवान्पर्वत इत्याकारकाश्रयासिद्ध्यादिनिश्चयदशायां वह्निमान्पर्वतो घटवानित्याद्यनुमितिवारणाय वह्न्यादिप्रकारकानुमितावपि तदभावव्याप्यवत्ताबुद्धेः प्रतिबन्धकत्वमावश्यकमिति न संशयानुमितिप्रसङ्ग इति निरस्तम् । तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयानवच्छिन्नबुद्धिप्रतिबन्धकत्वे फलानुरोधेन तद्विशिष्टपक्षकाद्यनुमितिसामग्र्यां तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयाभावान्तर्भावेऽपि प्रयोजनाविरहेण ताद्विधेयकानुमितिसामग्र्यां तदन्तर्भावानुपगमात् ।

अत्राहुः—अस्तु प्रत्यक्षस्थले विरोधिज्ञानप्रतिबन्धकतायामिच्छानामुत्तेजकतैव, तथापि परोक्षशाब्दादिबोधस्थले प्रत्यक्षान्यत्वसहितस्य ज्ञानत्वस्य प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वमङ्गीक्रियते न तु शाब्दत्वादिनानाधर्माणामिति न संशयानुमितित्वप्रसङ्गः । न च प्रत्यक्षान्यत्वज्ञानत्वयोरेकविशिष्टापरस्यैवानतिप्रसक्तस्यावच्छेदकत्वमङ्गीकार्यं तत्र च विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरह इति वाच्यम् । प्रत्यक्षान्यत्ववैशिष्ट्यस्य गुणत्वादिसाधारणतया तन्मात्रेण ज्ञानत्वस्य निवेशे इतरव्यावृत्त्यसम्भवाज्ज्ञानत्वस्य विशेष्यत्वे विशेष्यतावच्छेदकतया ज्ञानत्वत्वस्य विनिवेशनीयतया गौरवेण स्वतो व्यावृत्तज्ञानत्वविशिष्टप्रत्यक्षान्यत्वस्यैवावच्छेदकत्वादिति ।

अन्ये तु महानसीयत्वविशिष्टतया वह्नित्वाद्यनुपस्थितिदशायामपि प्रतीयमानस्य महानसीयवह्न्यभावादेः प्रतियोगितायां यथा धर्मिविशेषणतापन्नेषु महानसीयवह्नित्वादिनानाधर्मेषु मिथो विशेष्यविशेषणभावानापन्नेषु वाऽवच्छेदकत्वं प्रत्येकं तादृशधर्माणामतिप्रसक्तत्वेऽपि यत्रैकस्मिन्नवच्छेद्ये नानाधर्माणामवच्छेदकता तत्रावच्छेदकसमुदायस्यानतिप्रसक्तस्यैवावच्छेदकतानिर्वाहः । अवच्छेदकस्य विशेषणसम्बन्धादिभेदेनावच्छेदकतायाश्च भेदेऽपि नावच्छेद्यभेदः अवच्छेद्यप्रतीतौ अवच्छेदकप्रकारकविषयताभेदेनैव तद्भेदात्, महा-

नसीयवह्निर्नास्तीति प्रतीतौ च नानाधर्मप्रकारकसमूहालम्बनव्यावृत्तवह्न्यादिविषयताया ऐक्यात्तथा प्रकृतेपि धर्मिविशेषणतापन्नमिथोविशेष्यविशेषणभावानापन्नप्रत्यक्षान्यत्वज्ञानत्वयोः प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वादिकमतो न विनिगमनाविरहात्प्रतिबध्यतादिभेद इत्याहुः ।

तन्न । प्रत्यक्षान्यत्वसहितज्ञानत्वेन धर्मिणो युगपदुद्भावने एकतरस्यापरधर्मितावच्छेदकत्वभानमावश्यकं समूहालम्बनाविलक्षणनिर्धर्मितावच्छेदकोभयभानस्याप्रामाणिकत्वादिति प्रत्यक्षान्यत्वधर्मितावच्छेदकतापन्नज्ञानत्वप्रकारिकाया ज्ञानत्वधर्मितावच्छेदकतापन्नप्रत्यक्षान्यत्वप्रकारिकायाश्च धर्मिविषयतायाः भेदेन प्रतिबध्यताभेदस्यावश्यकत्वात् ।

केचित्तु वह्नित्वाभावत्वाभ्यां व्यापकताग्रहकाले महानसीयवह्नित्वतादृशवह्न्यभावत्वप्रकारेणानुमितिप्रयोजकलाघवज्ञानवशाद्यत्र सत्प्रतिपक्षभावः तत्र संशयानुमितिः न तदभावव्याप्यवत्ताबुद्धिविरोधित्वेन शक्यते वारयितुं शुद्धवह्नित्वावच्छिन्नशुद्धाभावत्वावच्छिन्नव्याप्यधियोर्महानसीयवह्न्यभावमहानसीयवह्निविशिष्टबुद्ध्यविरोधित्वात् । न च लाघवज्ञानघटिततद्विरोध्यनुमितिसामग्रीकाले तत्प्रत्यक्षशाब्दादिवारणाय तत्र तादृशसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वे कल्पनीये अनुमितिसाधारणस्य तद्विशिष्टजिज्ञासानवच्छिन्नतद्विशिष्टधीत्वस्यैव प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वोपगमान्न संशयानुमितिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । लाघवज्ञानाघटितशुद्धाभावत्वादिप्रकारकानुमितिसामग्र्याः व्यापिकायाः प्रतिबन्धकतयैवोपपत्तेः, प्रत्यक्षादौ लाघवादिज्ञानमन्तर्भाव्य सामग्री प्रतिबन्धकत्वान्तरस्यैवासिद्धेः, तथा चोक्तानुमितिवारणासम्भवः तत्प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ महानसीयवह्नित्वावच्छिन्नविषयकानुमित्यन्यतादृशज्ञानस्यैव निवेशनीयत्वात् । यदि च लाघवज्ञानजन्यमहानसीयवह्न्यभावादिप्रकारकानुमितौ महानसीयवह्न्यभावत्वादिकमपि विधेयतावच्छेदकम्, तथा च शुद्धाभावादिप्रकारकासिद्धिदशायां शुद्धाभावत्वाद्यवच्छिन्नविधेयकानुमितिसामग्र्या असत्त्वात्तदानीमेव लाघवादिज्ञानसत्त्वे प्रत्यक्षादिवारणाय लाघवज्ञानघटितसामग्र्या प्रतिबन्धकत्वान्तरकल्पनमावश्यकमित्युच्यते, तदापि लाघवज्ञानघटितविरोधिकोटिद्वयानुमितिसामग्रीसंवलनदशायां भवन्मते प्रत्यक्षशाब्दबोधाद्युत्पत्त्या

एककोटिसामग्र्यामपरकोटिसामग्र्यभावप्रवेशस्यावश्यकतया क-
थं तत्प्रतिबन्धकतया संशयानुमितिवारणसम्भवः । एतेन विरोधि-
विषयकनिश्चयानन्तरमिव तत्सामग्र्यनन्तरमपि इच्छाबलात्परोक्ष-
ज्ञानं नोत्पद्यते, एवं च लाघवज्ञानघटितविरोधिकोट्यनुमितिसाम-
ग्रीदशायामिच्छासत्त्वेपि न शाब्दबोधादिरुत्पद्यते किन्तु विरोधि-
कोट्यनुमितिरेवेति फलानुरोधेन इच्छाभावं प्रतिबन्धकेच्छानव-
च्छिन्नत्वं च प्रतिबध्यविशेषणमनिवेश्य लाघवज्ञानघटितसामग्र्याः
परोक्षतद्विशिष्टज्ञाने प्रतिबन्धकत्वान्तरकल्पनमावश्यकमिति तत्प्र-
तिबध्यतावच्छेदकत्वस्य परोक्षत्वस्यानुमितिसाधारण्यान्नोक्तस्थले
संशयानुमितिप्रसङ्ग इत्यपि निरस्तम् । विरोधिविषयकनिश्चयसा-
मग्रीबलात्परोक्षज्ञानानुत्पादस्याप्रामाणिकत्वाच्चेत्याहुः ॥

अत्राहुः—संशयसमुच्चययोर्विरोधभानाभानप्रयुक्तवैलक्षण्यस्य
दूषितत्वात्संशयत्वस्य विषयताविशेषरूपत्वमावश्यकम्, तादृशवि-
षयिता च कोटिनिरूपिता कोट्युपरागेणैव सन्देह्मीति प्रतीतेः तत्को-
टिनिरूपितविषयताविशेषभिन्नतत्तत्कोटिविषयताविशेषशालित्वं त-
त्तत्कोटिनिश्चयत्वं, तथाच निश्चयत्वघटकविषयितायाः संशय-
साधारणत्वे तत्रापि निश्चिनोमीतिप्रतीत्यापत्तिरिति तस्यास्तद्व्या-
वृत्तत्वमावश्यकम्, तन्निर्वाहश्च संशयसामग्र्या तादृशविषयता-
शालिज्ञानप्रतिबन्धतयैवेत्युक्तलाघवज्ञानघटितसामग्रीद्वयात्संशय-
स्वीकर्तृणामपि निश्चयत्वघटकनिरुक्तविषयितायाः तादृशसं-
शयव्यावृत्त्यर्थं लाघवज्ञानघटितविपरीतकोट्यनुमितिसामग्र्या-
स्तत्कोटिनिरूपिततादृशविषयताशालिज्ञानप्रतिबन्धकत्वमावश्यक-
म्, तथाच लाघवात्संशयत्वघटकविषयताभेदमनिवेश्यैव तत्को-
टिप्रकारित्वस्यैतादृशसामग्रीप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वोपगमान्नोक्तसा-
मग्रीद्वयात्संशयानुमितिः । न च संशयत्वघटककोटिप्रकारताभिन्न-
तत्कोटिप्रकारिताकज्ञानत्वं न तत्कोटिनिश्चयत्वम, अपि तु तादृशप्र-
कारताशून्यतत्कोटिप्रकारकज्ञानत्वम्, तथाच संशये निश्चयवृत्तिविष-
यतास्वीकारेपि न क्षतिरिति वाच्यम् । एकधर्मावच्छिन्ने तत्कोटिसं-
शयरूपस्यान्यधर्मावच्छिन्नांशकतत्कोटिनिश्चयस्य सङ्ग्रहाय तत्तद्ध-
र्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितावि लक्षणविषयताशून्यत्वस्य तत्तद्ध-
र्मावच्छिन्नविशेष्यकनिश्चयत्वशरीरे निवेशनीयतया धर्मितावच्छेद-

कनिष्ठप्रत्यासत्त्या कारणत्वप्रतिबन्धकत्वपक्षीयलाघवस्य विलयप्रसङ्गात् । अत्र ग्राह्याभावे अव्याप्यवृत्तित्वग्रहदशायां ग्राह्याभावनिश्चयविषये धर्मिणि ग्राह्यज्ञानोत्पत्त्या यथा तादृशाव्याप्यवृत्तित्वग्रहस्य तत्प्रतिबन्धकतायामुत्तेजकत्वं तथा तद्धर्मिकाव्याप्यवृत्तित्वग्रहदशायां तद्व्याप्यवत्तानिश्चयस्यापि तद्विपरीतज्ञानाप्रतिबन्धकतया तत्रापि तद्धर्मिकाव्याप्यवृत्तित्वग्रहस्योत्तेजकत्वमुपेयम् । एवं च कपिसंयोगतदभावयोर्दैशिकाव्याप्यवृत्तित्वग्रहदशायां पक्षतावच्छेदकशाखादिरूपैकावच्छेदेन तदुभयकोट्यवगाहिनी गन्धतदभावयोः कालिकाव्याप्यवृत्तित्वग्रहदशायां पक्षतावच्छेदकतत्क्षणावच्छेदेन तदुभयकोटिमवगाहमाना च संशयानुमितिः ग्राह्याभावव्याप्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतया न शक्यते वारयितुम् । न चाव्याप्यवृत्तित्वज्ञानस्य संशयविरोधितया अव्याप्यवृत्तित्वज्ञानकाले समुच्चय एव भवति न संशय इति वाच्यम् । यतो विरोधग्रह एवाव्याप्यवृत्तित्वग्रहस्य विरोधितया कोट्योर्विरोधावगाहिसंशय एव तयोरव्याप्यवृत्तित्वग्रहदशायां न सम्भवति विरोधानवगाहिन एकदेशावच्छेदेनैककालावच्छेदेन वा कोटिद्वयमवगाहमानस्य संशयस्य तदानीमुत्पत्तौ बाधकाभावः, नहि तादृशज्ञानं कोटिद्वयनिश्चयरूपं सम्भवति समानकालदेशावच्छेदेन तत्तदभावनिश्चययोरव्याप्यवृत्तित्वग्रहकालीनयोरपि मिथो विरोधित्वात् अव्याप्यवृत्तित्वेपि भावाभावयोरेकावच्छेदेन वृत्तेरसम्भवात् अव्याप्यवृत्तितया तादृशनिश्चययोर्विषयविरोधापरिहारात् । न च यदि तादृशदेशाद्यवच्छेदेन तदभावनिश्चयः तदवच्छेदेन विशिष्टबुद्धिं ग्राह्याभावधर्मिकाव्याप्यवृत्तिग्रहदशायामपि प्रतिबध्नाति तदा तादृशाव्याप्यवृत्तित्वग्रहदशायामेवावच्छेदकावच्छेदेन ग्राह्याभावव्याप्यवत्ताज्ञानमपि तादृशीमनुमितिं विरुन्ध्यात्, तथा चावच्छेदकावच्छेदेनानुमितावव‍च्छेदकावच्छेदेन परामर्शस्यैव हेतुतया तादृशयोश्च परामर्शयोरवच्छेदकावच्छेदेन विपरीतसाध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतया नोक्तसंशयानुमितिसम्भव इति वाच्यम् । अवच्छेदकसामानाधिकरण्येन हेतुमत्ताज्ञानादपि देशकालरूपपक्षतावच्छेदके बाधाभावदलात्स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वमवगाहमानाया अनुमितेर्मणिकारादिभिरुपगमात् ।

वस्तुतो ग्राह्याभाववस्याव्याप्यवृत्तित्वेपि तदवच्छेदकावच्छेदेन ग्राह्यवत्त्वासम्भवात् विषयविरोधितावच्छेदकावच्छेदेन विशिष्टबुद्धौ तदवच्छेदेन ग्राह्याभावज्ञानप्रतिबन्धकतायामेव तद्धर्मिकाव्याप्यवृत्तित्वग्रहाभावो नापेक्षितः, तादृशतद्व्याप्यवत्ताज्ञानस्य तादृशविशिष्टबुद्धिं प्रत्यपि विरोधित्वे तु तादृशाव्याप्यवृत्तित्वग्रहाभावोऽपेक्षित एव ग्राह्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वे ग्राह्यावच्छेदकावच्छेदेन ग्राह्याभाववति वर्तमानस्यापि तद्व्याप्यतया विषयविरोधविरहात् । साध्यानवच्छेदकावच्छेदेन साध्यवति वर्तमाने यादृशदेशकालावच्छेदेन यत्र हेतुस्तत्र तादृशकालावच्छेदेन तत्र साध्यमिति व्याप्तिर्न सम्भवतीति चेत् का क्षतिः । न हि पक्षतावच्छेदकदेशकालावच्छेदेन साध्यानुमितौ तदवच्छेदेन गृहीततादृशव्याप्तिकहेतुमत्तापरामर्श एव हेतुरित्यवच्छेदकावच्छेदेनानुमितिस्थलेऽसिद्धिव्यभिचारासङ्कीर्णबाधस्य हेत्वाभासत्वं व्यवस्थापितवतो मणिकारस्यानुमतम्, तथासति सल्लिङ्गपरामर्शाद्भ्रमानुमित्यसम्भवेन बाधे दोषान्तरासंकरस्य दुर्घटत्वात् । तथा चावच्छेदकदेशकालाघटितप्रतियोगिव्यधिकरणहेतुसमानाधिकरणाभावघटिता व्याप्तिरपि तन्मतेऽवच्छेदकावच्छेदेनानुमितिप्रयोजिका, तादृशव्याप्त्यवगाहिनोऽवच्छेदकावच्छेदेन हेतुमत्तापरामर्शस्यापि विपरीतकोट्यनुमितिप्रतिबन्धकत्वे ग्राह्याभावधर्मिकाव्याप्यवृत्तित्वज्ञानाभावोऽपि अपेक्षित इत्यवच्छेदकावच्छेदेन हेतुमत्तापरामर्शस्य तदनवच्छेदेन साध्यानुमितावपेक्षितत्वेपि न दर्शितरीत्या संशयानुमित्यनुपपत्तिरिति ॥

(चि०) निबन्धे तु हेत्वाभासानां फलद्वारकं लक्षणम्। अनैकान्तिकानामन्वयाद्व्यतिरेकाद्वा कोट्युपस्थापकतया संशयः फलं, विरुद्धस्य साध्यविपरीतज्ञानम्। अपक्षधर्म्मोऽपि विरुद्धोऽन्यत्र विपरीतज्ञानसमर्थ एव बाधेऽन्यतो विपरीतज्ञानं न तु हेत्वभिमतादेः। नित्यो घटः कार्य्यत्वादिति विरुद्धे बाधसङ्करोऽप्यदोषः। आसिद्धे अनैकान्तिकादिचतुष्टयज्ञानान्यलिङ्गत्वज्ञानं, बाधे पक्षधर्महेतौ व्याप्तिबाधः। प्रकरणसमे तु न व्याप्तिपक्षधर्म-

ताबाधः फलं, नाप्यलिङ्गत्वज्ञानं-व्याप्त्यादिबुद्धिसत्त्वात्। नापि विपरीतबुद्धिः-स्वसाध्यविपरीतेनानियमात्। नापि संशयः-प्रत्येकं कोटिद्वयानुपनयात्। किन्तु कथमत्र तत्त्वनिर्णय इति जिज्ञासा फलम्। तथाच प्रकृतसाध्यहेत्वोः किं तत्त्वमिति जिज्ञासाजनिका व्याप्तिपक्षधर्मतोपस्थितिः प्रकरणसमः। न ह्यनुपस्थिते प्रतिपक्षे एकस्माज्जिज्ञासा किन्तु निर्णय एव ॥

(दी०) विरुद्धस्येति । साध्याभावव्याप्यस्येत्यर्थः । बाध इति। हेतौ प्रकृतेऽन्यत्र वा। अपक्षधर्मे च पक्षधर्म्मताबाध इति शेषो वा। तथाच हेतौ व्याप्तिपक्षधर्म्मतान्यतरभङ्ग इत्यर्थः । प्रकृतेति । प्रकृतसाध्ययोर्यौ हेतू तयोरित्यर्थः ।

(गा०) मूले अन्वयाद्व्यतिरेकाद्वेति । कोटिद्वयसहचरितत्वज्ञानान्निश्चितकोटिद्वयव्यावृत्तत्वज्ञानाद्वेत्यर्थः । व्यवस्थितविकल्पोऽयं साधारणासाधारणभेदेन । विरुद्धस्येत्यत्र साध्यासामानाधिकरण्यरूपविरोधविवक्षणेऽवृत्तेरपि विरोधतया तस्य चापक्षधर्मस्य न साध्यविपरीतानुमितिः फलमित्यसङ्गतिरतोऽन्यादृशाविरोधं दीधितिकृदाह साध्याभावव्याप्यस्येति ।

अपक्षधर्मविरुद्धस्य प्रकृतपक्षे साध्यविपरीतानुमापकत्वासंभवेऽपि न क्षतिः। साध्यविपरीतानुमितौ प्रकृतपक्षकत्वाविवक्षणादित्याह मूले अपक्षधर्मोपीति। अन्यत्र-प्रकृतपक्षाभिन्ने स्वाधिकरणे, ह्रदो वन्हिमान्धूमादित्यादौ ह्रदत्वादिहेतोः पक्षे साध्यविपरीतज्ञानसंभवेऽपि अविरुद्धधूमादेर्न तत्फलमिति नातिप्रसङ्गः । यस्य तत्फलं स विरुद्ध एवेत्याह बाध इति। साध्याभावसाधकबाधितहेतोर्लक्ष्यतयोक्तफलघटितविरुद्धलक्षणातिव्याप्तिशङ्कां निराकरोति नित्य इति। घटो नित्य इति अभिधाने अकारप्रश्लेषेणानित्यत्वसाध्यकत्वभ्रमः स्यादिति प्रथमं नित्यत्वसाध्यकत्वोत्कीर्तनम् । असिद्ध इत्यादि । व्यभिचारादिदोषचतुष्टयं ज्ञानान्यमात्राधीनं फलतः तज्ज्ञानानधीनं, अलिङ्गत्वज्ञानं-असाधकत्वज्ञानं असिद्धदोषस्य ज्ञातस्य फलमित्यर्थः।

तथा च तादृशदोषवत्त्वमसिद्धहेत्वाभासलक्षणमिति भावः ।

पक्षधर्मे हेताविलत्यत्र हेतुपदस्य प्रकृतहेतुपरत्वेऽपक्षधर्मव्याप्य-प्रकृतहेतुकबाधस्थले व्याप्त्यभावसिद्धिरूपतत्फलासंभवात् फलघटितलक्षणाव्याप्तिरतो हेतुपदस्य प्रकृताप्रकृतसाधारणहेतुमात्रपरतां दीधितिकृदाह हेतौ प्रकृते अन्यत्र वेति । तथा च ह्रदो वह्निमान्धूमादित्यादावपि साध्याभाववत्पक्षरूपबाधघटितेन तद्वृत्तित्वहेतुना द्रव्यत्वादिरूपहेत्वन्तरे व्याप्त्यभावानुमितिसंभवाल्लक्षणसमन्वय इति भावः । यद्यपि प्रकृतहेतोर्न तत्फलमिति तत्फलकत्वं न बाधितहेतोर्लक्षणम्, तथापि तत्फलकदोषवत्त्वं तल्लक्षणमिति नानुपपत्तिः । हेतुपदस्य प्रकृतसाधारणहेतुपरत्वे तदुपादानमफलमव्यावर्तकत्वादिति पक्षधर्मे व्याप्तिबाध इत्येवोच्येत अतः प्रकृतहेतुपरमेव तद्वाच्यमित्याशयेनापक्षधर्मप्रकृतहेतुकबाधस्य फलान्तरं पूरयति अपक्षधर्मेति । अत्र प्रकृतहेत्वर्थकं हेताविति पूर्वोक्तमानुषंजनीयम् । एतत्कल्पे फलाननुगमात्तद्घटितलक्षणाव्याप्तिमाशंक्यान्यतरत्वेन फलानुगमे मूलाभिप्राय इति दर्शयति तथा चेति । हेताविति । प्रकृत इत्यादि । व्याप्तिभङ्गे साध्ये साध्याभाववत्पक्षवृत्तित्वं हेतुः पक्षस्य साध्याभाववत्त्वेनैव निवेशः न तु पक्षतावच्छेदकस्यापि तत्र प्रवेश इति न व्यर्थविशेषणता। पक्षधर्मताभङ्गे साध्ये पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगिसाध्यव्याप्यत्वं हेतुः, अत्रापि साध्यस्य तादृशाभावप्रतियोगित्वेनैव निवेशः हेतुद्वयमेव बाधघटितामिति बाधस्यान्यतरफलकत्वमुभयत्र ।

मूले व्याप्त्यादिबुद्धिसत्त्वादिति । सद्धेतोरपि विरोधिपरामर्शदशायां सत्प्रतिपक्षत्वात् तत्र तद्व्याप्तिपक्षधर्मताप्रतिपत्तिसत्त्वादित्यर्थः। तथाच प्रकरणसमदोषस्य व्याप्त्यादिविरहोन्नायकत्वासंभवादिति भावः । विपरीतबुद्धिः-स्वसाध्याभावानुमितिः, सत्प्रतिपक्षहेतोः फलमिति शेषः । स्वसाध्यविपरीतेनानियमादिति । धूमादिहेतोर्वन्ह्याद्यभावव्याप्यत्वाभावादित्यर्थः । संशय इति । कोटिद्वयोपस्थितिद्वारकसाध्यसंशय इत्यर्थः । कोटिद्वयानुपनयादिति । स्वेन स्वसाध्यस्यैवोपस्थापनादिति भावः । इति जिज्ञासेति । एतादृशतत्त्वनिर्णयोपायेच्छाफलिका जिज्ञासेत्यर्थः । अनयोः किं तत्त्वमिति जिज्ञासेति यावत्, अतो नाग्रिमग्रन्थविरोधः ।

ननु स्वस्वव्याप्त्यादिमत्तयोपस्थितयोर्हेत्वोरन्यतरसमीचीनत्व

एव जिज्ञासा, तद्वक्ष्यति-'अत्र हेतुः समीचीनत्व' इति। तथाच प्रकृत-
साध्यहेत्वोरिति यथाश्रुतमसंगतमित्यतो दीधितिकृद्धेतुद्वयार्थकत-
या तद्व्याचष्टे प्रकृतसाध्ययोरिति ।

किं तत्त्वमिति मूलस्य कः समीचीन इत्यर्थः । एतादृशजिज्ञासा-
प्रयोजकत्वं समीचीनत्वसंशयादिसाधारणमतस्तद्वारणाय पक्षधर्म-
तोपस्थितिरिति । उदासीनव्याप्त्याद्युपस्थितिवारणाय विशेषणद-
लम् । न च व्याप्त्यादेरननुगमात् सर्वसाधारणरूपेण तदुपस्थितिनि-
वेशासंभवात् विशिष्य प्रकृतसाध्यतदभावव्याप्त्याद्युपस्थितिनिवे-
शस्यावश्यकत्वे जनकान्तवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । अनुमितिचरमका-
रणत्वेन व्याप्त्याद्यन्तरोपस्थितिसाधारणेन तन्निवेशसम्भवात् यादृ-
शपरामर्शसहकारेण यादृशपरामर्शस्योक्तजिज्ञासाजनकत्वं तादृश-
परामर्शसहिततादृशपरामर्शनिवेशात् जिज्ञासास्वरूपयोग्यैकतरप-
रामर्शदशायां नातिप्रसङ्गः । प्रकरणसम इति । दोष इति शेषः । प्रकृ-
तसाध्यवत्तापरामर्शतदभावव्याप्यवत्तापरामर्शयोर्जिज्ञासाजनने मि-
थः सहकारितां व्यवस्थापयति न ह्यनुपस्थित इति । असतीत्यर्थः ।
प्रतिपक्षे-विरोधिपरामर्शान्तरे, एकस्मात्-परामर्शात् ,निर्णयः-एक-
तरसाध्यस्य एकतरसमीचीनत्वस्य वा निर्णयः, फलोपधानगर्भलक्ष-
णमेकपरामर्शदशायां नातिप्रसक्तमित्येतत्परता न नहीत्यादेः जिज्ञा-
सोपधानस्यानियमेन तद्घटितलक्षणस्याव्याप्त्या विवक्षणासंभवात् ॥

(चि०) अथ ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा सा च ज्ञाने-
ष्टसाधनताज्ञानात् संशयाद्वेति कथं तेन विना विरो-
धिसाधनज्ञानमात्रादिति चेन्न ।

असति प्रतिपक्षे न जिज्ञासा सति सेत्यन्वयव्यति-
रेकाभ्यां प्रकरणसमस्यापि जिज्ञासाकारणत्वात् । न
चानैकान्तिकातिव्याप्तिः। तत्र हि संशयद्वारा साध्ये
जिज्ञासा, अत्र तु हेतुसमीचीनत्व इति । ननु पराम-
र्शयोरेकदानुत्पादात् कथं प्रतिरोधः ? क्रमोत्पन्नयोरेक-
दाऽसत्त्वादिति चेन्न । एकानन्तरमपरहेतुव्याप्तिपक्षध-

र्मताज्ञानाभ्यामग्रिमव्याप्तिविशिष्टज्ञानोत्पत्तिकाले पूर्वपरामर्शनाशात्। न चोभयहेतुव्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानानां परस्पराप्रतिबन्धात् परामर्शोत्पाद इति वाच्यम्। व्याप्त्यादिज्ञानचतुष्टययौगपद्याभावात्।

यत्तु व्याप्तिद्वयसंस्कारोद्बोधकहेतुद्वयज्ञानयोः परस्परप्रतिबन्धात् नोभयव्याप्तिस्मृतिरिति दूषकताबीजम्। तन्न। व्याप्तिस्मृतिं विना सत्प्रतिपक्षाभावात् वादिभ्यां व्याप्त्युद्भावनाच्चेति। मैवम्। हेतुद्वयसमूहालम्बनाद्युगपदुभयव्याप्तिस्मृतावुभयपरामर्शरूपं ज्ञानमुत्पद्यते अत एकदा विरुद्धकार्यद्वयकारणान्नैकमपि कार्यमुत्पद्यते। तादृशपरामर्शश्च स्वार्थानुमाने प्रत्यक्षादितः, परस्य तु वाद्युपन्यस्तन्यायोत्थापितप्रमाणात्। अस्य केवलान्वयिन्यपि सम्भवः घटोऽभिधेयः प्रमेयत्वादित्यत्राभिधेयत्वं घटनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि जात्यन्यत्वे सति घटमात्रवृत्त्यन्यधर्मत्वात् घटान्योन्याभाववत् पटरूपवच्च, घटनिष्ठात्यन्ताभावोऽभिधेयत्वप्रतियोगिकः घटवृत्तिनित्याभावत्वात् घटनिष्ठान्योन्याभाववदिति विशेषादर्शनदशायाम्। न च पक्षैक्यमपि तन्त्रम्, विरोधस्यैव दूषकत्वेऽधिकस्य व्यर्थत्वात्॥

इति सत्प्रतिपक्षचिन्तामणिः॥

(दी०) संशयादिति। तज्जन्यदुःखोत्सारणरूपेष्टसाधनताज्ञानात् अन्यत्र चेष्टान्तरसाधनताज्ञानाज्ज्ञानेच्छेति भेदेन विकल्पोपन्यासः। असतीत्यादि। हेतुसमीचीनत्वासमीची-

नत्वसंशयजन्यदुःखाभावरूपेष्टसाधनताज्ञानद्वारेण जिज्ञासोपयोगित्वादित्यर्थः । उत्पत्तिकाले-उत्पत्तिपूर्वकाले । व्याप्तिपक्षधर्म्मताज्ञानयोरुत्पादक्रमानियमादुभयोर्नाशकत्वमुक्तम् । उत्पत्तावेव वा तयोरन्वयः। यत्र च व्याप्तिपक्षधर्म्मतयोः समूहालम्बनं तत्र द्वितीयपरामर्शोत्पत्तिकाल एव प्रथमपरामर्शनाशः। अस्य-निरुक्तसत्प्रतिपक्षितत्वस्य । जात्यन्येति । सत्ताकम्बुग्रीवादिमत्त्वादावेकैकस्य व्यभिचाराद्विशिष्टोपादानम् । घटानिष्ठेति । घटनिष्ठात्यन्ताभावत्वेन सामान्यतः पक्षत्वान्न बाधाश्रयासिद्धी ।

नन्वाद्यस्य समवेतत्वादौ द्वितीयस्य घटाभावादौ व्यभिचार इत्यत आह विशेषादर्शनेति ।

(गा०)नन्विष्टसाधनताज्ञानात्संशयाद्वेति विकल्पोऽसङ्गतः ज्ञानगोचरेच्छादशायां तादृशेष्टसाधनताज्ञानस्य सर्वत्रैव हेतुतया संशयकल्पे तत्कल्पव्यवच्छेदायोगात् इत्यत इष्टभेदाभिप्रायकतया विकल्पं सङ्गमयति संशयजन्य इति । संशयजन्यदुःखस्य उत्सारणं कारणीभूतसंशयविघटनेनानुत्पादः तद्रूपं यदिष्टं तत्साधनताज्ञानादित्यर्थः । एवं च मूलोक्तसंशयस्य जिज्ञासाहेतुत्वं दुःखं जनयित्वा तदभावोपस्थानेन तदभावेच्छासंपादनद्वारेति स्फुटीकृतम् । अन्यत्र-संशयाभावदशायाम् । इष्टान्तरेति । व्यवहाररूपेत्यादि । तथाच मूले इष्टपदं तद्विशेषपरमित्यर्थः । ज्ञानेच्छा-एकतरकोटिनिश्चयेच्छा ।

प्रतिपक्षसंवलनस्य जिज्ञासायामतिव्यवहितस्यान्यथासिद्धा अकारणत्वात् जिज्ञासाहेतुत्वादिति मूलं तत्प्रयोजकत्वार्थकतया द्वारं प्रदर्शयन् व्याचष्टे हेत्विति । समीचीनत्वं प्रमितव्याप्तिपक्षधर्मताकत्वं स्वसाध्यानुमित्यौपयिकप्रमात्मकपरामर्शविषयत्वमिति यावत् । तत्संशयश्च परामर्शप्रामाण्यसंशयपर्यवसित इति बोध्यम् । अनैकान्तिकातिव्याप्तिरिति मूले यद्यप्यनैकान्तिकत्वोपस्थितेर्व्याप्तिपक्षधर्मतोपस्थितित्वाभावान्नैतादृशशंकावसरस्तथापि तदुपस्थितेरपि उदासीनव्याप्त्यादिविषयकत्वसम्भवात् तत्संगतिः । संशयद्वारा-साध्यसंशयद्वारा ।

युगपत्परामर्शद्वयानुत्पादेपि क्रमिकपरामर्शद्वयसंवलनात्प्रतिरोध

इति शंकते क्रमेति । एकपरामर्शानन्तरमपरपरामर्शजनकव्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानयोः क्रमेणैवोत्पत्तेः, तथाच प्रथमपरामर्शचतुर्थक्षण एव परामर्शान्तरोत्पत्तिः तदानीं च पूर्वपरामर्शनाशो नोत्पद्यते अपि तु स्वद्वितीयक्षणोत्पन्नावशेषगुणात्तृतीयक्षण एवेति उत्पत्तिकालपदं तत्पूर्वकालपरतया व्याचष्ट उत्पत्तीति । तदा नाशादित्यतस्तदा नाशोत्पत्तिरौत्सर्गिकीत्याशयेनेदं व्याख्यानम्, तदा नाशसत्त्वार्थकत्वे यथाश्रुतमेव सङ्गच्छते अनन्तरोत्पन्नस्यैव गुणस्य नाशकतयोभयोर्व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानयोरेकत्र पूर्वज्ञाने नाशकत्वासम्भवात्पृथक्स्थलीयनाशकत्वाभिप्रायकतया ज्ञानाभ्यां विनाशादिति मूलं संगमयति व्याप्तीति । उत्पादकक्रमानियमादिति । व्याप्तिज्ञानानन्तरमेव पक्षधर्मताज्ञानं पक्षधर्मताज्ञानानन्तरमेव व्याप्तिज्ञानमुत्पद्यत इति नियमाभावादित्यर्थः । उभयोर्नाशकत्वमुक्तमिति । उक्तज्ञानयोर्यज्ज्ञानं प्रथमतो यत्रोत्पद्यते तत्र तस्य नाशकत्वादिति भावः। विशिष्टज्ञानोत्पत्तिकाल इत्यत्रोत्पत्तौ। तादृशज्ञानयोर्हेतुत्वेनान्वये एकत्रैव उभयहेत्वन्वययोग्यता निर्वहतीति किं स्थलभेदानुसरणेनेत्याशयेनाह उत्पत्तावेवेति । व्याप्तिपक्षधर्मताविषयकैकज्ञानस्थले परामर्शयोर्यौगपद्यं न सम्भवतीति स्वयमाह यत्र चेति ।

उभयहेतुव्याप्तिज्ञानपक्षधर्मताज्ञानानामिति । परामर्शद्वयहेतुव्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानचतुष्टयस्येत्यर्थः। परस्पराप्रतिबन्धात्–एकसत्त्वस्यापरसत्त्वाविघटकत्वात् । परामर्शोत्पाद इति॥ व्याप्त्यादिज्ञानचतुष्टयाधीनस्यैकदा समूहालम्बनरूपस्याविरलक्रमेण वोभयव्याप्यवत्ताज्ञानस्योत्पाद इत्यर्थः । विशिष्टपरामर्शयोरेवैकदानुत्पादस्तृतीयक्षणे च विनाशः नेतरज्ञानस्य तन्नियम इत्यभिमानेनेयमाशङ्का । अभिमानं निराकरोति व्याप्त्यादीति । यौगपद्याभावात्–युगपदवस्थानासंभवात्, ज्ञानमात्र एव उक्तनियमादिति भावः । परस्परप्रतिबन्धात्–परस्परजन्यव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकत्वात् ।

समूहालम्बनपक्षधर्मताद्वयज्ञानात्समूहालम्बनरूपं व्याप्तिद्वयस्मरणं ततः समूहालम्बनमुभयव्याप्यवत्ताज्ञानं प्रतिरोधप्रयोजकमिति समाधत्ते मैवमिति । स्वयं निर्वक्ष्यमाणस्य नित्यसत्प्रतिपक्षदोषस्य साध्याभावव्याप्यवत्पक्षादिरूपस्य केवलान्वयिसाध्यके साध्याभावाऽप्रसिद्ध्याऽसंभवात् ।

अस्येति मूलं निरुक्तव्यवहारौपयिकपरामर्शसंवलनात्मकसत्प्रतिपक्षत्वपरतया व्याचष्टे अस्येति । अभिधेयत्वे छित्त्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वसाधारणरूपेण घटनिष्ठाभावप्रतियोगित्वज्ञानस्य विरोध्यविषयकत्वेन घटेऽभिधेयत्वज्ञानाप्रतिबन्धकतया तत्सामग्र्या नाभिधेयत्वानुमानप्रतिरोध इत्यभिधेयत्वमित्यादिग्रन्थस्याभिधेयत्वत्वपक्षकघटनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसाध्यकजात्यवृत्तित्वविशिष्टघटमात्रवृत्तितानवच्छेदकत्वलिंगकानुमाने तात्पर्यम् । दृष्टान्तोऽपि घटान्योन्याभावत्वं पटरूपत्वं च ।

दीधितौ 'सत्ता कंबुग्रीवादिमत्त्वादीति' यथाश्रुतमूलानुसारेण यथाविवक्षिते तु सत्तादिपदं सत्तात्वादिपरम् । एकैकस्येति । केवलविशेषकेवलविशेषणयोरित्यर्थः । ननु घटनिष्ठात्यन्ताभाव इत्यनेन प्रसिद्धघटत्वाद्यभावविवक्षणे तत्राभिधेयत्वप्रतियोगिकत्वबाधान्न साधनसम्भवः अभिधेयत्वाभावस्य चाप्रसिद्ध्या न पक्षत्वसम्भव इत्याशङ्कां निरसितुमाह घटनिष्ठेति । उभयमतप्रसिद्धेनेत्यादिः । सामान्यतः–सामान्यरूपेण । बाधेति । सामानाधिकरण्यमात्रेण साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वान्नांशतो बाधो दोषः, अभावस्य कस्यचिदभिधेयत्वप्रतियोगिकत्वमपीति विवादे पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन बाधो दुर्निश्चेयः पक्षतावच्छेदकप्रसिद्ध्यैव नाश्रयासिद्धिरित्यर्थः ।

ननु स्वरूपसम्बन्धेनाभिधेयत्वत्वावच्छिन्नसाध्यकानुमितौ पक्षनिष्ठाभावे तत्सम्बधावच्छिन्नत्वविशेषिताभिधेयत्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वानुमितिरेव विरोधिनी तादृशं च साध्यमप्रसिद्धम् , न च घटनिष्ठस्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वेन पक्षत्वादुद्देश्यसिद्धिरिति स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नगगनाद्यभावस्य संयोगसम्बन्धावच्छिन्नाभिधेयत्वत्वावच्छिन्नभावसमनैयत्येनाभिन्नतया सिद्धसाधनस्य दुर्वारत्वादिति चेत् । सत्यम्, स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नायां घटनिष्ठाभावप्रतियोगितायां घटनिष्ठानित्याभावप्रतियोगितात्वेन हेतुना घटनिष्ठानभिधेयत्वभेदप्रतियोगितादृष्टान्तेनाभिधेयत्वत्वावच्छिन्नत्वानुमाने तात्पर्येण सामञ्जस्यम् ।

मूले विशेषादर्शनदशायामिति । व्यभिचारिण्यपि एतादृशहेतौ व्यभिचाराग्रहदशायामित्यर्थः । केवलान्वयिन्यपि सम्भव इत्यनेनान्वयः ।

व्यभिचारस्थलं दर्शयन्नेतत्कथनप्रयोजनमाह दीधितौ नन्विति। आद्यस्य–जात्यन्यत्व इत्यादि प्रथमानुमानहेतोः, द्वितीयस्य–घटवृत्तीत्यादि द्वितीयानुमानहेतोः ॥

(दी०) वस्तुतो घटो नाभिधेयः कम्बुग्रीवादिमत्त्वादित्यादिव्यतिरेकिणा सत्प्रतिपक्षः सम्भवत्येव, व्यापकाभावेनाप्रसिद्धस्यापि व्याप्याभावस्य सिद्ध्यभ्युपगमात्, प्रत्येकपदार्थप्रसिद्धौ तादृशप्रतिज्ञाद्युपपत्तेर्विशिष्टस्य वाक्यार्थत्वात्। सत्प्रतिपक्षस्तु साध्याभावव्याप्यवान् साध्यवदन्यत्वव्याप्यवांश्च पक्षः पक्षनिष्ठौ साध्याभावसाध्यवद्भेदव्याप्यौ इत्येवमादिः प्रत्येकमेव।

विभाजकन्तु प्रकृतपक्षसाध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोधित्वे सति प्रकृतपक्षसाध्यग्रहाविरोधिप्रकृतपक्षसाध्यवैशिष्ट्यग्रहाविरोधिरूपोन्नायकत्वम्। तदुन्नायकत्वञ्च यादृशविशिष्टविषयत्वेन परामर्शस्यानुमितिजनकत्वं तत्त्वम्। तच्च साध्याभावव्याप्यवत्पक्षादिकम्। असाधारणविरोधयोरन्यतरस्य प्रतिपक्षविधया दोषत्वपक्षे प्रकृतसाधने प्रकृतसाध्यव्यापकाभावप्रतियोगित्वाद्यनवगाही परामर्शो ग्राह्यः। अत्र सत्यन्तेन सत्प्रतिपक्षोन्नायकस्य अविरोध्यन्तेनाश्रयासिद्ध्याद्युन्नायकस्य, विरोध्यन्तेन वह्निव्याप्याभावे साध्ये वह्निव्याप्यवत्पक्षात्मकस्य बाधस्य व्युदासः। संगृह्यते चानेन काञ्चनमयवह्निमानित्यादौ वह्न्याद्यभावव्याप्यह्रदत्वादिमान् पक्ष इति। सत्प्रतिपक्षे च यथासिद्धान्तं पञ्चावयवादिप्रयोगमिच्छन्ति। अयं हेतुः साध्यव्यभिचारवानित्यादिवदयं पक्षः साध्याभावव्याप्यवानित्यादिकमुद्भावनं पुनरुचितं प्रतिभाति ॥

इति सत्प्रतिपक्षदीधितिः ॥

(गा०) प्रतियोगित्वादिप्रकारकबाधबुद्धेर्विशिष्टबुद्धिविरोधिता-

या नव्यैरनभ्युपगमात्, तथासति तत्सम्बन्धसम्बन्धादिप्रकारकबुद्धेरपि विरोधापातात् नोक्तानुमानेन घटोऽभिधेयः प्रमेयत्वादित्यनुमानप्रतिरोधसम्भव इति स्वयमभिधेयत्वरूपप्रतियोगिप्रकारेणाभावानुमानमेव मूलकृता साध्याप्रसिद्ध्या उपेक्षितमपि प्रतिरोधकतया व्यवस्थापयति वस्तुत इति। साध्याऽप्रसिध्याऽन्वय्यनुमानात्पटादिसाधारणद्रव्यत्वादेः पटादौ व्यभिचारग्रहसम्भवेन व्यतिरेकितयापि साधकतायाः सुघटत्वाभावेन पक्षमात्रवृत्तिकंबुग्रीवादिव्यतिरेक्यादरः। अभावसाध्यकव्यतिरेकितया साध्यप्रसिद्धेरनपेक्षां दर्शयति व्यापकाभावेनेति। पटादावभिधेयत्वादिव्यापकतया गृहीतस्य कंबुग्रीवादिमत्त्वाभावस्याभावेन कंबुग्रीवादिमत्त्वादिनेत्यर्थः। अप्रसिद्धस्यापि प्रतियोगितया अभिधेयत्वादिकं प्रकारीकृत्य अज्ञातस्यापि व्याप्याभावस्य व्याप्यतया गृहीतमभिधेयत्वादिकं प्रकारीकृत्य वस्तुभूतस्याभावान्तरस्यापि सिद्ध्युपगमादप्रसिद्धसाध्यस्यानुमानस्यैकदेशिनामेवानुमततया अभ्युपगमोक्तिः कम्बुग्रीवादिमत्त्वाभावस्य वास्तवाभिधेयत्वव्यापकताविरहात् अवस्तुभूताभिधेयत्वाभावस्यानुमित्याऽवगाहनासम्भवात् प्रसिद्धपटत्वाद्यभावस्य व्याप्यतया गृहीताभिधेयत्वप्रतियोगिकत्वाभावाद्व्यापकाभावेनेत्यादेर्यथाश्रुतस्यासंगतिर्बोध्या। व्यवहर्त्तव्यत्वविशिष्टाप्रसिद्धावपि न विशिष्टार्थपरप्रतिज्ञाद्यसम्भव इत्याह प्रत्येकपदार्थप्रसिद्ध्यैवेति। तावतैव भ्रमात्मकस्य व्यवहारोपयोगिविशिष्टज्ञानस्य सम्भवात् विशिष्टज्ञानं विनापि तत्तद्विशेष्यांशे तत्तद्विशेषणावगाहित्वेन तात्पर्यघटकप्रतीतेर्ज्ञानेन विशिष्टबोधकवाक्यप्रयोगसम्भवाच्चेति भावः। मूलकृता सत्प्रतिपक्षहेतुदोषानभिधानात्स्वयं तान्दर्शयति सत्प्रतिपक्षस्त्विवति। सत्प्रतिपक्षहेतोर्दोषस्त्वित्यर्थः। तुकारेण मूलनिरुक्तसत्प्रतिपक्षव्यवहारविषयतावच्छेदकरूपस्य दोषत्वव्यवच्छेदः। व्याप्यवान्–व्याप्यविशिष्टः, पक्षनिष्ठौ–आधेयतया पक्षविशिष्टौ। एवमादिरिति। आदिपदादाधेयतासम्बन्धेन प्रकृतपक्षसाध्यकप्रकृतसाध्याभावादिपक्षकानुमितिजनकपरामर्शविषयप्रकृतपक्षव्याप्यविशिष्टप्रकृतसाध्याभावादिपरिग्रहः। पक्षे साध्याभाव इत्यादि बाधबुद्धेरपि पक्षे साध्यानुमितिविरोधितया तादृशबाधोन्नायकस्यापि परामर्शस्यानुमितिविरोधित्वेन तद्विषयस्यापि सत्प्रतिपक्षतौचित्यात्। अत एव सा-

ध्यतदभावयोराधेयतया पक्षव्याप्यवत्ताज्ञानसंवलनदशायां पक्षे साध्यं साध्याभावो वेति कोटिविशेष्यकसंशयरूपानुमितिः प्रत्येकमेवेत्यनेन तावत्समुदायस्य सत्प्रतिपक्षविभाजकत्वासंभवो दर्शितः ।

नन्वेवं प्रत्येकरूपस्याव्याप्त्या विभाजकत्वासम्भवात्सर्वसाधारणं किमेतद्विभाजकमित्याकांक्षायां तादृशं विभाजकं रूपमाह विभाजकं त्विति । सर्वत्र प्रकृतेति पक्षसाध्ययोर्द्वयोरेवान्वेति । प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदिका सती विशिष्टपक्षविशिष्टसाध्यग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतानवच्छेदकनिरुक्तपक्षसाध्यवैशिष्ट्यग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतावच्छिन्नानुमितिनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदिका यादृशविशिष्टनिरूपितविषयिता तादृशत्वमित्यर्थः । तादृशी च वह्न्यभावव्याप्यविशिष्टह्रदनिरूपितविषयतेति तत्र लक्षणसमन्वयः । साध्याभावव्याप्यविशिष्टपक्षविषयतायाः साध्यानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया तद्वदनुमितिजनकतावच्छेदकविषयताकसाध्याभावव्याप्यवत्पक्षादावतिव्याप्तिवारकतया सत्यन्तं सार्थकयिष्यते । तत्र निरुक्तवैशिष्ट्यग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताकत्वरूपविरोधित्वान्तार्थस्य उन्नायकविषयविशेषणत्वे विषयताभागस्य द्विधा निवेशे गौरवात् उन्नायकताघटकविषयतायामेव प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं विशेषणं दत्तम् । पक्षतावच्छेदकवैशिष्ट्यनिवेशव्यावृत्तिः पूर्ववत् । उक्तप्रकारताशालिग्रहनिरूपितप्रतिबन्धकतामात्रनिवेशे साध्याभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्यापि समूहालम्बनसाध्यग्रहरूपसाध्याभावव्याप्यव्याप्याभावादिमत्वप्रतिबन्धकतया नोपदर्शितसत्प्रतिपक्षोन्नायकव्यावृत्तिरिति तादृशप्रकारताकानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतानिवेशः । तादृशप्रकारताशालिदोषजन्यज्ञानमाहार्यज्ञानं प्रति च साध्याभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्याप्रतिबन्धकतया सत्प्रतिपक्षस्यैवासंग्रह इति ज्ञानत्वमुपेक्ष्यानुमितित्वनिवेशः । ह्रदः काञ्चनमयवह्निमान्काञ्चनमयह्रदो वह्निमानित्यादौ सङ्ग्राह्यस्य वह्न्यभावव्याप्यविशिष्टह्रदादेः ज्ञानस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ साध्यतावच्छेदकादिघटककाञ्चनमयत्वादिविषयताया अनिवेशात्तद्घटितपक्षतावच्छेदकविशिष्ट साध्यतावच्छेदकविशि-

या नव्यैरनभ्युपगमात्, तथासति तत्सम्बन्धसम्बन्धादिप्रकारकबुद्धेरपि विरोधापातात् नोक्तानुमानेन घटोऽभिधेयः प्रमेयत्वादित्यनुमानप्रतिरोधसम्भव इति स्वयमभिधेयत्वरूपप्रतियोगिप्रकारेणाभावानुमानमेव मूलकृता साध्याप्रसिद्ध्या उपेक्षितमपि प्रतिरोधकतया व्यवस्थापयति वस्तुत इति। साध्याऽप्रसिध्याऽन्वय्यनुमानात्पटादिसाधारणद्रव्यत्वादेः पटादौ व्यभिचारग्रहसम्भवेन व्यतिरेकितयापि साधकतायाः सुघटत्वाभावेन पक्षमात्रवृत्तिकंबुग्रीवादिव्यतिरेक्यादरः। अभावसाध्यकव्यतिरेकितया साध्यप्रसिद्धेरनपेक्षां दर्शयति व्यापकाभावेनेति। पटादावभिधेयत्वादिव्यापकतया गृहीतस्य कंबुग्रीवादिमत्त्वाभावस्याभावेन कंबुग्रीवादिमत्त्वादिनेत्यर्थः। अप्रसिद्धस्यापि प्रतियोगितया अभिधेयत्वादिकं प्रकारीकृत्य अज्ञातस्यापि व्याप्याभावस्य व्याप्यतया गृहीतमभिधेयत्वादिकं प्रकारीकृत्य वस्तुभूतस्याभावान्तरस्यापि सिद्ध्युपगमादप्रसिद्धसाध्यस्यानुमानस्यैकदेशिनामेवानुमततया अभ्युपगमोक्तिः कम्बुग्रीवादिमत्त्वाभावस्य वास्तवाभिधेयत्वव्यापकताविरहात् अवस्तुभूताभिधेयत्वाभावस्यानुमित्याऽवगाहनासम्भवान् प्रसिद्धपटत्वाद्यभावस्य व्याप्यतया गृहीताभिधेयत्वप्रतियोगिकत्वाभावाद्यापकाभावेनेत्यादेर्यथाश्रुतस्यासंगतिर्बोध्या। व्यवहर्त्तव्यत्वविशिष्टाप्रसिद्धावपि न विशिष्टार्थपरप्रतिज्ञाद्यसम्भव इत्याह प्रत्येकपदार्थप्रसिद्धैवेति। तावतैव भ्रमात्मकस्य व्यवहारोपयोगिविशिष्टज्ञानस्य सम्भवात् विशिष्टज्ञानं विनापि तत्तद्विशेष्यांशे तत्तद्विशेषणावगाहित्वेन तात्पर्यघटकप्रतीतेर्ज्ञानेन विशिष्टबोधकवाक्यप्रयोगसम्भवाच्चेति भावः। मूलकृता सत्प्रतिपक्षहेतुदोषानभिधानात्स्वयं तान्दर्शयति सत्प्रतिपक्षस्त्विति। सत्प्रतिपक्षहेतोर्दोषस्त्वित्यर्थः। तुकारेण मूलनिरुक्तसत्प्रतिपक्षव्यवहारविषयतावच्छेदकरूपस्य दोषत्वव्यवच्छेदः। व्याप्यवान्—व्याप्यविशिष्टः, पक्षनिष्ठौ—आधेयतया पक्षविशिष्टौ। एवमादिरिति। आदिपदादाधेयतासम्बन्धेन प्रकृतपक्षसाध्यकप्रकृतसाध्याभावादिपक्षकानुमितिजनकपरामर्शविषयप्रकृतपक्षव्याप्यविशिष्टप्रकृतसाध्याभावादिपरिग्रहः। पक्षे साध्याभाव इत्यादि बाधबुद्धेरपि पक्षे साध्यानुमितिविरोधितया तादृशबाधोन्नायकस्यापि परामर्शस्यानुमितिविरोधित्वेन तद्विषयस्यापि सत्प्रतिपक्षतौचित्यात्। अत एव सा-

ध्यतदभावयोराधेयतया पक्षव्याप्यवत्ताज्ञानसंवलनदशायां पक्षे साध्यं साध्याभावो वेति कोटिविशेष्यकसंशयरूपानुमितिः प्रत्येकमेवेत्यनेन तावत्समुदायस्य सत्प्रतिपक्षविभाजकत्वासंभवो दर्शितः ।

नन्वेवं प्रत्येकरूपस्याव्याप्त्या विभाजकत्वासम्भवात्सर्वसाधारणं किमेतद्विभाजकमित्याकांक्षायां तादृशं विभाजकं रूपमाह विभाजकं त्विति । सर्वत्र प्रकृतेति पक्षसाध्ययोर्द्वयोरेवान्वेति । प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदिका सती विशिष्टपक्षविशिष्टसाध्यग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतानवच्छेदकनिरुक्तपक्षसाध्यवैशिष्ट्यग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतावच्छिन्नानुमितिनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदिका यादृशविशिष्टनिरूपितविषयिता तादृशत्वमित्यर्थः । तादृशी च वह्न्यभावव्याप्यविशिष्टह्रदनिरूपितविषयतेति तत्र लक्षणसमन्वयः । साध्याभावव्याप्यविशिष्टपक्षविषयतायाः साध्यानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकतया तद्वदनुमितिजनकतावच्छेदकविषयताकसाध्याभावव्याप्यवत्पक्षादावतिव्याप्तिवारकतया सत्यन्तं सार्थकयिष्यते । तत्र निरुक्तवैशिष्ट्यग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताकत्वरूपविरोधित्वान्तार्थस्य उन्नायकविषयविशेषणत्वे विषयताभागस्य द्विधा निवेशे गौरवात् उन्नायकताघटकविषयतायामेव प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं विशेषणं दत्तम् । पक्षतावच्छेदकवैशिष्ट्यनिवेशव्यावृत्तिः पूर्ववत् । उक्तप्रकारताशालिग्रहनिरूपितप्रतिबन्धकतामात्रनिवेशे साध्याभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्यापि समूहालम्बनसाध्यग्रहरूपसाध्याभावव्याप्यव्याप्याभावादिमत्त्वप्रतिबन्धकतया नोपदर्शितसत्प्रतिपक्षोन्नायकव्यावृत्तिरिति तादृशप्रकारताकानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतानिवेशः । तादृशप्रकारताशालिदोषजन्यज्ञानमाहार्यज्ञानं प्रति च साध्याभावव्याप्यवत्ताज्ञानस्याप्रतिबन्धकतया सत्प्रतिपक्षस्यैवासंग्रह इति ज्ञानत्वमुपेक्ष्यानुमितित्वनिवेशः । ह्रदः काञ्चनमयवह्निमान्काञ्चनमयह्रदो वह्निमानित्यादौ सङ्ग्राह्यस्य वह्न्यभावव्याप्यविशिष्टह्रदादेः ज्ञानस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ साध्यतावच्छेदकादिघटककाञ्चनमयत्वादिविषयताया अनिवेशात्तद्घटितपक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यतावच्छेदकविशि-

ष्टवैशिष्ट्यग्रहत्वं नोक्तज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदकमित्यव्याप्तिः स्यादतः स्वरूपसम्बन्धरूपमवच्छेदकत्वं परित्यज्य व्यापकत्वं प्रतिबध्यताविशेषणम्। अत एवोक्तस्थले आश्रयासिद्ध्युन्नायके विशिष्टपक्षमात्रग्रहत्वावच्छिन्नविरोधिन्यपि विशिष्टपक्षविशिष्टसाध्यवैशिष्ट्यविषयकानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यताघटितविरोधिताशालिनि काञ्चनमयत्वाभावव्याप्यविशिष्टह्रदादौ सत्यन्तदलस्य निरुक्तसाध्यवैशिष्ट्यप्रतिबन्धकतावदनुमितिजनकतावच्छेदकविषयताकत्वरूपविरोध्युन्नायकत्वस्य च सत्त्वेनातिव्याप्तिः स्यादिति अविरोध्यन्तविशेषणम्। एतच्च संगृह्यते इत्यादिना स्वयमेव वक्ष्यते। उन्नेयतया विशिष्टविषयेऽविरोधित्वविशेषणं यथाश्रुतशब्दलभ्यं तदर्थस्तादृशविषयताकान्यत्वं तन्निवेशेऽधिकविषयतादिनिवेशाद्गौरवं काञ्चनमयो ह्रदो वह्निमानित्यादौ काञ्चनमयत्वाभाववद्ध्रदादिरूपाश्रयासिद्धिभेदस्य सत्प्रतिपक्षदोषोन्नेयवन्ह्यभावविशिष्टह्रदादिरूपबाधेऽसत्त्वेनाव्याप्तिश्चेति उन्नयताच्छेदकविशिष्टबाधविषयतायां विशिष्टपक्षादिग्रहप्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वनिवेशः। उक्तस्थले बाधग्रहस्यापि अनुमितिरूपविशिष्टपक्षादिग्रहविरोधितया अव्याप्तितादवस्थ्यमिति विशिष्टपक्षग्रहत्वव्यापकत्वनिवेशः। विशिष्टपक्षग्रहत्वपर्याप्तावच्छेदकताकत्वस्य प्रतिबध्यतायां निवेशे काञ्चनमयरजतमयह्रदो वह्निमानित्यादौ आश्रयासिद्ध्युन्नायके काञ्चनमयत्वाभावव्याप्यह्रदादावतिव्याप्तिः रजतमयत्वघटितपक्षतावच्छेदकविशिष्टग्रहत्वस्य तज्ज्ञानप्रतिबध्यतानवच्छेदकत्वादतः तदुपेक्ष्य तादृशग्रहत्वव्यापकतायाः तत्र निवेशः। अत एव ह्रदो वह्निमानित्यादौ ह्रदत्वादिपक्षतावच्छेदकत्वविशिष्टविषयकग्रहत्वस्य केवलस्य कस्यापि प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वेपि नाप्रसिद्धिः। न च तादृशग्रहत्वव्यापकप्रतिबध्यतानवच्छेदकत्वविशिष्टविषयतानिवेशेपि कस्या अपि विरोधिज्ञानप्रतिबध्यतायाः ह्रद इति निर्धर्मितावच्छेदकज्ञानसाधारणतादृशग्रहत्वव्यापकत्वासम्भवात्तथाविधप्रतिबध्यत्वाप्रसिद्धिः विशिष्टविषयकानुमितित्वव्यापकतानिवेशे तादृशानुमितित्वस्य निर्धर्मितावच्छेदकज्ञानावृत्तित्वेपि ह्रदो वह्निमान्ह्रदो घटवानित्यादिनानाप्रकारकानुमितिष्वेव ह्रदत्वादिविशिष्टविषयकानुमितित्वसत्त्वात् तादृशसकलानुमितीनां कस्यचिज्ज्ञानस्य प्रतिबध्यत्वासंभवेन तादृशानुमितित्वव्यापकप्रतिब-

ध्यता न प्रसिद्ध्यतीति वाच्यम् । कामिनीजिज्ञासादिप्रतिबध्यतायाः एव तथाविधानुमितित्वादिव्यापिकायाः प्रसिद्धेः ।

वस्तुतस्तु विरोधित्वघटकप्रतिबध्यतायामेव पक्षतावच्छेदकादिविशिष्टविषयकानुमितित्वाव्यापकत्वनिवेशान्न प्रसिद्धिरिति पूर्वमेवावेदितम् । एतेन यत्र कामिनीत्वस्य पक्षतावच्छेदकता तत्र तद्विशिष्टविषयकानुमितित्वादेः कामिनीजिज्ञासाप्रतिबध्यत्वाव्याप्यत्वेपि न क्षतिः ।

अथोन्नेये विशिष्टपक्षादिग्रहाविरोधित्वनिवेशेपि वन्ह्यभावव्याप्यव्याप्याभाववान् ह्रदो वन्हिमानित्यत्र वन्ह्यभावव्याप्यव्याप्यविशिष्टे ह्रदे आश्रयासिद्ध्यात्मकेऽतिव्याप्तिर्दुर्वारैव तस्य वन्ह्यभावव्याप्यविशिष्टह्रदात्मकसत्प्रतिपक्षस्य विशिष्टपक्षग्रहाविरोधिनः उन्नायकत्वात् आश्रयासिद्धित्वेन अनुमितिविरोधित्वेन सत्यन्तदलाक्रान्तत्वाच्च । न चोन्नायक एव विरोध्यन्तं विशेषणं विवक्षितम्, उक्ताश्रयासिद्धेश्च विशिष्टपक्षग्रहविरोधितया नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तथासति वह्निमान्ह्रदो वन्ह्यभावव्याप्यव्याप्याभाववानित्यत्र वन्ह्यभावव्याप्यव्याप्यविशिष्टह्रदात्मके बाधेऽनुमितिविरोधिवन्ह्यभावव्याप्यविशिष्टह्रदरूपाश्रयासिद्ध्युन्नायकेतिव्याप्तेः तस्य वह्निविशिष्टपक्षात्मकविशिष्टपक्षग्रहाविरोधित्वादिति चेन्न । उन्नेये उन्नायके चाविरोध्यन्तस्य विशेषणतोपगमेनातिप्रसङ्गस्य वारणीयत्वात् ।

अथवा उन्नेयविशेषणमेवाविरोध्यन्तम् यद्धर्मावच्छिन्नप्रतिबध्यताघटितं विरोधित्वं सत्यन्तार्थः, तद्धर्मावच्छिन्नप्रतिबध्यताघटितविरोधिताया उन्नेयविशेषणतया विवक्षितत्वात् पूर्वोक्तस्थले वन्ह्यभावव्याप्यव्याप्यविशिष्टह्रदात्मकाश्रयासिद्धेः विशिष्टपक्षग्रहविरोधितावच्छेदकावच्छिन्नत्वेन सत्यन्तदलाक्रान्तायास्तद्रूपावच्छिन्नाविरोधिनः सत्प्रतिपक्षस्यैवोन्नायकत्वेन नातिव्याप्तिः, उन्नेयबाधस्योन्नायकसत्प्रतिपक्षस्य च विशिष्टपक्षसाध्यवैशिष्ट्यग्रहत्वरूपैकधर्मावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताकत्वेन सत्प्रतिपक्षस्थले लक्षणसमन्वय इति उन्नेयेऽविरोध्यन्तविशेषणं वह्निव्याप्याभावसाध्यके वह्निव्याप्यवत्पक्षात्मकबाधस्य विशिष्टपक्षादिग्रहाविरोधिवह्निमत्पक्षस्योन्नायकस्य वारकमिति वक्ष्यते । तत्र यथाश्रुतविरोध्युन्नायकत्वं प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताविशिष्टविषयतावच्छिन्नानुमितिप्रयोजकत्वं तत्र प्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतानिरूपकविषयतात्वेन निवेशनं शिरोवेष्टनेन

नासिकास्पर्शमनुकरोतीति प्रतिबन्धकतावच्छेदकाविषयतावच्छिन्नानुमितिप्रयोजकत्वं निवेशितम् । उक्तस्थले वह्निव्याप्यवत्पर्वतरूपबाधस्य वह्निमत्पर्वतविषयकसमूहालम्बनरूपवान्हिव्याप्यवत्पर्वतरूपविरोधिविषयकानुमितिप्रयोजकतया अतिप्रसङ्गः स्यादिति विरोधिविषयतावच्छिन्ननिरूपितप्रयोजकत्वं निवेशितम् । अनुमितिजनकत्वरूपमुन्नायकत्वं न विषयस्येति अनुमितिजनकतावच्छेदकविषयिताकत्वरूपमनुमितिप्रयोजकत्वं वात्र तदित्याह उन्नायकत्वं चेति । यादृशविशिष्टविषयकत्वेनेति तृतीयार्थोऽनतिरिक्तवृत्तित्वरूपमवच्छेदकत्वम् । तन्निवेशाद्वह्निव्याप्यवत्पर्वतरूपोक्तस्थलीयबाधे सत्प्रतिपक्षविषयकसमूहालम्बनविषये सत्प्रतिपक्षैकदेशे केवलपक्षादौ च नातिव्याप्तिः स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वनिवेशे सत्प्रतिपक्षैकदेशे केवलपक्षादावनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वघटितसत्यन्तार्थाभावेनातिव्याप्तिविरहेऽपि ह्रदो वह्निमानित्यादौ वन्ह्यभावव्याप्यव्याप्योभयविशिष्टह्रदादिविषयकज्ञानीयवन्ह्यभावविशिष्टह्रदादिविषयताया अनुमितिप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्तेर्वन्ह्यभावव्याप्यव्याप्यत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितह्रदत्वावच्छिन्ननिरूपितविषयतात्वेन विरोध्युन्नायकतावच्छेदकतया वन्ह्यभावविशिष्टह्रदादावतिव्याप्तेर्दुर्वारतयोन्नायकताशरीरेऽनतिरिक्तवृत्तित्वमवच्छेदकत्वं तत्र निवेश्यम् । अनीदृशावच्छेदकतानिवेशेऽपि सत्यन्तविरोधित्वशरीरे ईदृशावच्छेदकत्वं प्रवेश्यं न तु स्वरूपसम्बन्धरूपं, तथा सति उक्तस्थले वन्ह्यभावव्याप्यव्याप्यविशिष्टह्रदादौ अतिव्याप्तिः तादृशविशिष्टविषयताया वन्ह्यभावविशिष्टह्रदादिविषयत्वाभिन्नतया वन्ह्यभावत्वावच्छिन्नविषयतानिरूपितह्रदत्वत्वावच्छिन्नाविषयतात्वेन पक्षसाध्यवैशिष्ट्यग्रहप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वात् ।

तच्चेति । तादृशविशिष्टं चेत्यर्थः । साध्यव्यापकाभावप्रतियोगिप्रकृतहेतुमत्पक्षादौ मतभेदेन विरोधासाधारणरूपेऽतिव्याप्तिं वारयति असाधारणेति । प्रतिपक्षविषयेति । अनुमितिप्रतिबन्धकसाध्याभावव्याप्यवत्ताज्ञानविषयेत्यर्थः । सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वमसाधारण्यं साध्यासामानाधिकरण्यं विरोध इति मते अनुमित्यविरोधिनि तत्र नोक्तलक्षणातिव्याप्तिप्रसक्तिरतः पक्ष इत्युक्तम् । प्रतियोगित्वादित्यादिना पक्षधर्मतापरिग्रहः । तथाच प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्षे प्रकृतसाध्यतावच्छेदकविशिष्टव्यापकाभावप्रतियोगित्वविशिष्टप्रकृतसाधनतावच्छेदकावच्छिन्नवैशिष्ट्यानवगाहिप-

रामर्शनिष्ठानुमितिजनकतावच्छेदकविषयताकत्वरूपमुन्नायकत्वं विवक्षणीयमित्यर्थः। रूपान्तरेण यत्र प्रकृतहेतोर्व्यतिरेकिप्रतिहेतुता तत्स्थलीयप्रतिपक्षस्य सङ्ग्रहाय प्रकृतसाधनतावच्छेदकनिवेशः। रूपान्तरावच्छिन्नप्रकृतसाध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगिताविशिष्टप्रकृतहेतुमत्पक्षकालीनत्वस्य यत्र साध्यतावच्छेदकघटकत्वं तत्स्थलीयतादृशसाध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्याभावव्याप्यवत्पक्षात्मकप्रतिपक्षसङ्ग्रहाय प्रकृतसाध्यतावच्छेदकनिवेशः। यत्र प्रकृतसाध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वविशिष्टप्रकृतसाधनवत्त्वेन रूपान्तरावच्छिन्नपक्षस्य प्रकृतपक्षतावच्छेदके प्रवेशः तत्रत्यसत्प्रतिपक्षस्य तादृशपक्षतावच्छेदकताविशिष्टे साध्याभावव्याप्यवत्तारूपस्य सङ्ग्रहाय प्रकृतपक्षतावच्छेदकनिवेशः। साध्याभावनिरूपितान्वयव्याप्तिविशिष्टप्रकृतहेतुमत्पक्षस्य लक्ष्यतोपगमान्न तत्रातिव्याप्तिः। तस्यासाधारण्यात्मकत्वे तदनवगाहित्वमपि परामर्शविशेषणं देयम्। तत्सङ्ग्राहकमप्यादिपदम्। सत्प्रतिपक्षोन्नायकस्येति। साध्याभावव्याप्यव्याप्यवत्पक्षादेरविरोधितयाऽनाभासरूपस्येत्यर्थः। आश्रयासिद्ध्याद्युन्नायकस्येति। आश्रयासिद्ध्याद्यन्तर्गतस्य पक्षविशेषणाद्यभावव्याप्यवत्पक्षादेरित्यर्थः। आश्रयासिद्ध्यादीत्यादिपदात् साध्याप्रसिद्ध्यादिपरिग्रहः। वन्ह्यादिसाध्यके बाधस्य किञ्चिदनुन्नायकतया उन्नेये विरोध्यन्तविशेषणस्य तद्वारकता न सम्भवतीति बाधविशेषे तद्व्यावृत्तिं दर्शयति विरोध्यन्तेनेति। वह्निव्याप्यवत्पक्षात्मकस्येत्यनेन वह्निमत्पक्षोन्नायकत्वं सूचितम्। अविरोध्यन्तसार्थक्याय प्रतिबध्यतायां स्वरूपसम्बन्धरूपपक्षसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वावच्छिन्नत्वनिवेशासम्भवं दर्शयति संगृह्यत इति। अनेन लक्षणेन प्रतिस्थापनात्मकन्यायप्रयोगानौचित्यं दर्शयिष्यन् तस्यैव साम्प्रदायिकतामाह सत्प्रतिपक्षे चेति। यथासिद्धान्तमिति। नैयायिकादिप्रतिवादिनामित्यादिस्वसिद्धान्तानुसारेणेत्यर्थः। पञ्चावयवादीति। ह्रदत्वात् इत्यादिरूपेत्यादिः। आदिना मीमांसकसौगतसिद्धावयवन्यायपरिग्रहः। इच्छन्तीति। नैय्यायिकसांप्रदायिका इति शेषः। उचितं प्रतिभातीति। वादिना न्याये प्रयुक्ते हेतुदोषमात्रस्यैवाकांक्षितत्वात्प्रथमतस्तमनुद्भाव्य विपरीतप्रतिज्ञादिप्रयोगेऽर्थान्तरस्य दुर्वारत्वादिति भावः॥

इति श्रीगदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्तिकृतगादाधर्यां सत्प्रतिपक्षप्रकरणम्।

अथ श्रीमथुरानाथतर्कवागीशविरचितरहस्यसमन्वितं

असिद्धिप्रकरणम् ।

(चि०) असिद्धिस्तु न व्याप्तिपक्षधर्मताविरहः, प्रत्येकमननुगमात् । अथ प्रत्येकाभावेऽनुगतो व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टाभावोऽसिद्धिः, यद्यपि विशिष्टस्यान्यत्वे प्रत्येकाभावाव्याप्तिरपसिद्धान्तश्च अनन्यत्वे प्रत्येकाभावएव स इत्यननुगमः, तथापि विशेषणावच्छिन्नप्रतियोगिको विशेष्याभावो विशेषणविशेष्यसम्बन्धाभावो वा विशिष्टाभावोऽनुगत इति चेत्, न । विशिष्टाभावाज्ञानेऽपि व्याप्त्यादिप्रत्येकाभावज्ञाने उद्भावने चानुमितिप्रतिबन्धो वादिनिवृत्तिश्चेति तत्प्रत्येकाभावाव्याप्तिः, अन्यथा तेषां हेत्वाभासान्तरतापत्तेः । न च विशिष्टाभावधीद्वारा प्रत्येकाभावो दोषो (१) न तु स्वत इति वाच्यम् । प्रत्येकाभावस्य स्वत एव दोषत्वसम्भवात् ।

अथ असिद्धिपूर्वपक्षरहस्यम् ।

(मा०) (२) व्याप्तीति । तथाच व्याप्तिपक्षधर्मत्वाभाववान् हेतुर-

---

(१) लभ्यत इति पाठान्तरम् ।

(२) अत्र श्रीमद्गदाधरभट्टाचार्यकृतं व्याख्यानं आदितः संपूर्णे काशीस्थराजकीयभवनस्यादर्शभूते मूलपुस्तके न दृश्यते । काशीस्थराजकीयसंस्कृतपुस्तकालये मद्राससंस्कृतपुस्तकालये तथा वङ्गदेशीयानां प्राचीननैयायिकानामपि पुस्तकेषु गादाधर्या असिद्धिप्रकरणमस्माभिर्महता प्रयासेन गवेषणायां कृतायामपि नोपलब्धम् । अतो मूलचिन्तामणिपाठार्थावगतये कालिकातास्थ एशियाटिकसोसाइटीयंत्रालये मुद्रितापि माथुरी दत्ता । अतः परमपि केश्चिद्विद्वद्वर्यैरत्रस्था गादाधरी दीयते चेन्मुद्रापयिष्यत इति निवेदयामः ॥ सं० ॥

सिद्ध इति भावः। अत्र घटो द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ व्याप्यत्वासिद्धेः संग्रहाय व्याप्यत्वस्य जलह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ(१) स्वरूपासिद्धेः संग्रहाय च पक्षधर्मत्वस्य प्रवेशः। व्याप्तिश्च साध्याभाववदवृत्तित्वे सति साध्यसामानाधिकरण्यरूपा ग्राह्या न तु हेतुव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यरूपा द्रव्यं सत्त्वादित्यादिव्याप्यत्वासिद्धिस्थले तदप्रसिद्ध्याऽसम्भवापत्तेः। पक्षधर्मत्वं च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन पक्षवृत्तित्वम्, तेन ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ स्वरूपासिद्धे कालिकादिसम्बन्धेन हेतोः पक्षवृत्तित्वेऽपि न क्षतिः। व्याप्तिपक्षधर्मतयोः प्रत्येकाभावद्वयमसिद्धिः व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वाभावो वा ? आद्ये इह प्रत्येकमिति। प्रत्येकाभावस्येत्यर्थः। अननुगमात्-सर्वासिद्ध्यसाधारणत्वात्। ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादिस्वरूपासिद्धे व्याप्यत्वाभावस्य घटो द्रव्यं सत्त्वादित्यादिव्याप्यत्वासिद्धे च पक्षधर्मत्वाभावस्यासत्त्वादित्यभिप्रायः। अन्त्याभिप्रायेणाशङ्कते अथेति । प्रत्येकाभावे अनुगतः-प्रत्येकाभावमात्रवत्यपि वर्त्तमानः। प्रत्येकाभावाव्याप्तिरिति। प्रत्येकाभावमात्रवत्यव्याप्तिरित्यर्थः । ननु विशिष्टस्यातिरिक्तत्वेऽपि तदभावः प्रत्येकाभावस्थलेऽपि वर्त्तत एवेति नाव्याप्तिरित्यत आह अपसिद्धान्तश्चेति । अननुगम इति तदवस्थ इति शेषः । अनुगत इति । प्रत्येकाभावमात्रवत्यपि वर्तमान इत्यर्थः । निवृत्तिश्चेति । व्याप्त्यादिप्रत्येकाभावद्वयस्याप्यासिद्धितयेति शेषः । तत्प्रत्येकाभावाव्याप्तिरिति। व्याप्त्यादिप्रत्येकाभावद्वयेऽसिद्धिलक्षणाऽव्याप्तिरित्यर्थः। विशिष्टाभावत्वस्याऽसिद्धिरूपत्वात्तस्य च प्रत्येकाभावयोरसत्त्वादिति शेषः।

इदमुपलक्षणम्। अयोगोलकं धूमवद्वह्नेः ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ बाधसङ्कीर्णाऽसिद्धेऽसिद्धिलक्षणस्याप्यव्याप्तिः तत्र विशिष्टस्याप्रसिद्धतया तदभावस्याप्यसिद्धेरित्यपि बोध्यम्।

ननु प्रत्येकभावज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वेऽपि न तस्यासिद्धित्वमतो नाव्याप्तिरित्यत आह अन्यथेति । तेषां-प्रत्येकाभावानां, हेत्वाभाससामान्यलक्षणाक्रान्तानामिति शेषः। साध्यादिभेदेन व्याप्त्यादीनां नानात्वाद्बहुवचनम्। प्रत्येकाभावः-प्रत्येकाभावज्ञानं,न तु स्वतः-न तु साक्षात्, तथा च हेत्वाभाससामान्यलक्षणमेव तत्र नास्ति अ-

(१) अयोगोलकं वह्निमद्धूमादित्यादाविति पाठान्तरम्।

नुमितितत्कारणपरामर्षयोः साक्षात्प्रतिबन्धकत्वस्य तल्लक्षणाघटकत्वादिति भावः। स्वत एव-साक्षादेव, ग्राह्याभावागाहित्वादिति भावः। इदमुपलक्षणम् आश्रयासिद्धि-साध्याविशेषणासिद्धि-साधनाविशेषणासिद्धि-हेत्वसिद्धिषु चाव्याप्तिरित्यपि बोध्यम्।

(चि०) वस्तुतो विशिष्टाभावो दोष एव न प्रत्येकस्य समर्थत्वे तेनैवान्यथासिद्धेर्व्यर्थविशेषणत्वात् प्रत्येकाभावमज्ञात्वा न विशिष्टाभावज्ञानमित्युपजीव्यत्वाद्विशिष्टाभावानुद्भावनेऽपि प्रत्येकोद्भावने वादिनिवृत्तेश्च। अत एव व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टज्ञानविषयाभावत्वं प्रत्येकाभावानुगतमसिद्धत्वम्, व्यभिचारादावसिद्धत्वेऽप्युपजीव्यत्वेन प्राथम्यात्तदुद्भावने वादिनिवृत्तेश्च स स्वत एव दूषकः, तत्र व्याप्त्यसिद्ध्यर्थमुपाधौ तूद्भाविते विप्रतिपद्यतेऽपि, तस्य दुर्ग्रहत्वात् व्यभिचारेणैव तदन्वयाच्च, यदि च व्यभिचारादिकमज्ञात्वाप्यसिद्धिबुद्धिः, तथाऽप्युपधेयसङ्करेऽप्युपाधेरसङ्कर एवेति निरस्तम्। व्यर्थविशेषणत्वादेव। एतेन व्याप्तिपक्षधर्मतान्यतराभावोऽसिद्धिरिति प्रत्युक्तम्, अन्यतरत्वाज्ञानेऽपि प्रत्येकाभावस्य दोषत्वात् व्यर्थविशेषणत्वाच्च।

(दी०) वस्तुत इत्याद्यभ्युच्चयमात्रम् विशिष्टपरामर्शविरोधित्वेन विशिष्टाभावस्य दोषताया दुर्वारत्वात्। प्रत्येकाभावमज्ञात्वापि शब्दादिना शक्यग्रहत्वात्। व्यर्थविशेषणत्वस्य चासाधकतासाधन एव सम्भाव्यत्वात्। न वा तदपि, तादृशाभावनिष्ठव्याप्तेर्द्धर्मान्तरेणावच्छेत्तुमशक्यत्वात् विशेष्यादिप्रतियोगिकत्वमात्रस्य व्यभिचारिसाधारणत्वादिति।

(मा०) दोष एव नेति। हेत्वाभास एव नेत्यर्थः। कुतस्ताद्विशेषोऽसि-

द्धिरिति शेषः । प्रत्येकस्य—प्रत्येकाभावस्य, समर्थत्वे—दूषणसमर्थ-
त्वे, आभासत्वेति यावत् । अन्यथासिद्धेरिति । विशिष्टाभावस्य
हेत्वाभासत्वं विनापि विशिष्टाभावत्साधनस्य दुष्टत्वव्यवहारोप-
पत्तेरित्यर्थः । विशिष्टाभाववति प्रत्येकाभावस्याप्यावश्यकत्वादिति
भावः । ननु साध्यव्याप्यो हेतुः पक्षवृत्तिरित्याकारकाविशकलितव्या-
प्तिपक्षधर्मतोभयविषयकपरामर्शस्यानुमितिहेतुत्ववादिनां प्राचां नये
साध्यव्याप्यत्वे सति पक्षवृत्तित्ववान् हेतुरिति व्याप्तिविशिष्टपक्ष-
धर्मताप्रकारकपरामर्शस्याप्यनुमितिहेतुतया तद्विरोधित्वेन विशिष्टा-
भावस्यापि हेत्वाभासत्वं दुर्वारं विनिगमकाभावेन तादृशविशिष्टप्र-
कारकपरामर्शप्रतिबन्धकत्वस्यापि सामान्यलक्षणघटकत्वात्, साध्य-
व्याप्यहेतुमान् पक्ष इति पक्षविशेष्यकपरामर्शस्यैवानुमितिहेतुत्वमि-
ति नव्यमतानुयायित्वे व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वयोर्द्वयोः प्रत्येकाभा-
वस्यापि दोषत्वाभ्युपगमासङ्गतेः पक्षवृत्तित्वाभावज्ञानस्य तादृशप-
क्षविशेष्यकपरामर्शाप्रतिबन्धकत्वादित्यरुचेराह व्यर्थविशेषणत्वा-
दिति । इदमसाधकं व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वाभावादित्यसाधकत्वा-
नुमाने पक्षधर्मत्वाभावादित्यस्यैव सम्यक्त्वेन व्यर्थविशेषणत्वादित्य-
र्थः । तथा च हेत्वाभासत्वस्यासाधकताव्याप्यत्वनियमात् व्यर्थविशे-
षणतया च विशिष्टाभावे तदभावान्न तस्य हेत्वाभासत्वम् । न चैवं
तत्र सामान्यलक्षणातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । तस्य हेत्वाभासत्वाभा-
वेनाऽनायत्या विशकलितव्याप्तिपक्षधर्मतोभयविषयिताशालिपरा-
मर्शप्रतिबन्धकत्वस्यैव सामान्यलक्षणे निवेशनीयत्वादिति भावः ।
नन्विदमप्ययुक्तं व्यर्थविशेषणत्वेऽपि व्याप्तिसत्त्वाद्विशिष्टाभावत्वस्य
प्रत्येकाभावत्वाघटिततया विशिष्टाभावस्यातिरिक्तत्वेन धूमप्रागभा-
ववद्धिन्नधार्मिकतया च वैयर्थ्यशङ्कानवकाशाच्चेत्यरुचेराह प्रत्येकाभा-
वमिति । उपजीव्यत्वादिति । प्रत्येकाभावज्ञानस्योपजीव्यत्वादित्यर्थः ।
तथा च प्रत्येकाभावज्ञानस्योपजीव्यतया प्रत्येकाभाव एव हेत्वा-
भासो न तु विशिष्टाभावस्तज्ज्ञानस्य प्रत्येकाभावज्ञानोपजीवक-
त्वात्, सामान्यलक्षणे चानायत्या विशकलितव्याप्तिपक्षधर्मतोभय-
विषयताशालिपरामर्शप्रतिबन्धकत्वस्यैव निवेशान्नातिव्याप्तिरिति
भावः । नन्विदमप्ययुक्तं प्रत्येकाभावमन्तरापि(१)प्रत्यक्षशब्दाभ्यां लि-

(१) मज्ञात्वापीति पाठान्तरम् ।

ङ्गान्तरजन्यानुमानेन च विशिष्टाभावज्ञानसम्भवात्। न च तथापि प्रत्येकाभावलिङ्गकानुमानेन विशिष्टाभावज्ञानं प्रति प्रत्येकाभावज्ञानस्योपजीव्यत्वमस्त्येवेति वाच्यम्। विशिष्टाभावलिङ्गकानुमानेन प्रत्येकाभावज्ञानं प्रति विशिष्टाभावज्ञानस्याप्युपजीव्यत्वेन क्वाचित्कोपजीव्योपजीवकभावस्याविशेषादित्यरुचेराह विशिष्टाभावानुद्भावनेऽपीति। एतदप्यापाततः, एवं सति विरुद्धत्वादेरपि हेत्वाभासत्वं न स्यात् तदनुद्भावनेऽपि बाधस्वरूपासिद्ध्यादेरुद्भावने वादिनिवृत्तेः। न च तत्र बाधादेरनुद्भावनेऽपि विरुद्धत्वमात्रोद्भावने वादी निवर्त्ततेऽतो विरुद्धत्वस्यापि हेत्वाभासत्वम्, अत्र तु प्रत्येकाभावानुद्भावने विशिष्टाभावमात्रोद्भावनेऽपि न वादिनिवृत्तिरिति न विशिष्टाभावस्य दोषत्वमिति वाच्यम्। विशिष्टाभावमात्रोद्भावनेऽपि वादिनिवृत्तेः तस्मात्साध्यव्याप्यत्वे सति पक्षवृत्तित्ववान् हेतुरिति परामर्षस्याप्यनुमितिहेतुत्ववादिनां प्राचां नये व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वाभाववद्धेतुरपि हेत्वाभासः। स च व्याप्यत्वासिद्धावेवान्तर्भूत इति तत्त्वम्। अत एवेति। निरस्तमित्यनेनान्वयः। व्याप्तीति। व्याप्तिपक्षधर्मतोभयप्रामुख्यविशेष्यकबुद्धिमुख्यविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्त्वमित्यर्थः। नातो विशेषाभावसामान्याभावविकल्पाभ्यामतिव्याप्त्यसम्भवशङ्कावकाशः। अधिकं तु सिद्धान्ते वक्ष्यामः। प्रत्येकाभावानुगतमिति। व्याप्तिपक्षधर्मतयोः प्रत्येकाभावद्वये वर्त्तमानत्वमित्यर्थः। असिद्धत्वं–असिद्धित्वम्। नन्वेवं व्यभिचारादेः कथं दोषत्वं तद्वति हेतौ असिद्धेरावश्यकत्वेन तस्यैव दोषत्वसम्भवादित्यत आह व्यभिचारादाविति। व्यभिचारादिमति हेतावित्यर्थः। आदिना विरोधपरिग्रहः। उपजीव्यत्वेनेति। असिद्धत्वज्ञानं प्रति लिङ्गज्ञानविधया व्यभिचारादिज्ञानस्योपजीव्यत्वेनेत्यर्थः। प्राथम्यात्–प्रथमोपस्थितत्वात्तदुद्भावने–व्यभिचारादिमात्रोद्भावने, विरोधित्वाविशेषाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम्। सः सोपि व्यभिचारादिरपीति यावत्। नन्वेवमसिद्धिज्ञानोपजीव्यग्राहकत्वेनोपाधिरपि हेत्वाभासान्तरं स्यात् इत्यत आह तत्रेति। व्यभिचारादिमति हेतावित्यर्थः। व्याप्त्यसिद्ध्यर्थं–व्याप्त्यज्ञानार्थम्। उपाधौ त्विति। तुशब्दो भिन्नक्रमेउद्भावित इत्यनन्तरं योज्यः। विप्रतिपद्यतेऽपीति। व्याप्तौ विप्रतिपद्यतेऽपीत्यर्थः। विप्रतिपत्तिर्भ्रमः, तथाचोपाध्युद्भावनेऽपि व्याप्तिभ्रमोदयात्तस्य सा-

क्षाद्विरोधित्वाभावेन हेत्वाभासान्तरत्वमिति भावः। किञ्चोपाधिज्ञानं नासिद्धिज्ञानोपजीव्यं, किन्तु तद्व्यभिचारज्ञानमेवेत्याह तस्येति। असिद्धत्वस्येत्यर्थः। दुरूहत्वात-उपाधितो दुर्ज्ञेयत्वात्, व्यभिचारेणैव-उपाधिव्यभिचारेणैव, तदुन्नयनादसिद्धेरप्युन्नयनात्। एतच्चापाततः व्यभिचारितासम्बन्धेन उपाधेरप्युन्नायकत्वसम्भवात् तथाप्युपाधिव्यभिचारस्यैव हेत्वाभासान्तरताया दुर्वारत्वाच्च, किन्तु पूर्वोक्तयुक्तिरेव समीचीनेति द्रष्टव्यम्। असिद्धिबुद्धिरिति। प्रत्यक्ष-शब्दाभ्यां लिङ्गान्तरजन्यानुमानेन चासिद्धबुद्धिरित्यर्थः। उपधेयेति। उपधेययोः-असिद्धव्यभिचारिणोर्धर्मिणोः, सङ्करेपि-अभेदेपि, उपाधेः-असिद्धत्वव्यभिचारत्वादेर्धर्मस्य, असंकर एव-ज्ञानासंकर एव, परस्परग्रहकालीनग्रहाविषयत्वमेवेति यावत्। तथा चासिद्धत्वाग्रहदशायामपि व्यभिचारादिमात्रज्ञानात् व्याप्तिज्ञानानुदयेन तस्यापि स्वतःप्रतिबन्धकत्वमावश्यकमेवेति भावः। अत एवेति विवृणोति व्यर्थेति। तथाविधबुद्धिमुख्यविशेष्यतावच्छेदकत्वरूपस्य विशेषणस्य दूषकतायामप्रयोजकत्वात् तथाविधबुद्धिमुख्यविशेष्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यानुमितितत्करणपरामर्शविरोधित्वादिति यावत्। येन रूपेण ज्ञानमनुमितितत्करणपरामर्शान्यतरप्रतिबन्धकं तदेव च विभाजकतावच्छेदकमित्यभिमानः।

यद्वा 'व्यर्थविशेषणत्वात्' अयं हेतुरसाधकः निरुक्तबुद्धिमुख्यविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वादित्यसाधकतानुमाने निरुक्तबुद्धिमुख्यविशेष्यतावच्छेदकरूपस्य विशेषणस्य व्यर्थत्वात् व्याप्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वेनैव व्याप्त्यभावस्य पक्षधर्मतात्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वेनैव पक्षधर्मत्वाभावस्य हेतुत्वसम्भवादित्यर्थः। असाधकतानुमापकतावच्छेदकरूपमेव च विभाजकतावच्छेदकमित्यभिमानः। एतच्चापाततः विरोधितावच्छेदकरूपमेव विभाजकतावच्छेदकमिति नियमे मानाभावात् विरोधितावच्छेदकरूपेणापि पूर्वव्यभिचारादेर्विभजनात्। एवमसाधकतानुमापकतावच्छेदकरूपमेव विभाजकतावच्छेदकमिति नियमेऽपि मानाभावात् व्यर्थविशेषणत्वस्य व्याप्त्यविघटकतया तत्सत्त्वेऽपि असाधकतानुमापकत्वसम्भवाच्च। तथाविधबुद्धिमुख्यविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वस्य व्याप्तित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताका·

भावत्वाघटिततया व्यर्थविशेषणताशङ्काया अप्यनवकाशाच्च ।

वस्तुतस्तु (१) तत्रापि आश्रयासिद्धि-साध्यविशेषणासिद्धि-हेतुविशेषणासिद्धि-हेत्वसिद्धिष्वव्याप्तिरेव दोषो बोध्यः। एवमग्रेऽपि। व्याप्तीति । व्याप्तित्वपक्षधर्मतात्वान्यतरधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावोऽसिद्धिरित्यर्थः। यद्वाऽन्यतरपदव्यत्यासेन व्याप्तिसामान्याभावपक्षधर्मतासामान्याभावयोरन्यतरोऽसिद्धिरित्यर्थः । यथाश्रुते सामान्याभावविशेषाभावविकल्पाभ्यामव्याप्त्यतिव्याप्तिप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वादिति ध्येयम् । प्रत्येकाभावस्येति। प्रत्येकाभावत्वप्रकारेण प्रत्येकाभावज्ञानस्येत्यर्थः। दोषत्वात्-प्रतिबन्धकत्वात्, प्रत्येकाभावाद्यज्ञाने चान्यतरत्वप्रकारकज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वादिति शेषः । तथा च विरोधितानवच्छेदकतया कथमस्य विभाजकतावच्छेदकत्वमित्यभिमानः। व्यर्थेति । असाधकतानुमानेऽन्यतरत्वरूपस्य विशेषणस्य व्यर्थत्वादित्यर्थः। प्रत्येकं व्याप्तित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वेनैव गमकत्वसम्भवादिति भावः ॥

(चि०) यत्तु व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमितिविरह आश्रयासिद्ध्याद्यनुगतोऽसिद्धिः, तत्प्रमितिसत्त्वे तत्रानुमित्यापत्तेरिति । तदपि व्यर्थविशेषणत्वात् तदज्ञानेऽपि प्रत्येकज्ञानस्य दोषत्वाच्च निरस्तम् ।

वस्तुतस्तु प्रकृतहेतुव्याप्तिपक्षधर्मतावैशिष्ट्यस्य तत्प्रमितेश्चाप्रसिद्ध्या तदभावो ज्ञातुमुद्भावयितुञ्चाशक्य एव । यत्किञ्चिद्व्याप्तिपक्षधर्मताविशिष्टप्रमितिविरहः सद्धेतुसाधारणः स्वप्रमितिविरहो यत्किञ्चित्प्रमितिविरहो वा सद्धेतावपि सकलतत्प्रमितिविरहो दुर्निरूपः व्याप्त्यभावादेव तद्ग्रहे स एव दोष उपजीव्यत्वात् । यदि च प्रमितिविरहः स्वरूपसन्नेव दोषः कारणाभावत्वात् तदा व्याप्त्यादिभ्रमादनुमितिर्न स्यात न स्याच्च हेत्वाभासताज्ञानगर्भतल्लक्षणाभावात् । एतेन व्याप्ति-

(१) अत्रापीति मु० पु० पाठः ।

प्रमितिपक्षधर्मताप्रमितिविरहान्यतरत्वमसिद्धिः, अन्यतरत्वञ्च तदन्यान्यत्वं तेनोभयविरहेऽपि नाव्याप्तिरिति–निरस्तम् । व्यर्थविशेषणत्वादेव ।

(मा०) व्याप्तिपक्षधर्मतेति । हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुविशेष्यकसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यनिरूपितव्याप्तिविशिष्टपक्षतावच्छेकावच्छिन्नपक्षधर्मताप्रकारकभ्रमभिन्नज्ञानविरह इत्यर्थः । आश्रयासिद्ध्याद्यनुगत इति । आश्रयासिद्ध्यादिरूपसकलासिद्धिव्यापक इत्यर्थः । तत्र तादृशज्ञानस्य पक्षतावच्छेदकाद्यंशे भ्रमत्वनियमादिति भावः । आदिना स्वरूपासिद्धिसाध्यसाधनविशेषणासिद्धिव्याप्त्यसिद्धीनां परिग्रहः । तत्प्रमितिसत्त्व इति । आश्रयासिद्ध्यादिषु तादृशपक्षधर्मत्वप्रकारकज्ञानस्य भ्रमभिन्नत्व इत्यर्थः । अनुमितिप्रमित्यापत्तेरिति । अनुमितेरपि भ्रमभिन्नत्वापत्तेरित्यर्थः । एवं च तादृशज्ञानविरहवान् हेतुरसिद्ध इत्यसिद्धलक्षणमिति भावः।तदपीति निरस्तमित्यनेनान्वयः निरासे हेतुमाह व्यर्थेति । विशेषणस्य–प्रमित्यंशस्य, व्यर्थत्वात्–दूषकतायामप्रयोजकत्वादित्यर्थः । परामर्शे प्रमितेरविशेषणतया तदभावज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वादिति भावः । हेत्वन्तरमाह तदज्ञानेऽपीति । प्रत्येकज्ञानस्य–व्याप्त्यभावादिप्रत्येकज्ञानस्य, तथा च प्रत्येकाभावस्याप्यसिद्धितया तत्राव्याप्तिरिति भावः ।

प्रत्येकाभावेष्वसिद्धिलक्षणस्याव्याप्तिमभिधाय साधनविशेषणासिद्ध्यादिस्थले हेतुतावच्छेकविशिष्टहेत्वादेरप्रसिद्ध्याऽसिद्धलक्षणस्यासम्भवमाह वस्तुतस्त्विति । प्रकृतहेत्विति । हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतोरित्यर्थः । एतदप्रसिद्धिश्च पर्वतो वह्निमान् काञ्चनमयधूमादित्यादिसाधनविशेषणासिद्धिस्थले बोध्या । व्याप्तीति । साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यनिरूपितव्याप्तेरित्यर्थः । एतदप्रसिद्धिश्च पर्वतः काञ्चनमयवह्निमान् धूमादित्यादिसाध्यविशेषणासिद्धिस्थले बोध्या । पक्षधर्मतेति । पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षनिरूपितधर्मत्वस्येत्यर्थः । एतदप्रसिद्धिश्च काञ्चनमयः पर्वतो वह्निमान् धूमादित्याद्याश्रयासिद्धिस्थले बोध्या । वैशिष्ट्यस्येति । व्याप्तिपक्षधर्मतोभयवैशिष्ट्यस्येत्यर्थः । एतदप्रसिद्धिश्चायोगोलकं धूमवद्ध्रदः ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादिबाधसंकीर्णासिद्धिस्थले बोध्या । न च 'वैशिष्ट्यस्ये'त्यत्र द्वन्द्व-

समासे बहुवचनापत्तिः समाहारद्वन्द्वस्य नियतविषयतयाऽत्र तदसम्भवादिति वाच्यम्। 'सर्वत्र द्वन्द्वे(१) विभाषयैकवचनं भवतीति' पाणिन्यनुशासनादितरेतरद्वन्द्वेऽप्येकवचनसम्भवात्। न चैवं धवखदिरमित्यपि प्रयोगापत्तिरिति वाच्यम्। 'द्वन्द्वैकत्व'मिति सूत्रेण द्वन्द्वस्यैकवचनत्वे नपुंसकलिङ्गत्वावश्यकत्वबोधनात्। न चैवं समाहारेतरेतरयोः को भेद इति वाच्यम्। समाहारद्वन्द्वस्य समाहारत्वप्रकारकबोधजनकत्वेनैव भेदात् तस्यैव(२) च नियतविषयत्वादित्यलमधिकेन। नन्वत्र हेतुतावच्छेदकादिवैशिष्ट्यं वैज्ञानिकं न तु वास्तविकं ग्राह्यं येन साधनविशेषणासिद्ध्यादिस्थलेऽप्रसिद्धिः स्यात्, तथा च हेतुतावच्छेदकरूपेण हेतौ साध्यतावच्छेदकरूपेण साध्यव्याप्यत्वं पक्षतावच्छेदकरूपेण पक्षधर्मत्वं चावगाहते या साध्यव्याप्यो हेतुः पक्षवृत्तिरित्याकारिका भ्रमभिन्ना प्रतीतिस्तद्विरहवत्त्वमसिद्धत्वमिति फलितार्थ इत्यत आह तत्प्रमितेश्चेति। असिद्धिस्थले भ्रमाभिन्नतादृशप्रतीतेश्चेत्यर्थः। ननु व्याप्तिपक्षधर्मताप्रमितिपदेन प्रकृतहेतुविशेष्यकप्रकृतसाध्यनिरूपितव्याप्त्यादिप्रमितिर्न विवक्षिता, किन्तु यत्किञ्चित्साध्यनिरूपितव्याप्तिविशिष्टयत्किञ्चित्पक्षधर्मत्वप्रकारकयत्किञ्चिद्धेतुविशेष्यकप्रमितिरेव विवक्षिता तद्विरहश्च न तत्सामान्याभावः किन्तु तत्प्रतियोगिकाभावमात्रं तेन हेत्वन्तरे साध्यान्तरीयव्याप्त्यादिप्रमितिसत्त्वदशायां नाव्याप्तिरित्यत आह यत्किञ्चिद्व्याप्तीति। यत्किञ्चिदिति पक्षेऽपि सम्बध्यते। यत्किञ्चिन्निरूपितव्याप्तिविशिष्टयत्किञ्चित्पक्षधर्मत्वप्रकारकयत्किञ्चिद्धेतुविशेष्यकप्रमितिप्रतियोगिकाभाव इत्यर्थः। ननु हेतुतावच्छेदकरूपेण हेतौ साध्यतावच्छेदकरूपेण साध्यनिरूपितव्याप्यत्वं पक्षतावच्छेदकरूपेण पक्षधर्मत्वं चावगाहते या प्रतीतिर्भ्रमानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासम्बन्धेन हेतुतावच्छेदके तदभावोऽसिद्धिः भ्रमानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासंबन्धावच्छिन्नतादृशप्रतीत्यभाववद्धेतुतावच्छेदकवान् हेतुरसिद्ध इति न कोऽपि दोष इत्यत आह स्वप्रमितीति। भ्रमानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासम्बन्धेन स्वीयतादृशप्रतीतिविरहो वा विवक्षितः तेन सम्बन्धेन यस्यकस्यचित्पुरुषस्य तादृशप्रतीतिविरहो वा तेन सम्ब-

(१) सर्वो द्वन्द्वो इति मु० पु० पाठः।
(२) तथैवेति मु० पु० पाठः।

न्धेन तादृशप्रतीतिसामान्याभावो वा ? नाद्यौ सद्धेतावपि सत्त्वात् । नान्त्यौ दुर्ज्ञेयत्वात् । परकीयप्रतीतेरयोग्यत्वादित्यर्थः । ननु व्याप्त्यभावादिहेतुना स्वपरसाधारणतादृशप्रतीत्यभावो ज्ञेय इत्यत आह व्याप्त्यभावादिति । ननु स्वरूपसन्नेवायं प्रतिबन्धकोऽतो दुर्ज्ञेयत्वेऽपि न क्षतिरित्यत आह यदि चेति । प्रमितिविरहः–भ्रमानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकतासम्बन्धेन तादृशप्रतीतिसामान्याभावः । तदेति । असिद्धे हेताविति शेषः । तादृशाभावस्य प्रतिबन्धकस्य सत्त्वादिति भावः । तल्लक्षणाभावादिति । हेत्वाभाससामान्यलक्षणाभावादित्यर्थः । अन्यतरत्वमिति । अन्यतरवत्त्वमित्यर्थः । यथाश्रुते अन्यतरत्वस्यासिद्धिधर्मतयाऽसिद्धिरित्यस्यानन्वयापत्तेः । नन्वन्यतरवत्त्वं प्रत्येकमात्रवत्त्वं तथा च प्रमितिद्वयाभावस्थलेऽव्याप्तिरित्यत आहान्यतरत्वमिति । एतेनेति विवृणोति व्यर्थविशेषणत्वादेवेति पूर्ववत् ॥

(चि०) स्यादेतत् व्याप्तिपक्षधर्मताभ्यां निश्चयः सिद्धिस्तदभावोऽसिद्धिः, अत एवाव्याप्तेऽपक्षधर्म्मे च तदारोपरूपासिद्धिरित्यनुमितिः, न तु व्याप्तपक्षधर्म्मादपि तदनिश्चये । न चैवं हेतोरप्याभासत्वं तदाभासस्यापि हेतुत्वं स्यात्, दशाविशेष इष्टत्वात् । सेयं स्वरूपसती दूषिका कारणाभावत्वात् । न च व्याप्त्यादिप्रत्येकनिश्चयाभाव एव दूषक आवश्यकत्वादिति वाच्यम् । विशिष्टनिश्चयस्य हेतुत्वे तदभावस्य कार्य्यानुत्पादकत्वादिति ।

मैवम् । एवं सव्यभिचारादेरप्यत्रैवान्तर्भावप्रसङ्गात् । असिद्धेः स्वरूपसत एव दोषत्वे स्वज्ञानार्थं व्यभिचाराद्यनुद्भावनात् । यदि च तस्मात् सिद्धिर्नोपपद्यत इति तस्योपजीव्यत्वं तदाश्रयासिद्ध्यादिज्ञानात् सिद्धिर्नेति स एव पृथग्दोषः स्यात् । असिद्धिश्च ज्ञा-

ता परस्योद्भाव्येति स्वज्ञानार्थमुद्भावितासिद्धिनिर्व्वाहार्थश्चाश्रयासिद्ध्यादिज्ञानमावश्यकम् । कथञ्च हेतुतदाभासविवेकः ? सिद्धौ द्वयोरपि हेतुत्वात् असिद्धौ तदाभासत्वात्, व्यभिचारादेः सद्धेतौ सिद्धिमखण्डयतश्च हेत्वाभासत्वाभावात् ॥

(दी०) व्यभिचारादेरिति। सद्धेतौ—सद्धेतुत्वेन ज्ञायमाने, तदानीं सिद्धेरप्रतिबन्धेऽपि कालान्तरगृहीतेन व्यभिचारादिना तदानीन्तनाभासत्वं सुग्रहमिति ध्येयम् ॥

(मा०) व्याप्तीति । स्वीयव्याप्तिपक्षधर्मतोभयप्रकारकनिर्णय इत्यर्थः । तदभावः—विषयतासम्बन्धेन प्रकृतहेतौ तदभावः । व्याप्त्यादिभ्रमादनुमितिर्न स्यादिति पूर्वोक्तबाधकमुद्धरति अत एवेति। यत एव विषयतासामान्येन भ्रमप्रमासाधारणस्वीयतदुभयप्रकारकनिर्णयसामान्यभावोऽसिद्धिर्न तु भ्रमानिरूपितविषयतासम्बन्धेन स्वपरसाधारणतादृशनिर्णयाभावोऽत एवेत्यर्थः । तदा—व्याप्त्यादिभ्रमदशायां, सिद्धिः—व्याप्तिपक्षधर्मतोभयप्रकारकनिर्णयः । तदनिश्चय इति । स्वीयतदुभयप्रकारकनिर्णयाभाव इत्यर्थः । पुरुषान्तरीयतदुभयनिर्णयादनुमितिरिति शेषः । न चैवमिति । एवं—स्वीयतदुभयनिर्णयाभावस्यासिद्धित्वे, हेतोरपि—पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ सद्धेतोरपि, स्वीयतदुभयनिर्णयाभावदशायामिति शेषः । तदाभासस्यापि—पर्वतो वह्निमान् आकाशादित्याद्यसिद्धहेतोरपि, स्वीयभ्रमात्मकतदुभयनिर्णयदशायामिति शेषः । हेतुत्वं—सद्धेतुत्वम् । न च भ्रमात्मकतदुभयनिर्णयदशायामपि असाधारण्यविरोधान्यतरस्य हेत्वाभासत्वप्रयोजकस्यावश्यं सत्त्वेन सद्धेतुत्वासम्भव इति वाच्यम् । पक्षवृत्तित्वे सति साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपस्यासाधारण्यस्य वृत्तिमत्त्वे सति साध्यवदवृत्तित्वरूपस्य पूर्वोक्तविरोधस्य च तत्रासत्त्वादिति भावः ।

केचित्तु हेतुत्वस्यासिद्धिशून्यहेतुत्वमित्यर्थ इत्याहुः । सेयमिति । पूर्वोक्तं च न हेत्वाभासलक्षणमिति भावः । नचेति । न तूभयप्रकारकनिर्णयाभाव इति भावः । आवश्यकत्वात्—कारणाभावत्वेन तस्य

दोषताया आवश्यकत्वात्। विशिष्टेति तदुभयप्रकारकनिर्णयस्येत्यर्थः। तदभावस्य-तदभावस्यापि। कार्य्यानुत्पादकत्वादिति। कार्य्यानुत्पत्तिप्रयोजकत्वादित्यर्थः।

अत्रैवेति। असिद्धावेवेत्यर्थः। व्याप्तिपक्षधर्मतानिर्णयाभावेनैवानुमित्यभावसम्भवादिति भावः। ननु प्रतिबन्धकीभूताऽसिद्धिज्ञानोपजीव्यतया व्यभिचारादिर्दोष इत्यत आह असिद्धेरिति। स्वज्ञानार्थे-प्रतिबन्धकीभूतासिद्धिज्ञानार्थम्, अनुद्भावनात्-अनपेक्षणात्। ननु प्रतिबन्धकीभूतासिद्धिज्ञानं प्रति व्यभिचारादेरनुपजीव्यत्वेपि असिद्धिस्वरूपे तस्योपजीव्यत्वमस्त्येव व्याप्तिपक्षधर्मतानिर्णयरूपसिद्धिप्रतिबन्धकत्वेनैवासिद्धिस्वरूपोपजीव्यत्वादतः पृथग् दोषत्वमित्यत आह यदि चेति। तस्मात्-व्यभिचारादिज्ञानात्। सिद्धिः-व्याप्तिपक्षधर्म्मतानिर्णयः। तस्य-व्यभिचारादेः, उपजीव्यत्वं-असिद्धिस्वरूपे उपजीव्यत्वम्, स एवेति एवकारो भिन्नक्रमे दोष इत्यनन्तरं योज्यः, स पृथक् दोष एव स्यादित्यर्थः। असिद्धिस्वरूपे उपजीव्यत्वात् तथाच हेत्वाभासाधिक्यापत्तिरिति भावः। नन्वसिद्धिपूर्वमाश्रयासिद्ध्यादिज्ञानाभावात्तस्य नोपजीव्यत्वं, न च व्यभिचारादावपि तुल्यं, तज्ज्ञानार्थं तत्स्वरूपनिर्वाहार्थं च तत्पूर्वं तज्ज्ञानस्यावश्यकत्वादित्यत आह असिद्धिश्चेति। आश्रयासिद्ध्यादिज्ञानम्-आश्रयसिद्ध्यादिज्ञानमपि। दूषणान्तरमाह कथंचेति। कथं वेत्यर्थः। हेतुतदाभासविवेक इति। पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादेरसद्धेतुभिन्नत्वेन पर्व्वतो वह्निमान् आकाशादित्यादेश्च सद्धेतुभिन्नत्वेन व्यवहार इत्यर्थः। सिद्धाविति। व्याप्तिपक्षधर्म्मतानिर्णयस्वरूपसिद्धिसत्त्व इत्यर्थः। हेतुत्वात्-सद्धेतुत्वात्, आभासत्वात्-द्वयोरप्यसद्धेतुत्वात्। अन्योन्याभावस्तु नाव्याप्यवृत्तिरिति भावः। किञ्च यदि व्यभिचारादेरसिद्धिस्वरूपं प्रत्युपजीव्यतयैव हेत्वाभासत्वं तदा व्यभिचार्य्यादिहेतौ सद्धेतुताग्रहदशायां व्यभिचारादेः सिद्धिविघटकत्वाभावेनासिद्धिस्वरूपोपजीव्यत्वाभावात्तस्य तदानीन्तनहेतुदोषत्वाभावप्रसङ्गः, तस्य तदानीन्तनहेत्वाभासत्वाभावे तत्सम्बन्धेन तद्वतो हेतोरपि तदानीन्तनहेत्वाभासत्वं न स्यात्, तथा च व्यभिचार्य्यादिहेतोर्नित्यदुष्टत्वभङ्गप्रसङ्ग इति दूषणान्तरमाह व्यभिचारादेरिति। सद्धेतौ-व्यभिचार्य्यादिहेतोः सद्धेतुत्वग्रहदशायां व्यभिचार्य्यादिहेतावव्या-

प्तिपक्षधर्मतानिर्णयदशायामिति यावत्। सिद्धिमखंडयतः-व्याप्तिपक्षधर्मतानिर्णयरूपां सिद्धिमविघटयतः, हेत्वाभासत्वाभावात्तदानीन्तनहेतुदोषत्वाभावप्रसङ्गात्, भिन्नक्रमश्चकारोऽत्रैव योज्यः। न चेष्टापत्तिः तथासति तत्संबन्धेन तद्वतो हेतोरपि तदानीन्तनहेत्वाभासत्वासंभवात् व्यभिचार्य्यादिहेतोर्नित्यदुष्टत्वभंगापत्तिरिति भावः। एतच्चापाततः व्यभिचारादेस्तदानीं सिद्धिप्रतिबन्धकफलानुपहितत्वेऽपि सिद्धिप्रतिबन्धस्वरूपयोग्यत्वस्य तदानीमपि सत्त्वादेव तदानीन्तनहेतुदोषत्वसम्भवात् तत्सबन्धेन तद्वतो हेतोरपि तदातीन्तनहेत्वाभासत्वस्य सुग्रहत्वात्, अन्यथा सिद्धान्तिनयेपि व्याप्तिपक्षधर्मतानिर्णयात्मकसिद्धिविघटकतयैव व्यभिचारादेर्हेतुदोषतयैतदनुयोगस्य तुल्यत्वात्।

केचित्तु-हेतुतदाभासाविवेक इति। पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादेरसद्धेतुभिन्नत्वेन द्रव्यं सत्त्वात् गोत्ववानश्वत्वात् इत्यादेश्च सद्धेतुभिन्नत्वेन व्यवहार इत्यर्थः। सिद्धावित्यादिग्रन्थस्तु पूर्ववत्। ननु सिद्धिसत्त्वे द्वयोरपि सद्धेतुत्वादिदमयुक्तं सिद्धिसत्त्वेपि द्रव्यं सत्त्वादित्यादेर्व्यभिचारादिहेतुदोषवत्त्वेन दुष्टत्वादित्यत आह व्यभिचारादेरिति। अप्यर्थकाग्रिमचकारोऽत्रैव योज्यः। व्यभिचारादेरपीत्यर्थः। सद्धेतौ-सद्धेतुत्वग्रहसत्त्वे व्याप्तिपक्षधर्मतानिर्णयरूपसिद्धिसत्त्वे इति य वत्। सिद्धिमखण्डयतः-- व्याप्तिपक्षधर्मतानिर्णयरूपां सिद्धिमविघटयतः, हेत्वाभासत्वाभावात्-हेत्वाभासत्वप्रयोजकत्वासम्भवाद्भवन्नये सिद्धिविघटकत्वरूपस्यासिद्ध्युपजीव्यत्वस्यैव व्यभिचारादेर्हेतुदोषत्वप्रयोजकत्वादिति भावः-इति व्याचक्षुः॥

(चि०) अथ सुषुप्तौ जागरेऽपि व्याप्तिपक्षधर्मतासत्त्वे तदनिश्चयेऽनुमित्यनुत्पादो हेत्वाभासप्रयोज्यः सव्यभिचारादौ तथाऽवधारणादित्यसिद्धिरज्ञातापि हेत्वाभासः। न चैवं हेत्वाभासाधिक्यं क्लृप्तान्तर्भावो वा, तेन रूपेण व्याप्त्यसिद्ध्यादेरेव संग्रहादिति चेन्न।

एवं सव्यभिचारादिरप्यसिद्धिः स्यादित्युक्तत्वात्, उपजीवनाद्भेदे आश्रयासिद्ध्यादिरपि पृथक् स्यात्। सुषुप्त्यादावनुमित्यभावः कारणाभावात् कार्य्यानुत्पादो हि न प्रतिबन्धकमात्रात्, किन्तु कारणाभावादपि असत्यपि प्रतिबन्धके वह्न्यभावेन दाहानुत्पत्तेः।

अथानुमित्यनुत्पादो हेत्वाभासप्रयुक्त एवेति चेत्, तर्ह्यनुमितौ मनोयोगादिरपि न हेतुः, हेत्वाभासादेवानुमित्यनुत्पादे तद्व्यतिरेकेणानुमित्यनुत्पादाभावात्, सिद्धेरेव तद्धेतुत्वे चरमकारणमेव हेतुः स्यात्॥

(दी०) तेन रूपेण—तत्साधारणरूपेण। वह्न्यभावेनेति। वह्न्यभावस्तु न प्रतिबन्धकः कारणीभूतो योऽभावस्तत्प्रतियोगिन एव तथात्वात्। यदभावत्वेन कारणत्वं तदेव तथेत्यपि कश्चित्॥

(मा०) व्याप्तिपक्षधर्म्मतासत्त्व इति। व्याप्तिपक्षधर्म्मतासत्त्वेपीत्यर्थः। तथावधारणादिति। अनुमित्यनुत्पादस्य हेत्वाभासप्रयोज्यत्वावधारणादित्यर्थः। अज्ञातापीति। तत्रानुमित्यनुत्पादस्य हेत्वाभासप्रयोज्यत्वान्यथानुपपत्तिरिति(१) भावः। हेत्वाभासाधिक्यमिति। आश्रयासिद्ध्यादेरतिरिक्तहेत्वाभासत्वमित्यर्थः। क्लृप्तान्तर्भाव इति। क्लृप्तानां व्यभिचारादीनामसिद्ध्यन्तर्भाव इत्यर्थः। तेन रूपेण तत्साधनाश्रयासिद्ध्याद्यन्यतमत्वरूपेण। व्याप्त्यसिद्ध्यादेरेवेति। व्याप्तिनिर्णयाभावादेरित्यर्थः। संग्रहात्—विभागस्थासिद्धिपदेन संग्रहात्, एवकाराद्व्यभिचारादिव्यवच्छेदः।

असिद्धिः स्यादिति। असिद्धित्वेनैव सूत्रकृता विभक्तः स्यादित्यर्थः। उपजीवनादिति। असिद्धिस्वरूपं प्रत्युपजीव्यत्वादित्यर्थः। भेदे—पृथग्विभजने, पृथक् स्यात्—पृथग् विभक्तः स्यात्। नन्वेवं व्याप्तिपक्षधर्मतासत्त्वेपि सुषुप्त्यादौ कथमनुमित्यभावः हेत्वाभासाभावादित्यत आह सुषुप्त्यादाविति। कारणाभावात्—परामर्शात्मक-

(१) 'न्यथानुपपत्त्येति मु० पु० पाठः।

कारणाभावात् । कारणाभावादपि–भावरूपकारणाभावादपि । न हेतुरिति । स्यादिति शेषः, अनुमित्यनुत्पादे–अनुमित्यनुत्पादाभ्युपगमे । तद्व्यतिरेकेणेति । आत्ममनोयोगादिव्यतिरेकेणेत्यर्थः । तद्व्यतिरेकेण कार्य्यानुत्पादस्तस्यैव च कारणत्वादिति भावः । नन्विदमिष्टमेवेत्यत आह सिद्धेरेवेति । व्याप्तिपक्षधर्म्मतानिर्णयस्यैवेत्यर्थः । हेतुः स्यादिति । सर्वत्र हेतुः स्यादित्यर्थः । तथा च कार्य्यं निष्कारणकं स्यादिति भावः । इदमापाततः भवन्मतेपि कथमात्ममनोयोगो हेतुः इतरकारणसत्त्वे तद्व्यतिरेकेणानुमितिव्यतिरेकासिद्धेः । अथानुमित्यादिकमसमवायिकारणवद्भावकार्य्यत्वादित्यनुमानात् तत्सिद्धिस्तदा ममापि तुल्यम्, चरमे सत्यपि कार्य्यं सकरणमिति व्याप्तिबलात् व्याप्तिज्ञानादेः करणतासिद्धेः, अन्यथा तवापि व्याप्तिज्ञानादिकं करणं न स्यात्परामर्शादिचरमकारणे सति तद्व्यतिरेकेण कार्य्यव्यतिरेकाभावात्, परमार्थतस्तु तादृशव्याप्तिरप्रयोजिकेत्येव तत्त्वम् ॥

(चि०) अन्ये तु गमकतौपयिकप्रतिद्वन्द्विव्याप्तिपक्षधर्मताविरहतन्नियतयोरन्यतरत्वं हेत्वाभासत्वम् । तत्राधिकसमानबलौ बाधप्रतिरोधौ प्रतिद्वन्द्विनौ, व्याप्तिपक्षधर्मताविरहश्चासिद्धिः तन्नियतौ च सव्यभिचारविरुद्धौ । न चानयोरप्यसिद्ध्यन्तर्भावः, व्याप्तिविरहनियतत्वेन ज्ञातयोः स्वातन्त्र्येणैव दूषकत्वात् भ्रमे विशेषदर्शनस्येवेति ।

तन्न । अत्रापि व्याप्तिपक्षधर्मताविरह एवासिद्धिः पर्यवस्यति । तत्र चोक्तमेव । अन्यतरत्वञ्च न लक्षणं व्यर्थविशेषणत्वात्, हेत्वाभासान्तरबहिष्कृतस्य व्याप्तिपक्षधर्मतानिश्चयविरोधिनो रूपस्य विवक्षितत्वात्, तच्चाश्रयासिद्ध्यादिकमेवेति ॥

इत्यसिद्धिपूर्वपक्षचिन्तामणिः ।

(मा०) केचित्तु हेत्वाभाससामान्यलक्षणं तद्विशेषलक्षणानि च प्रकारान्तरेणाहुस्तन्मतमुपन्यस्यति अन्ये त्विति। अत्र गमकतौपयिकप्रतिद्वन्द्वी च व्याप्तिपक्षधर्म्मताविरहश्च गमकतौपयिकप्रतिद्वन्द्विव्याप्तिपक्षधर्म्मताविरहं तादृशपक्षधर्म्मताविरहं च तन्नियतश्च तादृशपक्षधर्म्मताविरहतन्नियतौ तयोरित्येकवचनान्तसमाहारद्वन्द्वगर्भइतरेतरद्वन्द्व इति न बहुवचनापत्तिरिति द्रष्टव्यम्। तथा च गमकतौपयिकप्रतिद्वन्द्विव्याप्तिपक्षधर्मताविरहतद्व्याप्यानामन्यतमत्वं हेत्वाभाससामान्यलक्षणमित्यर्थः। गमकतौपयिकप्रतिद्वन्द्वित्वं च साक्षादनुमितिप्रतिबन्धकत्वम्। गमकतौपयिकस्याबाधितत्वासत्प्रतिपक्षितत्वस्य विरोधित्वमित्यपि कश्चित्।

तत्र–तेषु मध्ये। अधिकबलसमानबलाविति। अधिकबलसमानबलौ बाधप्रतिरोधाविति योजनया समानबलप्रतिद्वन्द्वी प्रतिरोधः अधिकबलप्रतिद्वन्द्वी बाध इत्यर्थः। समानबलप्रतिद्वन्द्वित्वं बाधनिर्णयत्वाद्यनवच्छिन्नसाक्षादनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वम्, असाधारणत्वमप्येतन्मते प्रतिरोधान्तर्गतमेव। तन्निर्णयत्वाद्यनवच्छिन्नत्वेनापि वा प्रतिबन्धकता विशेषणीया। अधिकबलप्रतिद्वन्द्वित्वं च साध्याभावव्याप्यवत्तानिर्णयत्वाद्यनवच्छिन्नसाक्षादनुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वमिति भावः। तन्नियतौ–व्याप्तिपक्षधर्मताव्याप्यौ। सव्यभिचारेति धर्मप्रधानो निर्देशः। ननु यदि तौ तन्नियतौ तदा तदुन्नयनद्वारैव दोषत्वसम्भवेन कथं तयोः पृथक् दोषत्वमुपेयते इत्याशंक्य निराकरोति न चेति। असिद्ध्यन्तर्भावः असिद्ध्युपनयनद्वारा दूषकत्वम्, अनयोर्व्यभिचारविरुद्धयोः। स्वातन्त्र्येणैवेति। व्याप्त्यादिविरहनिर्णयं विनैवेत्यर्थः। व्याप्तिविरहव्याप्यत्वेनेत्युपलक्षणम् व्यभिचारित्वादिनेत्यपि बोध्यम्।

नन्वेवं व्याप्तिपक्षधर्मताविरहत्वमेवासिद्धिलक्षणं पर्य्यवसितं तच्च दूषितमेवेत्यत आह अत्रापीति। अस्मिन्मतेपीत्यर्थः। उक्तमिति। अननुगतरूपं दूषणमित्यर्थः (१)। नन्वन्यतरत्वेनानुगमोऽस्त्वित्यत आहान्यतरत्वं चेति। व्यर्थेति। असाधकतानुमाने अन्यतरत्वरूपविशेषणस्य व्यर्थत्वादित्यर्थः। प्रत्येकं व्याप्तित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियो-

(१) मितिशेष इति मु० पु० पाठः।

गिताकाभावत्वेनैव गमकत्वसम्भवादिति भावः । ननु विशिष्टाभाव एव सामान्यलक्षणघटको न तु व्याप्त्यादिप्रत्येकाभावः तथा च विशिष्टाभावस्यैवासिद्धित्वेन व्याप्त्यादिप्रत्येकाभावस्यातथात्वाज्ञाननुगम इत्यत आह हेत्वाभासान्तरेति । बहिष्कृतस्य-भिन्नस्य, विवक्षितत्वात्-अत्र शास्त्रेऽसिद्धित्वेन विवक्षितत्वात्। आश्रयासिद्ध्यादिकमेवेति । न तु विशिष्टाभाव इत्यर्थः । आदिपदात् व्याप्त्यादिप्रत्येकाभावपरिग्रहः ॥

इति असिद्धिपूर्वपक्षरहस्यम् ॥

(चि०) उच्यते-आश्रयासिद्धिः स्वरूपासिद्धिः व्याप्यत्वासिद्धिश्च प्रत्येकमेव दोषः-प्रत्येकस्य ज्ञानादुद्भावनाच्चानुमितिप्रतिबन्धात्, न तु विशिष्टाभावः परामर्शविषयाभावो वा व्यर्थविशेषणत्वात्, तस्य ज्ञानमुद्भावनं विनाप्यनुमितिप्रतिबन्धात्, अनुभवसिद्धे हि लक्षणं न तु लक्षणानुरोधेनानुभवकल्पना । परामर्शविषयाभावत्वेनानुगतेन त्रयाणामसिद्धत्वेन सङ्ग्रहो महर्षिणा कृत इति न विभागविरोधो हेत्वाभासाधिक्यं वा । अत एव-"ये व्याप्तिविरहपक्षधर्मताविरहरूपास्तेऽसिद्धिभेदमध्यमध्यासते, तदन्ये च यथायथं व्यभिचारादयः" इति सिद्धान्तप्रवादोऽपि। न चैवं साक्षात्प्रतिबन्धकत्वेन बाधप्रतिरोधयोर्व्याप्तिविरहलिङ्गत्वेन सव्यभिचारविरुद्धयोरपि संग्रहे विभागव्याघातः, स्वतन्त्राभिप्रायस्य निषेद्धुमशक्यत्वात्। अन्यथा शास्त्रे परिभाषोच्छेदापत्तेः। सव्यभिचारादेरप्येवंरूपसत्त्वेऽप्युपजीव्यत्वेन पृथक्कृतम् उपधेयसङ्करेऽप्युपाधेरसङ्करात् ॥

(दी०) परामर्शेत्यादि । ननु परामर्शविषयाभावत्वमना-भासे आभासत्वविशेषितमपि बाधविशेषे परामर्शविरोधित्वविशेषितञ्च हेतोः साध्यासामानाधिकरण्येऽतिप्रसक्तम्, अप्रसक्तञ्च साधनाद्यभाववत्पक्षादौ पक्षादेः साधनवदन्यत्वादौ साधनादेः पक्षादिवृत्त्यन्यत्वपक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वादौ । अत एव यस्य यद्धर्म्मवत्त्वं परामर्शविषयस्तस्य तदभाववत्त्वं तदिति शब्दमात्रानुगतं प्रत्युक्तम् । परामर्शविरोधित्वमात्रञ्च सव्यभिचारेऽतिप्रसक्तम् । न च तदन्यत्वेन विशेषणीयम्, नित्यो घटो द्रव्यं प्रमेयो वा जलत्वादित्यादौ तदर्थाप्रसिद्धेः । अथ पक्षतावच्छेदकरूपेण पक्षे हेतुतावच्छेदकरूपेण हेतोर्यद्विशिष्टज्ञानं साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यावगाहि तद्विरोधित्वं तदिति चेन्न । पक्षवृत्तित्वविशिष्टसाध्याव्यभिचरितसामानाधिकरण्याद्यभावाव्याप्तेः । न च विशिष्टपक्षविशिष्टसाधनवैशिष्ट्यविशिष्टसाध्यग्रहाविरोधिव्याप्तिग्रहविरोधि तदन्यत्वे सति परामर्शविरोधित्वं तत्, विशिष्टपक्षवैशिष्ट्योपादानाद्वह्निमान् वह्निमान् जलह्रदत्वादित्यादौ व्याप्तिग्रहविरोधिन्या अपि स्वरूपासिद्धेर्नासंग्रह इति वाच्यम् । जलह्रदो वह्निमान् काञ्चनमयवह्निमान् वा धूमात् काञ्चनमयधूमाद्वेत्यादौ व्याप्तिग्रहविरोधिनस्तादृशग्रहाविरोधिनो रूपस्याप्रसिद्धेः । उच्यते (१) साधारण्यकथितासाधारण्यानुपसंहारित्वभिन्नं

---

(१) अयमत्र जागदीशसम्प्रदायिको दीधितिपाठः । भवानन्दादिसम्मतस्तु—

साधारण्यासाधारण्यभिन्नं तज्ज्ञानस्य विषयतापरामर्शविरोधितावतावच्छेदकरूपमासिद्धिः । वह्न्यव्यभिचारिमेयत्ववान् वह्निसमानाधिकरणह्रदत्ववान् वा पर्वतो वह्निमान् मेयत्वात् ह्रदत्वाद्वेत्यादौ आश्रयासिद्धिविरहेऽपि न क्षतिः असिद्धित्रयस्यासार्वत्रिकत्वात् आश्रयासिद्धिलक्षणस्य चासिद्धिघटितत्वान्नातिप्रसङ्गः । प्रकृतपक्षाप्रविष्टाभावकसाधारण्यादीभिन्नं वा वक्तव्यम् । परामर्शे चान्वयव्याप्तिरुपादेया तेनानुपसंहारित्वव्युदासः । साध्यसाधनभेदेनासिद्धिभेदात् यत्र साधारण्यादिकमप्रसिद्धं तत्र तदन्यत्वं नोपादेयं यथा काञ्चनमयः पर्वतो ह्रदो वा वह्निमान् मेयो वा धूमात् मेयत्वाद्वेत्यादौ पर्वतान्यः पर्वतो दहनान्यदहनवान् धूमान्यधूमादित्याद्यासिद्धिसम्पादनाय हेत्वाभासत्व-

ज्ञानस्य विषयतया परामर्शविरोधितावच्छेदकं रूपमसिद्धिः । यत्र साधारण्यादिकमप्रसिद्धं यत्र च वह्न्यव्यभिचारिमेयत्ववान् वह्निसमानाधिकरणह्रदत्ववान् वह्न्यभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगिह्रदत्ववान् वा पर्वतो वह्निमान् मेयत्वात् ह्रदत्वाद्वेत्यादौ साधारण्यादिकमप्रसिद्धं तत्र तदन्यत्वं नोपादेयम् शब्दानुगमस्याकिञ्चित्करत्वात् । परामर्शे च व्याप्तिर्व्यतिरेकतोऽप्युपादेया, नातो व्यतिरेकव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्म्मत्वाभावादावव्याप्तिः । साधारण्याद्यनिरूपितया ज्ञानस्य विषयितया परामर्शविरोधितावच्छेदकरूपं वा असिद्धिः । अत एव द्रव्यत्वाव्यभिचारिगुणद्रव्योभयसमवेतवान् द्रव्यत्वसमानाधिकरणगुणसमवेतकर्म्मासमवेतवान् वा घटो द्रव्यं सत्त्वात् द्रव्यकर्म्मासमवेतसमवेताद्वेत्यादौ गुणद्रव्योभयसमवेतादिनिष्ठस्य द्रव्यत्वव्यभिचारित्वादेः सत्तादिनिष्ठद्रव्यत्वव्यभिचारित्वाद्यात्मकसाधारण्यादितोऽनतिरिक्तत्वेऽपि न क्षतिः । पर्वतान्यः पर्वतो दहनान्यदहनवान् धूमान्यधूमादित्यादावसिद्धिसम्पादनाय हेत्वाभासोक्ता रीतिरनुसर्त्तव्या । तत्र ज्ञानस्य विषयतया विशिष्टपक्षग्रहाविरोधितावच्छेदकं रूपमाश्रयासिद्धिः । विशिष्टपक्षाविशिष्टसाधनग्रहाविरोधिनो ज्ञानस्य विषयतया तदुभयवैशिष्ट्यग्रहाविरोधितावच्छेदकं स्वरूपासिद्धिः । संगृह्यते चेत्थमनित्यगगनं रूपवत् चाक्षुषस्पर्शवत्त्वादित्यादौ गगनादेर्निस्पर्शत्वादिकम् । एवं शब्दो द्रव्यं

चणोक्तरीतिरनुसरणीया । तत्र विशिष्टपक्षग्रहस्य विरोधिन्यसिद्धिर्विरोधिरूपं वाश्रयासिद्धिः । प्रकृतपक्षप्रकृतहेतुग्रहाविरोधिनो ज्ञानस्य विषयतया तदुभयविशिष्टग्रहाविरोधितावच्छेदकं स्वरूपासिद्धिः । संगृह्यते चानेनानित्यं गगनं रूपवत् चाक्षुषस्पर्शाश्रयत्वादित्यादौ निःस्पर्शादिकम् , एवं शब्दो द्रव्यं गुणान्यत्वे सति सत्त्वात् गुणान्यत्वविशिष्टसत्त्वं द्रव्यत्वव्यभिचारि गुणवृत्तित्वादित्यादावपि नाव्याप्तिः । तदुभयभिन्नासिद्धिर्व्याप्यत्वासिद्धिः पक्षादिभेदेनासिद्धिभेदात् यत्राश्रयासिद्ध्यादिकमप्रसिद्धं तत्र तदन्यत्वं न वक्तव्यमिति ॥

गुणान्यत्वे सति सत्त्वात्, गुणान्यत्वविशिष्टसत्त्वं द्रव्यत्वव्यभिचारि गुणवृत्तित्वादित्यादावपि नाव्याप्तिः । तदुभयभिन्नासिद्धिर्व्याप्यत्वासिद्धिः । पक्षादिभेदेनासिद्धेर्भेदाद्यत्राश्रयासिद्ध्यादिकमप्रसिद्धं तत्र तदन्यत्वं न वक्तव्यमिति ।

सविषयवृत्तिप्रकृतसाध्यसाधनग्रहविरोधितानवच्छेदकप्रकृतविपक्षप्रकृतसाधनवैशिष्ट्यग्रहविरोधितावच्छेदकरूपशून्यज्ञानस्य विषयोऽसिद्धिर्व्याप्यत्वासिद्धिः । साध्यपदोपादानात् पर्वतः पर्वतवृत्तिह्रदत्ववान् ह्रदत्वादित्यादौ साध्याप्रसिद्धेर्नासंग्रहः । तस्याः स्वरूपासिद्धौ निवेशादनुपादेयमेव वा साध्यमित्यपि कश्चित् । साध्यत्वे त्वप्रसिद्धिव्याप्तिविशिष्टपक्षधर्म्मतादिविरहादयश्चैतद्भेदाः ।

यत्तु हेतुतावच्छेदकस्य व्याप्यतानवच्छेदकत्वमपि व्याप्यत्वासिद्धिः, नीलधूमत्वादेश्च तथात्वं समानाधिकरणसम्भवदवच्छेदकान्तरमपेक्ष्य गुरुत्वादिति । अत्रावच्छेदकत्वं यद्यनतिरिक्तवृत्तित्वं तदा तस्याप्यस्ति । अथ तादृशेन समानाधिकरणेन तादृशेन वा धर्म्मान्तरेणाघटितत्वे सति तत्त्वम् । तन्न । सत्यन्तस्य गौरवेणानुपादेयत्वात् । नापि अन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वम् आलोकाद्यवृत्तेर्धूमत्वादेरप्यतथात्वापातात् । अथ स्वरूपसम्बन्धविशेषः, तर्हि द्रव्यं रूपादित्यादौ रूपत्वादेरपि तथात्वं न स्यात् रूपादिषु चतुर्विंशतौ सम्भवदवच्छेदकमेकं गुणत्वमपेक्ष्य रूपत्वादीनां चतुर्विंशतेः षड्विंशतेर्वा गुरुत्वात् । एवं पशुमान् सास्नादिमत इत्यादौ सास्नादिमत्त्वादेरपि गोत्वादिकां जातिमपेक्ष्य उपाधेर्गुरुत्वात् । हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेतुव्यापकसाध्यसमानाधिकरणतादृशहेतोः साध्याव्यभिचरितसम्बन्धितादृशहेतोर्वा ज्ञानस्यानुमितिकारणस्याविरोधिनो निरुक्तानवच्छेदकत्व-

स्य दोषत्वायोगाच्च । परार्थस्थले तु दृष्टान्तस्य साध्यादिवैकल्यवत् हेतोर्व्यर्थविशेषणत्वमपि निग्रहस्थानविभाजकसूत्रस्थानुक्तसमुच्चयपरेण चकारेण समुच्चितं पृथगेव निग्रहस्थानम् ॥

इत्यसिद्धिदीधितिः ॥

अथासिद्धिसिद्धान्तरहस्यम् ॥

(मा०) ज्ञानादिति । प्रत्यक्षादितो ज्ञानादित्यर्थः । तेनोद्भावनादिति संगच्छते । एवमग्रेपि । विशिष्टाभाव इति । व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मत्वाभाव इत्यर्थः । एतच्च साध्यव्याप्यहेतुमान् पक्ष इति पक्षविशेष्यकपरामर्शस्यैवानुमितिहेतुत्ववादिनां नव्यानां मतेन, साध्यव्याप्यत्वे सति पक्षवृत्तित्ववान् हेतुरिति परामर्शस्यापि हेतुत्वनये तु विशिष्टाभाववद्धेतुरपि दोष इत्युक्तमधस्तात् । परामर्शविषयाभावो वेति । परामर्शविषयप्रतियोगिकाभावत्वरूपेण व्याप्त्यादिप्रत्येकाभावो वेत्यर्थः । दोष इत्यनुषज्यते, व्यर्थविशेषणत्वात्–विशिष्टाभावत्वपरामर्शविषयप्रतियोगिकाभावत्वरूपस्य विशेषणस्य दूषकतायामप्रयोजकत्वात् । तेन रूपेण ज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वादिति यावत् । नन्वेवं तद्रूपेण ज्ञानादिसत्त्वेपि अनुमितिः स्यादित्यत आह तस्येति । प्रकारित्वं षष्ठ्यर्थः । तद्रूपेण ज्ञानमुद्भावनं चानुमितिप्रतिबन्धाद्विनापीति योजना । यत्र नानुमितिप्रतिबन्धस्तत्रापि तत्प्रकारकज्ञानमुद्भावनं च तिष्ठतीत्यर्थः । तथा च तद्रूपेण ज्ञानादिसत्त्वेपि अनुमिताविष्टापत्तिरिति भावः ।

केचित्तु तद्रूपेण ज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वाभावे हेतुमाह तस्येति । तद्रूपेण ज्ञानमुद्भावनं च विनाप्यनुमितिप्रतिबन्धात्तेनरूपेण ज्ञानमनुमित्यप्रतिबन्धकमित्याहुः ।

तदसत् । तथा सति व्यभिचारादिज्ञानं विनापि अनुमितिप्रतिबन्धकव्यभिचारादिज्ञानस्याप्यप्रतिबन्धकत्वापत्तेरिति ध्येयम् ॥

ननु परामर्शप्रतियोगिकाभावत्वस्य महर्षिप्रणीतासिद्धिलक्षणतया तद्रूपेण ज्ञानादप्यनुमितिप्रतिबन्धो भवतीत्यनुभवः कल्प्यते इत्यत आहानुभवसिद्ध इति । लक्षणप्रकारकज्ञानादनुमितिप्रतिबन्धेऽनु-

भवसिद्धे इत्यर्थः। लक्षणं-लक्षणस्यानुमितिप्रतिबन्धकतावच्छेदक-
त्वम्। ननु त्रयाणां प्रत्येकमेव दोषत्वे त्रितयसाधारणैकरूपाभावेन
विभागस्य वा न्यूनत्वं त्रयाणां मध्ये कयोश्चिद्द्वयोर्हेत्वाभासव्यतिरिक्तत्वं
वा स्यादित्यत आह परामर्शविषयेति। परामर्शविषयाभावस्वरूपेणानु-
गतेनासिद्धत्वेन त्रयाणां संग्रह इति योजना। विरोधो-न्यूनत्वम्। हे-
त्वाभासाधिक्यं वेति। त्रयाणां मध्ये कयोश्चिद्द्वयोर्हेत्वाभासव्यतिरि-
क्तत्वं वेत्यर्थः।

ननु परामर्शविषयाभावत्वं परामर्शविषयत्वावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकाभावत्वं तत्प्रतियोगिकाभावत्वमात्रं वा? नाद्यः—व्याप्त्यादि-
प्रत्येकाभावेऽव्याप्तेः तादृशाभावस्याप्रसिद्धेश्च। न ह्येवं पदार्थो यत्र
परामर्शविषयो नास्ति, अन्ततः परामर्शविषयस्याभावस्यैव सर्वत्र
वृत्तेः। न द्वितीयः-वैशिष्ट्यव्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
व्याप्त्याद्यभावे केवलसाध्याभावसाधनभावादौ चानाभासेऽतिव्याप्तेः।
अथ हेत्वाभासत्वे सति परामर्शविषयप्रतियोगिकाभावत्वमसिद्धि-
त्वमतो नाभासभिन्नेतिव्याप्तिः। परामर्शपदं च साध्याव्यभिचरित-
सम्बन्धिहेतुमान् पक्ष(१)इत्याकारकातिरिक्ताविषयकान्वयव्याप्तिघटि-
तपरामर्शपरम्, अतो हेतुनिष्ठव्यतिरेकव्याप्त्यभावरूपेऽनुपसंहारित्वे
नातिव्याप्तिः। सप्तमपदार्थरूपाभावस्य घटकतया(२) च हेतुनिष्ठसा-
ध्याभाववद्वृत्तित्वरूपे साधारण्ये नातिव्याप्तिः तस्य भावत्वादिति
चेत्। न। गोत्ववान् अश्वत्वादित्यादौ हेतोः साध्यसामानाधिक-
रण्याभावरूपे विरोधे ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ यत्र भावस्य
साध्यता तत्र पक्षवृत्तिसाध्याभावरूपे बाधे गोत्वाभावः सास्नादि-
मान् गोत्वाभावादित्यादौ यत्राभावस्य पक्षता हेतुता च तत्र साध्या-
भाववत्पक्षरूपे बाधे साध्याभावव्याप्यवत्पक्षरूपे सत्प्रतिपक्षे साध्या-
भाववद्वृत्तिहेतुरूपे साधारण्ये साध्यासमानाधिकरणहेतुरूपे विरोधे
चातिव्याप्तेः तेषां हेत्वाभासत्वात् परामर्शविषयप्रतियोगिकाभावत्वा-
च्च। यत्र च भावस्य पक्षता तत्र पक्षतावच्छेदकाभाववत्पक्षरूपा-
श्रयासिद्धौ साधनाभाववत्पक्षरूपासिद्धौ चाव्याप्तेः तस्याभावत्वा-
भावात्। एवं यत्र भावस्य साध्यता तत्र साध्यतावच्छेदकाभाव-

(१) साध्याभाववदवृत्तिसाध्यसाध्यसमानाधिकरणहेतुमान् पक्ष इत्यर्थः।
(२) षट्पदार्थभिन्नस्वरूपस्याभावस्य घटकतयेति भावः।

वत्साध्यात्मकसाध्यविशेषणासिद्धौ यत्र भावस्य साधनता तत्र साधनतावच्छेदकाभाववत्साधनात्मकसाधनविशेषणासिद्धौ व्याप्त्यभाववत्साधनात्मकव्याप्तिविरहरूपासिद्धौ चाव्याप्तेः। अथ साध्याव्यभिचरितसम्बन्धिहेतुमान् पक्ष इत्याद्याकारकातिरिक्ताविषयकान्वयिपरामर्शेण यद्धर्मावच्छिन्ने यद्धर्मावच्छिन्नवत्त्वं विषयीक्रियते तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्तद्धर्मावच्छिन्नमसिद्धिरिति विवक्षितम्। न चैवं हेतुनिष्ठपक्षवृत्त्यभावप्रतियोगित्वहेतुनिष्ठपक्षवृत्त्यन्यत्वादिरूपे स्वरूपासिद्ध्यादावव्याप्तिरिति वाच्यम्। समानप्रकारकज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकत्ववादिनां नव्यानां नये साधनाभाववत्पक्षादेरेव स्वरूपासिद्ध्यादितया तस्य स्वरूपासिद्धत्वादिविरहादिति चेत्। न। साध्यसामानाधिकरण्याभाववद्धेतुरूपे विरोधे साध्याभाववदवृत्तित्वाभाववद्धेतुरूपे साधारण्ये चातिव्याप्तेः, साधनात्यन्ताभाववत्पक्षादेरिव साधनात्यन्ताभावव्याप्यवत्पक्ष—साधनवद्भिन्नपक्ष—साधनवद्भेदव्याप्यवत्पक्षादेरपि स्वरूपासिद्ध्यादितया तत्राव्याप्तिश्चेति(१)।

मैवम्। परामर्शविषयाभावत्वपदेन परामर्शविरोधितावच्छेदकरूपत्वस्य विवक्षितत्वात्, परामर्शविरोधितावच्छेदकरूपत्वं तु निर्णयनिष्ठं यादृशविशिष्टनिरूपितविषयितासामान्यं परामर्शप्रतिबन्धकतानतिरिक्तवृत्ति तादृशविशिष्टत्वम्। हेत्वाभाससामान्यलक्षणोक्तादिशैवात्रापि तत्तद्दलप्रयोजनमवसेयम्।

एतेनावच्छेदकत्वमत्र न स्वरूपसम्बन्धविशेषः माणिक्यमयः पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ माणिक्यमयत्वाभाववत्पर्वतादिरूपे आश्रयासिद्ध्यादावसम्भवापत्तेः पर्व्वतत्वादिरूपेण वस्त्वन्तरे माणिक्यमयत्वाभावत्वरूपेण यत्किञ्चिद्वस्तुज्ञानस्यापि वह्निव्याप्यधूमवान् माणिक्यमयः पर्वत इत्यादिपरामर्शप्रतिबन्धकतया प्रतिबन्धकतावच्छेदकपर्वताद्यप्रवेशात्। अत एव विषयितासम्बन्धेनान्यूनवृत्तित्वमपि न, नापि विषयितासम्बन्धेनानतिरिक्तवृत्तित्वं-माणिक्यमयत्वाभाववत्पर्वतादिरूपाश्रयासिद्ध्यादेः केवलपर्वताद्यनतिरिक्ततया पर्वत इति केवलपर्वतादिविषयक(२)ज्ञानस्यापि विषयितासम्बन्धेन

(१) तत्राऽव्याप्त्यापत्तिश्चेति पाठान्तरम्।
(२) निश्चयेपीति मु० पु० पा०।

ततसत्त्वात् असम्भवापत्तेरिति निरस्तम्। माणिक्यमय एव पर्वतो
वह्निमान् इत्यादौ पर्वतत्वविशिष्टपर्वतनिरूपितस्य माणिक्यमयत्वा-
भाववान् पर्वत इति निर्णयनिष्ठस्य माणिक्यमयत्वाभाववत्पर्वतत्व-
विशिष्टपर्वतनिरूपितविषयित्वस्य परामर्शप्रतिबन्धकतानतिरिक्त-
वृत्तितया केवलपर्वतत्वविशिष्टपर्वतादावतिव्याप्तिवारणाय सा-
मान्यपदम्। यन्निरूपितविषयितासामान्यमित्युक्तौ माणि-
क्यमयत्वाभाववत्पर्वतादावसम्भवः--पर्वत इति निर्णयनिष्ठप-
र्वतविषयित्वस्यापि माणिक्यमयत्वाभाववत्पर्वतनिरूपितत्वे-
न सामान्यान्तर्गतत्वात् तस्य च प्रतिबन्धकतानवच्छेदकत्वात्
अतो यादृशविशिष्टनिरूपितेति। पर्वत इति ज्ञाननिष्ठपर्वतविषयित्वं
च न माणिक्यमयत्वाभाववत्पर्वतत्वविशिष्टपर्वतनिरूपितं विशिष्ट-
सत्तानिरूपिताधारत्ववद्विशिष्टपर्वतनिरूपितविषयित्वस्य विलक्षणस्य
माणिक्यमयत्वाभाववान् पर्वत इति ज्ञान एव सत्त्वात् पर्वतो माणि-
क्यमयो न वेति संशयनिष्ठस्य तादृशविषयित्वस्य सामान्यान्तर्गतस्य
प्रतिबन्धकतातिरिक्तवृत्तित्वादसम्भववारणाय निर्णयनिष्ठमिति। नि-
र्णयश्चागृहीताप्रामाण्यकत्वेन विशेषणीयः नातस्तद्दोषतादवस्थ्यम्।
न च विशिष्टनिरूपितविषयित्वसामान्यप्रवेशे(१) प्रतिबन्धकतायाः
स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वमेव विवक्ष्यतां किमनतिरिक्तवृ-
त्तित्वपर्यन्तेनेति वाच्यम्। (२)माणिक्यमयत्वाभाववान् पर्वतो
रूपवानिति निर्णयनिष्ठस्य रूपनिष्ठप्रकारित्वावच्छिन्नमाणिक्यम-
यत्वाभाववत्पर्वतविशिष्टपर्वतत्वनिरूपितविशेष्यकत्वस्य माणिक्यम-
यत्वाभावप्रकारित्वावच्छिन्नकेवलपर्वतत्वविशिष्टविशेष्यकत्वाति-
रिक्तस्य तादृशविषयितासामान्यान्तर्गतस्य स्वरूपसम्बन्धरूपताद-
शपरामर्शप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वविरहात् असम्भवापत्तेः। न च त-
थापि साधारण्ये साध्यासमानाधिकरणहेत्वादिरूपविरोधे साध्याभा-
वव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वाभाववद्धेतुरूपेऽनुपसंहारे चाति-
व्याप्तिर्दुर्वारैवेति वाच्यम्। साधारणत्वविरुद्धत्वानुपसंहारि-
त्वाविषयकत्वेन यादृशविशिष्टनिरूपितविषयत्वस्य वा विशे-
षणात्। न चैवं वन्ह्यव्यभिचारिमेयत्ववान् पर्वतो वह्निमान् मे-
यत्वादित्यादौ वह्निव्यभिचारिमेयत्वादिरूपाश्रयासिद्धेः साधार-
ण्यरूपत्वादव्याप्तिः, एवं वह्निसमानाधिकरणहदत्ववान् पर्वतो व-

ह्निमान् ह्रदत्वादित्यादौ वन्ह्यसमानाधिकरणह्रदत्वादिरूपाश्रयासिद्धे- र्विरोधरूपत्वादव्याप्तिः वन्ह्यभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगिह्रदत्ववान् पर्वतो वह्निमान् ह्रदत्वादित्यादौ वन्ह्यभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगि- त्वाभाववद्ह्रदत्वादिरूपाश्रयासिद्धेरनुपसंहारित्वरूपत्वादव्याप्तिरिति वाच्यम्।साध्यसाधनपक्षभेदेनासिद्धिलक्षणस्य विभिन्नतया वन्ह्यव्यभि- चारिमेयत्ववानित्यादावाश्रयासिद्ध्यात्मकसाधारण्याद्यविषयकत्वादि- विशेषणस्य लक्षणाघटकत्वात् शब्दानुगमस्याकिञ्चित्करत्वात्। अत एव माणिक्यमयः पर्वतो वन्हिमान् धूमादित्यादौ साधारण्याद्यप्र- सिद्धावपि न क्षतिः तत्र तदविषयकत्वादिविशेषणस्यानुपादेयत्वात्। परामर्शे व्यतिरेकव्याप्तेरप्युपादानाद्व्यतिरेकव्याप्तिविशिष्टहेत्वभावव- त्पक्षरूपायां व्याप्यत्वासिद्धौ नाव्याप्तिः।

ननु तथापि पर्वतान्यः पर्वतो दहनान्यदहनवान् धूमान्य- धूमादित्यादौ पर्वतान्यत्वाभाववत्पर्वतादिरूपाश्रयासिद्ध्यादौ अ- व्याप्तिः–तत्रानाहार्यपरामर्शाप्रसिद्ध्या तत्प्रतिबन्धकत्वाप्रसिद्धेः। न च तत्तदिच्छानामुत्तेजकत्वनये आहार्यज्ञानस्यापि प्रति- बध्यत्वेनाहार्यपरामर्शविरोधितामादायैव तल्लक्षणसम्भव इति वाच्यम्। पर्वतान्यत्वाभाववान् पर्वत इत्यादिबाधनिर्णयविरहद- शायां इच्छाविरहेपि पर्वतान्यः पर्वत इत्यादिप्रत्यक्षोत्पादवा- रणाय तादृशप्रत्यक्षं प्रति इच्छाया हेतुत्वावश्यकत्वे तत्र तादृशबाध- निर्णयस्य प्रतिबन्धकत्वे मानाभावात्। न च यादृशविशिष्टनिरूपि- तविषयताशाल्यगृहीताप्रामाण्यकनिर्णयाव्यवहितोत्तरवर्त्यनाहार्य- ज्ञानसामान्यं न प्रकृतपरामर्शात्मकं तादृशविशिष्टमसिद्धिरिति वि- वक्षितं पर्वतान्यः पर्वत इत्यादौ आहार्यरूप एव तादृशपरामर्शः प्रसिद्धः तादृशपरामर्शप्रतिबन्धकत्वस्य लक्षणे प्रवेशात् तस्याप्रति- बध्यत्वेपि न क्षतिरिति वाच्यम्। वस्तुमात्रविषयकनिर्णयाव्यवहितो- त्तरवर्त्यनाहार्यज्ञानसामान्यस्यैव तादृशपरामर्शानात्मकतया वस्तु- मात्रस्यैव तत्रासिद्धित्वापत्तेरिति चेत्। न। पर्वतान्यः पर्वत इत्यादेर- पार्थकतया तत्र पर्वतान्यत्वाभाववत्पर्वतादेराश्रयासिद्धित्वानभ्युप- गमादित्यास्तां विस्तरः।

अतएवेति। यत एव एको विशिष्टाभावो नासिद्धिः किन्तु नाना- रूपा इत्यर्थः, अन्यथा य इत्यादौ बहुवचनमसङ्गतं स्यादिति भावः।

लिङ्गत्वेन-व्याप्यत्वेन, सङ्करे-सङ्करसम्भवे । विभागव्याघातः-पक्ष-विपक्षविभागविरोधः । परिभाषेति । एवं कथं न कृतमिति सर्वत्रानुयोगसम्भवादिति भावः । एवंरूपसत्त्वेपि—उक्तरूपसिद्धिसत्त्वेपि । उपजीव्यत्वेनेति । ज्ञानकृतेनेति भावः । हेत्वन्तरमाह-उपधेयेति । असङ्करात्-ज्ञानासङ्करात् । यद्वा ननूपजीव्यत्वमेव कथं विषयाभेदादित्यत आह उपधेयेति । असङ्करात्-भेदात् ।

(चि०) नन्वाश्रयाप्रसिद्ध्या कथमाश्रयासिद्धिरुद्भाव्या । न च शशीयतया गवि शृङ्गनिषेधवत् व्योमकमलमिति वाच्यम् । शशशृङ्गनिषेधो न गवीत्युक्तत्वादिति चेत् । व्योमकमलमिति निश्चितानन्वयत्वेनापार्थकम् आश्रयविशेषणासिद्ध्या चाश्रयासिद्धिरसङ्कीर्णा ।

(मा०) पक्षाप्रसिद्ध्यापि आश्रयासिद्धिर्यथा व्योमकमलं सुगन्धि कमलत्वादित्यादाविति भ्रमेणाशङ्कते नन्विति । कथमिति । पक्षोऽसिद्ध इत्यत्र सिद्ध्यसिद्धिव्याघातादिति भावः । व्योमकमलमिति । निषेध्यमिति शेषः, व्योमीयतया कमलं नास्तीत्युद्भाव्यमित्यर्थः । शशशृङ्गेति । शशीयतया शृङ्गनिषेधो नास्तीत्युक्तत्वादित्यर्थः । आश्रयासिद्धेर्नोक्तमुदाहरणमिति परिहरति व्योमेति । व्योमकमलं सुरभीत्यर्थः । निर्णीतानन्वयत्वेन-व्योमकमलस्य निर्णीतान्वयकत्वाभावेन व्योमकमलस्याप्रसिद्धत्वेनेति यावत् । अपार्थकं-अनुमित्यजनकं न त्वाश्रयासिद्धिनिबन्धनमिति भावः । इदं तु असतो व्योमकमलस्य पक्षतातात्पर्यदशायामुक्तं, यदा तु गगनीयत्वेन प्रसिद्धकमलमेव पक्षस्तदा तु पक्षविशेषणाभावरूपाश्रयासिद्धिरेवेति बोध्यम् । नन्वेवमाश्रयासिद्धेराश्रयासिद्धित्वाभावे का तर्ह्याश्रयासिद्धिरित्यत आह आश्रयेति । आश्रये पक्षे विशेषणस्य पक्षतावच्छेदकस्यासिद्धिरभाव आश्रयासिद्धिरिति तदर्थः । धान्येन धनवान् इतिवदभेदे तृतीया, उदाहरणं च माणिक्यमयः पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ माणिक्यमयत्वविशेषणस्य पर्वतेऽभावादिति भावः । असंकीर्णेति । सा च हेत्वाभासान्तरेणासंकीर्णापि माणिक्यमयः पर्वतो वह्निमान् धूमादि-

त्यादावित्यर्थः । एतत्तु संभवप्राचुर्य्येणोक्तम् । वस्तुतो हेत्वाभासान्तरसंकरेऽपि न दोषः इत्युक्तमेव ।

इदन्त्ववधातव्यम् । न केवलं पक्षे पक्षतावच्छेदकाभाव आश्रयासिद्धिः, किन्तु पक्षे पक्षतावच्छेदकविरह(१)व्याप्यः-पक्षे पक्षतावच्छेदकवदन्योन्याभावः-पक्षे तादृशान्योन्याभावव्याप्यः-पक्षतावच्छेदके पक्षतावच्छेदकतावच्छेदकाभावः-पक्षतावच्छेदके पक्षतावच्छेदकतावच्छेदकाभावव्याप्यः-पक्षतावच्छेदके पक्षतावच्छेदकतावच्छेदकवदन्योन्याभावः-पक्षतावच्छेदके तादृशान्योन्याभावव्याप्यः-पक्षतावच्छेदकाभाववान् पक्षः-तद्व्याप्यवान् पक्षः-पक्षतावच्छेदकवदन्योन्याभाववान् पक्षो-तद्व्याप्यवान् पक्षः-पक्षतावच्छेदकतावच्छेदकाभाववत्पक्षतावच्छेदकं-तद्व्याप्यवत्पक्षतावच्छेदकं-पक्षतावच्छेदकतावच्छेदकवदन्योन्याभाववत्पक्षतावच्छेदकं-तद्व्याप्यवत्पक्षतावच्छेदकम् इत्यादावपि आश्रयासिद्धिः ।

समानप्रकारकज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकत्वमिति वादिनां नव्यानां नये तु पक्षतावच्छेदकाभाववान् पक्षः-तद्व्याप्यवान् पक्षः-पक्षतावच्छेदकवदन्योन्याभाववान् पक्षः-तद्व्याप्यवान् पक्षः-इत्यादिरेवाश्रयासिद्धिर्न तु पक्षे पक्षतावच्छेदकाभावः तद्व्याप्यादिरपि (२)तज्ज्ञानस्यानुमितितत्करणपरामर्शाप्रतिबन्धकतया हेत्वाभासत्वस्यैव तत्राभावात् वक्ष्यमाणानुगताश्रयासिद्धिलक्षणस्य तत्रासत्त्वाच्च । सर्वसाधारणाश्रयासिद्ध्यनुगतलक्षणं तु-पक्षतावच्छेदकप्रकारकपक्षग्रहविरोधितावच्छेदकत्वम, तादृशग्रहविरोधितावच्छेदकत्वं चात्राप्यगृहीताप्रामाण्यकनिर्णयनिष्ठं यादृशविशिष्टनिरूपितविषयितासामान्यं तादृशपक्षग्रहप्रतिबन्धकतानातिरिक्तवृत्ति तादृशविशिष्टत्वं, तेन नासिद्धसामान्यलक्षणवदत्रावच्छेदकत्वविवक्षणे विकल्पानवकाशः । प्रत्येकदलव्यावृत्तिरपि तत्रोक्तदिशावसेया । पक्षतावच्छेदकप्रकारकपक्षग्रहपदेन च पक्षतावच्छेदकवान् पक्ष इत्याकारकातिरिक्ताविषयकग्रहो ग्राह्यः, तेन स्वरूपासिद्धिव्याप्यत्वासिद्ध्यादेरपि परामर्शात्मकपक्षतावच्छेदकप्रकारकग्रहविरोधितावच्छेदकत्वेपि नातिव्याप्तिः । पक्षतावच्छेदकांशे वा प्रतिबन्धकत्वं ग्राह्यम ।

(१) काभावव्याप्य इति मु० पु० पाठः ।

(२) पक्षतावच्छेदके पक्षतावच्छेदकतावच्छेदकाभावस्तद्व्याप्यादिरपीति पाठान्तरम् ।

एवं स्वरूपासिद्धिरपि नानाविधो-साधनतावच्छेदकावच्छिन्नसाधनाभाववत्पक्षः-तादृशसाधनाभावव्याप्यवत्पक्षः-साधनवदन्योन्याभाववान् पक्षः-तादृशान्योन्याभावव्याप्यवान् पक्षः-पक्षे साधनतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाधनाभावः-पक्षे तादृशसाधनाभावव्याप्यः-पक्षे साधनतावच्छेदकावच्छिन्नसाधनवदन्यान्याभावः-पक्षे तादृशान्योन्याभावव्याप्यश्चेति क्रमेणाष्टविधत्वात् । समानप्रकारकज्ञानस्यैव प्रतिबन्धकत्ववादिनां नव्यानां नये तु साधनतावच्छेदकावच्छिन्नसाधनाभाववत्पक्षादिरूपा चतुर्विधैव स्वरूपासिद्धिः, न तु पक्षे साधनतावच्छेदकावच्छिन्नसाधनाभावादिरूपापि तद्रणपरामर्शाप्रतिबन्धकतया हेत्वाभासत्वस्यैव तत्राभावात वक्ष्यमाणानुगतस्वरूपासिद्धिलक्षणस्य तत्रासत्त्वाच्च । पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्षविशेष्यकसाधनतावच्छेदकावच्छिन्नसाधनप्रकारकग्रहविरोधितावच्छेदकत्वं स्वरूपसिद्धित्वम् , भवति च ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ धूमाभाववद्ह्रदादिरूपा स्वरूपासिद्धिः धूमवान् ह्रद इत्यादिपक्षविशेष्यकसाधनग्रहविरोधितावच्छेदिकेति लक्षणसमन्वयः । ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ द्रव्यसामान्याभाववद्ह्रदधूमसामान्याभाववद्द्रव्यादिष्वतिव्याप्तिवारणाय पक्षतावच्छेदकसाधनतावच्छेदकयोः प्रवेशः । न चैवं ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ ह्रदवृत्तित्वाभाववद्धूमादिरूपस्वरूपासिद्धौ वह्निमानाकाशादित्यादौ वृत्तित्वाभाववदाकाशादिरूपस्वरूपासिद्धौ चाव्याप्तिः । नव्यनये ग्राह्याभावावगाहिनिर्णयस्यैव प्रतिबन्धकतया तज्ज्ञानस्य पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यकसाधनतावच्छेदकावच्छिन्नसाधनप्रकारकग्रहविरोधित्वादिति वाच्यम् । नव्यनये तस्य स्वरूपासिद्धित्वविरहात् । न चैवं तस्याधिक्यापत्तिरिति वाच्यम् । ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ ह्रदवृत्तित्वाभाववद्धूमादेर्हेत्वाभासत्वस्यैवाभावात् ,वह्निमानाकाशादित्यादौ वृत्तिमत्त्वाभाववदाकाशादेश्च साध्यसामानाधिकरण्याभाववद्धेत्वादेरिवासाधारणत्वे विरोधे वान्तर्भावात । पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यकसाधनतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकग्रहविरोधितावच्छेदकत्वं चात्रापि अगृहीताप्रामाण्यनिर्णयनिष्ठयादृशविशिष्टनिरूपितविषयितासामान्यं तादृशग्रहविरोधितानतिरिक्तवृत्ति तादृशविशिष्टत्वम्,तेनासिद्धिसामान्यलक्षणवदवच्छेदकत्वविकल्पावकाशः । प्रत्येकदल-

व्यावृत्तिरपि तत्रोक्तदिशावसेया ।

तादृशग्रहविरोधित्वञ्च तादृशग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितविरोधित्वं, तेन पर्वतो वह्निमान् ह्रदत्वादित्यादौ वन्ह्यभाववद्वृत्तिह्रदत्वादिरूपसाधारण्यवह्निमदवृत्ति ह्रदत्वादिरूपविरोधवह्न्यभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगिह्रदत्वादिरूपानुपसंहारित्ववह्न्यव्यभिचरितसम्बन्धित्वाभाववद्ध्रदत्वादिरूपव्याप्यत्वासिद्धिषु परामर्शात्मकतादृशग्रहविरोधितामादाय नातिव्याप्तिर्न वाश्रयासिद्धि-साधनविशेषणासिद्ध्योरतिव्याप्तिः तेषां ज्ञानस्य तादृशग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकत्वाभावात् । अत एव ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्न्यभाववदवृत्तिधूमाभाववद्ध्रदवह्निसमानाधिकरणधूमाभाववद्ध्रदवह्न्यभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगिधूमाभाववद्ध्रदवह्न्यव्यभिचरितसम्बन्धिधूमाभाववद्ध्रदादिषु व्याप्यत्वासिद्धान्तर्गतेषु नातिव्याप्तिः तेषां परामर्शात्मकतादृशग्रहविरोधितावच्छेदकत्वेपि तादृशग्रहत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वविरहात् । स्वरूपासिद्धेरसङ्कीर्णोदाहरणं तु पर्वतो वह्निमान् महानसत्वादित्यादिकमेव, आश्रयासिद्धि--स्वरूपासिद्धिभिन्नासिद्धिश्च व्याप्यत्वासिद्धिः, यादृशविशिष्टमाश्रयासिद्धिर्यादृशविशिष्टं च स्वरूपासिद्धिस्तदुभयावशिष्टानिरूपितं साधारणत्वविरुद्धत्वानुपसंहारित्वनिरूपितं च निर्णयनिष्ठं यादृशविशिष्टनिरूपितविषयितासामान्यं परामर्शविरोधितानतिरिक्तवृत्ति तादृशविशिष्टं व्याप्यत्वासिद्धिरिति तु निष्कर्षः । तेन ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्निव्याप्यधूमाभाववद्ह्रदादिरूपव्याप्यत्वासिद्धेर्विशिष्टस्यानतिरिक्ततया धूमाभाववद्ध्रदाद्यात्मकस्वरूपासिद्धिभिन्नत्वाभावेपि नाव्याप्तिः, न वा काञ्चनमयह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्निव्याप्यधूमाभाववद्ह्रदादिरूपव्याप्यत्वासिद्धेर्विशिष्टस्यानतिरिक्ततया कांचनमयत्वाभाववद्ह्रदादिरूपाश्रयासिद्धिभिन्नत्वाभावेप्यव्याप्तिः पक्षादिभेदेन व्याप्यत्वासिद्धेर्भेदात् पर्वतो धूमवान् वह्नेरित्यादौ यत्राश्रयासिद्ध्यादिकमप्रसिद्धं तत्र तदनिरूपितं विशेषणं नोपादेयं शब्दानुगमस्याकिञ्चित्करत्वात्, तेन तत्र व्याप्यात्वासिद्धौ नाव्याप्तिः ।

एतेन "वह्निव्याप्यह्रदत्ववान् पर्वतो वह्निमान् ह्रदत्वादित्यादौ वह्निव्याप्यत्वाभाववद्ह्रदत्वादिरूपव्याप्यत्वासिद्धेराश्रयासिद्धिरूपत्वाद-

सिद्ध्यन्तरेऽव्याप्तिवारणाय तत्रा-
व्याप्तिः-ह्रदत्वाभाववत्पर्वतरूपाश्रयासिद्ध्यन्तरेऽव्याप्तिवारणाय तत्रा-
श्रयासिद्धिभिन्नत्वविशेषणस्यावश्यं प्रवेशनीयत्वात् । एवं काञ्च-
नमयवह्निसमवायी पर्वतः काञ्चनमयवह्निमान् धूमादित्यादौ काञ्चनम-
यत्वाभाववद्वह्निरूपसाध्यविशेषणासिद्ध्यात्मकव्याप्यत्वासिद्धेराश्रया-
सिद्धिभिन्नत्वाभावादव्याप्तिः-वह्निसमवायित्वाभाववत्पर्वतरूपाश्रया-
सिद्ध्यन्तरेऽतिव्याप्तिवारणाय तत्राप्याश्रयासिद्धिभिन्नत्वस्यावश्यं प्र-
वेशनीयत्वात् । एवं वह्निः काञ्चनमयवह्निमान् काञ्चनमयत्वादित्यादौ
काञ्चनमयत्वाभाववद्वह्न्यादिरूपसाध्यविशेषणासिद्ध्यात्मकव्याप्यत्वा-
सिद्धौ स्वरूपासिद्धिभिन्नत्वाभावादव्याप्तिः । न च तत्रायं न व्याप्य-
त्वासिद्धिः किन्त्वाश्रयासिद्धिः स्वरूपासिद्धिरेवेति वाच्यम् । वि-
निगमकाभावादत्राश्रयासिद्ध्यादिभिन्नत्ववदाश्रयासिद्ध्यादिलक्षणेपि
व्याप्यत्वासिद्धिभिन्नत्वविशेषणस्य वक्तुमशक्यत्वात्कथकसंप्रदा-
दायव्यवहारस्य सन्दिग्धत्वादिति"-दुषणमपि प्रत्युक्तम् । आश्रयासि-
द्ध्यादीनां प्रातिस्विकरूपेण भेदस्यैव लक्षणघटकतया वह्निव्याप्यह्र-
दत्ववान् पर्वतो वह्निमान् ह्रदत्वादित्यादौ ह्रदत्वाभाववत्पर्वतादिरू-
पाश्रयासिद्ध्यन्तरभेदस्यैव तल्लक्षणघटकत्वेनाक्तरूपाश्रयासिद्ध्यात्म-
कव्याप्यत्वासिद्धावव्याप्तिविरहात् । न चैवं तस्योभयरूपत्वापत्तिरि-
ति वाच्यम् । विनिगमकाभावेन व्याप्यत्वासिद्ध्याश्रयासिद्ध्युभयरू-
पत्वस्य तत्रेष्टत्वात् । सा च व्याप्यत्वासिद्धिस्त्रिविधा-साध्यविशेष-
णासिद्धिः साधनविशेषणासिद्धिः व्याप्तिविरहरूपा च । साध्यतावच्छे-
दकप्रकारकसाध्यग्रहविरोधितावच्छेदकरूपं साध्यविशेषणासिद्धिः ।
विरोधितावच्छेदकत्वादिकं तु आश्रयासिद्धिलक्षणवदवसेयम् ।
तादृशं रूपञ्च साध्यतावच्छेदकाभाववत्साध्यं-तादृशाभावव्याप्यव-
त्साध्यं-साध्यतावच्छेदकवदन्योन्याभाववत्साध्यं-तादृशान्योन्याभा-
वव्याप्यवत्साध्यं-साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकाभाववत्साध्यता-
वच्छेदकं-तादृशाभावव्याप्यवत्साध्यतावच्छेदकं-साध्यतावच्छेदक-
तावच्छेकवदन्योन्याभाववत्साध्यतावच्छेदकं-तादृशान्योन्याभाव-
व्याप्यवत्साध्यतावच्छेदकमित्यादि । भिन्नप्रकारकज्ञानस्यापि प्रतिब-
न्धकत्वनये साध्ये साध्यतावच्छेदकाभावः-साध्ये तादृशाभावव्या-
प्यः-साध्ये साध्यतावच्छेदकवदन्योन्याभावः-साध्ये तादृशान्यो-
न्याभावव्याप्यः-साध्यतावच्छेदके साध्यतावच्छेदकतावच्छेद-

काभावः-साध्यतावच्छेदके तादृशाभावव्याप्यः-साध्यतावच्छेदके साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकवदन्योन्याभावः-साध्यतावच्छेदके तादृशान्योन्याभावव्याप्य इत्यादिकं बोध्यम्। एतदसंकीर्णोदाहरणं च पर्वतः काञ्चनमयवह्निमान् धूमादित्यादि। साधनतावच्छेदकप्रकारकसाधनग्रहविरोधितावच्छेदकरूपं साधनविशेषणासिद्धिः। विरोधितावच्छेदकत्वादिकं तु आश्रयासिद्धिलक्षणवदवसेयम्। तादृशं च रूपं साधनतावच्छेदकाभाववत्साधनम् इत्यादिकमेवेत्युक्तप्रायम्। एतदसंकीर्णोदाहरणं च पर्वतो वह्निमान् काञ्चनमयधूमादित्यादि।

साध्यविशेषणासिद्धिसाधनविशेषणासिद्ध्याश्रयासिद्धिस्वरूपासिद्धिभिन्नासिद्धिर्व्याप्तिविरहरूपासिद्धिः। निष्कर्षस्तु व्याप्यत्वासिद्धिसामान्यलक्षणवदवसेयः। तत्स्वरूपं च साध्याव्यभिचरितसम्बन्धित्वरूपान्वयव्याप्त्यभाववत्साधनं-तादृशव्याप्त्यभावव्याप्यवत्साधनं-तादृशव्याप्तिमदन्योन्याभाववत्साधनं-तादृशव्याप्तिमदन्योन्याभावव्याप्यवत्साधनं-तादृशव्याप्तिमत्साधनाभाववत्पक्षः-तादृशव्याप्तिमत्साधनाभावव्याप्यवत्पक्षः-तादृशव्याप्तिमत्साधनवदन्योन्याभाववान् पक्षः-तादृशव्याप्तिमत्साधनवदन्योन्याभावव्याप्यवत्पक्षः, एवं साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपव्यतिरेकव्याप्तिमत्साधनाभाववत्पक्षादि-साध्याभाववदवृत्तिसाधनाभाववत्पक्षादि-साध्यसमानाधिकरणसाधनाभाववत्पक्षादि। भिन्नप्रकारकज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकत्वनये साधने तादृशान्वयव्याप्त्यभावादिरपि बोध्यः॥

(चि०) व्याप्तिविरहश्च व्यर्थविशेषणादौ, तदुक्तम्-'एकामसिद्धिं परिहरतो द्वितीयापत्ति'रिति। उपाधिस्तु न व्याप्तिविरहः वह्निव्यापकधूमाव्यापकधर्मस्याप्रसिद्ध्या धूमे तद्विरहासिद्धेः, किन्तु यावत्स्वव्यभिचारिव्यभिचारि साध्यसामानाधिकरण्यमनौपाधिकत्वं व्याप्तिः। साध्यव्यापकसाधनाव्यापकश्च धर्म्मान्तरं न तु तद्विरहः अपि तु तन्नियतः। न चैवमुपजीव्यत्वेन उपाधिर्हेत्वाभासान्तरम् उपजीव्यत्वेऽपि स्वतोऽदूषकत्वेन तदर्थं परमुखवीक्षकत्वात्। नहि साध्यव्यापकाव्या-

प्यत्वमनुमितिविरोधि, किन्तु व्यभिचारोन्नयनेन स्व-
व्यतिरेकेण सत्प्रतिपक्षतया वा, तदाह 'उपाधाववश्यं
व्यभिचार उपाधेरेव व्यभिचारशङ्के'ति । अप्रयोजका-
न्यथासिद्धौ सोपाधी नासिद्धौ । प्रतिकूलतर्कानुकूल-
तर्काभावावुपजीव्यत्वे सति स्वतोदूषकावपि न हेत्वा-
भासौ-स्वरूपसतोरेव प्रतिबन्धकत्वादित्युक्तम् ॥

इत्यसिद्धिचिन्तामणिः ॥

(मा०) ननु साध्याविशेषणासिद्धिसाधनविशेषणासिद्धिरूपव्या-
प्यत्वासिद्धेरसंकीर्णोदाहरणसत्त्वेपि व्याप्तिविरहरूपव्याप्यत्वासिद्धेर-
संकीर्णोदाहरणं दुर्लभमित्यत आह व्याप्तिविरहास्त्विति । व्यर्थविशे-
षणत्वादाविति। असङ्कीर्ण इति लिङ्गविपरिणामेनानुषज्यते-आदिप-
दाद्व्यर्थविशेष्यत्वं परिगृहीतम्। तदुदाहरणं च द्रव्यं गुणकर्मान्यत्व-
विशिष्टसत्त्वादित्यादि, तत्र हेतुतावच्छेदके विशेष्यीभूतस्य सत्ता-
त्वस्य व्यर्थत्वात्, न तु पर्वतो वह्निमान् धूमप्रागभावादित्यादि भिन्न-
धर्म्मिकत्वात् । व्यर्थविशेषणस्य व्याप्यत्वासिद्धित्वे आचार्य्यसंवाद-
माह तदुक्तमिति। क्षितिरकर्तृका शरीराजन्यत्वादितीश्वरानुमाने स-
त्प्रतिपक्षानुमान इति शेषः। एकाम् असिद्धिं-स्वरूपासिद्धिरूपामसिद्धिं,
परिहरतः-शरीरविशेषणेन परिहरतः, द्वितीयापत्तेः-शरीरविशेषणस्य
व्यर्थतया व्याप्यत्वासिद्ध्यापत्तेः, एतच्च प्राचीनमतानुसारेण । व-
स्तुतो व्यर्थविशेषणत्वेपि स्वव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यरूपा सा-
ध्याव्यभिचरितसम्बन्धित्वरूपा वा व्याप्तिर्दुर्वारा । न चैवं वह्निमान्
नीलधूमादिति प्रयोगे कथं निग्रह इति वाच्यम् । उद्भावितदृष्टान्तस्य
साध्यादिवैकल्यवत् अधिकप्रयोगस्यापि निग्रहस्थानविभाजकसूत्रस्थ-
चकारेणानुक्तसमुच्चयपरेणोद्भावितदृष्टान्तस्य साध्यादिवैकल्यादि-
वत् तस्यापि समुच्चयात् । न चैव'मेकामसिद्धि'मित्याचार्याभिधान-
विरोध इति वाच्यम् । व्यर्थविशेषणतया व्याप्तिविरहस्याभ्युपगमेपि
तदभिधानस्याशुद्धत्वात् शरीरजन्यत्वाभावस्याप्यखण्डतया व्यर्थ-
विशेषणत्वस्यैव तत्राभावात् । न चैवं व्याप्तिविरहस्यासङ्कीर्णोदाहर-

णाभाव इति वाच्यम् । तद्विहरेपि क्षतिविरहादित्यसकृदावेदितत्वादिति पुनर्नव्यमतानुयायिनी राद्धान्तसरणिः ।

केचित्तु उपाध्यभावस्य व्याप्तितया तदभावत्वेनोपाधिरपि व्याप्यत्वासिद्धिरिति वदन्ति, प्रसङ्गात्तन्मतं निराकरोति उपाधिस्त्वति। उपाध्यभावस्य व्याप्तित्वे तथा स्यान्न चैतदित्याह वन्हीति। नन्वेवमनौपाधिकत्वं व्याप्तिरित्युच्छिद्येतेत्यत आह किन्त्विति। नन्वेवं तद्विरहरूपत्वेनोपाधिर्व्याप्यत्वासिद्धिः स्यादित्यत आह साध्येति। उपजीव्यत्वेन-व्याप्तिज्ञानाभावोपजीव्यत्वेन। हेत्वाभासान्तरमिति, स्यादिति शेषः। तदर्थं-व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धार्थम्। अनुमितिविरोधि-साक्षादनुमितितत्कारणयोर्विरोधि, सत्प्रतिपक्षतया-साध्याभावोन्नायकतया। ननु साध्यव्यापकाव्याप्यत्वस्य स्वतोऽदूषकत्वे साध्यव्यापकाभाववद्वृतित्वरूपमप्रयोजकत्वं साध्यव्यापकविरहाव्यापकाभावकत्वरूपमन्यथासिद्धत्वं च कुतोऽसिद्धिस्तयोरेव साध्यव्यापकाव्याप्यत्वरूपत्वादित्यत आह अप्रयोजकान्यथासिद्धौ चेति, प्रथमाद्विवचनं धर्मप्रधानश्च निर्देशः। अप्रयोजकत्वे अन्यथासिद्धत्वे चेत्यर्थः। सोपाधी-सोपाधी अपि, उपाधिसमानाधिकरणे अपीति यावत्। नासिद्धौ-नासिद्धी, सर्वत्र प्रथमाद्विवचनम् ।

केचित्तु प्रतिकूलतर्कोऽनुकूलतर्काभावश्चाऽसिद्ध्यन्तर्गत इत्याहुस्तन्मतं निराकरोति प्रतिकूलेति। उपजीव्यत्वे सतीति। अनुमित्यनुत्पादप्रयोजकत्वे सतीत्यर्थः। स्वतोदूषकावपीति। व्याप्तिग्रहकारणाभावावपीत्यर्थः। स्वरूपसतोरेव-ज्ञायमानत्वावच्छिन्नयोरेव। प्रतिबन्धकत्वादिति। व्याप्तिज्ञानकारणीभूताभावप्रतियोगितात्वादित्यर्थः। ज्ञायमानत्वावच्छिन्नानुमितितत्कारणज्ञानान्यतरकारणीभूताभावप्रतियोगित्वाश्रयस्यैव च हेत्वाभासत्वादिति भावः ॥

इति श्रीमथुरानाथतर्कवागीशविरचिते तत्त्वचिन्तामणि रहस्ये
अनुमानखण्डे हेत्वाभासेऽसिद्धिग्रन्थरहस्यम् ॥ ० ॥

श्रीअथानुमानगादाधर्यां

बाधप्रकरणम् ।

(चि०) बाधो न साध्याभाववत्पक्षकत्वं पक्षवृ-
त्त्यभावप्रतियोगिसाध्यकत्वं वा, पक्षे साध्याभावज्ञान-
मात्रस्य प्रमात्वज्ञानं विना अधिकबलत्वाज्ञा(ने)न बा-
धाभावादिति वक्ष्यते। अत एव साध्याभाववत्पक्ष-
वृत्तित्वमपि न, असिद्धिसङ्कीर्णबाधाव्याप्तेश्च। किन्तु
साध्याभाववत्त्वप्रमाविषयपक्षकत्वं, प्रमितसाध्याभा-
ववत्पक्षकत्वं, पक्षनिष्ठप्रमाविषयत्वप्रकाराभावप्रति-
योगिसाध्यकत्वं चेति। विवक्षितविवेकेन साध्याभाव-
प्रमैव दोषः। सा च प्रमात्वेन ज्ञाता न स्वरूपसती
हेत्वाभासत्वात्। प्रमात्वज्ञानं विना अधिकबलत्वा-
भावेनादोषत्वात् अप्रमायामपि प्रमात्वज्ञानेऽनुमिति-
प्रतिबन्धाच्च।

(दी०) अतिरिक्तविषयतावादिमतेनाह पक्षेति। पक्षः सा-
ध्याभाववानिति ज्ञाने पक्षनिष्ठविषयत्वस्य प्रकारः साध्याभाव
इति लक्षणसमन्वयः। विवक्षितेति। हेत्वादिविषयत्वेनाप्रतिबन्ध-
कत्वादिति भावः।

(गा०) मूले अधिकबलत्वाज्ञाने(ने)इति। अधिकबलत्वस्याज्ञानं
यस्मादिति व्युत्पत्त्या अधिकबलत्वाभावे (न) इत्यर्थः। अधिकबलत्वं च
तत्प्रतिरुद्धत्वौपयिकानिश्चितप्रामाण्यकस्वरूपविशेषणावच्छिन्नत्वम्।
बाधाभावात्-प्रतिबन्धकत्वाभावात इति यावत्। तथाच निरुक्तबा-
धविषयकत्वस्याप्रतिबन्धकसाधारणतया न तस्य दोषत्वमिति
भावः। साध्याभाववत्पक्षवृत्तित्वमिति। साध्याभाववत्पक्षकत्वं

साध्याभाववत्पक्षविषयकज्ञानविषयकज्ञानविषयत्वं न तु तादृशपक्षवृत्तित्वमतस्ततोऽस्य भेदः। साध्याभाववत्त्वप्रमेति। एतादृशबाधज्ञानस्य प्रमात्वविषयकतानियमेन प्रतिबन्धकताध्रौव्यादिति भावः। प्रमात्वं च न साध्याभाववद्विशेष्यकत्वं पर्वतो ह्रदश्च न वह्निमानित्यादिज्ञानविषयसाध्याभावमादाय पर्वतादिपक्षके बाधप्रसङ्गात्, किन्तु साध्यवदविशेष्यकत्वम्। पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नांशे साध्याभाववत्त्वानवगाहे विरोध्यविषयकत्वेन प्रतिबन्धकत्वे विवादात् तदंशे साध्याभाववत्त्वघटितं लक्षणमाह प्रमितेति। प्रमितत्वं–स्वविशेष्यकप्रमाप्रकारत्वम्। स्वं–पक्षः, प्रमात्वं पूर्ववत्। सिद्धान्तिमते विषयिताया न सप्रकारकत्वम् अपि तु ज्ञानस्यैवातः पक्षनिष्ठप्रमाविषयत्वप्रकारत्वस्याभावविशेषणतया निवेशनं विरुद्धम्। न च विशेष्यतारूपाविषयतायां, प्रकारतानिरूपकत्वसत्त्वाद्विषयतानिरूपितप्रकारतारूपस्य विषयताप्रकारत्वस्याभाववृत्तित्वाविरोध इति वाच्यम्। कार्यत्वकारणत्वयोरिव विशेष्यविशेषणविषयत्वयोर्निरूप्यनिरूपकभावसम्बन्धसत्त्वेऽपि कार्यतायाः कारणामित्याद्यव्यवहारेण तादृशनिरूप्यनिरूपकभावस्य षष्ठ्यर्थताविरहात् षष्ठीतत्पुरुषव्युत्पन्नविषयताप्रकारत्वशब्देन उक्तार्थाप्रतिपादनात्।

सविषयकज्ञानादौ विषयतारूपप्रकारताया यादृशसम्बन्धस्तादृशस्यैव षष्ठ्यर्थत्वात् प्रकारतायास्तादृशसम्बन्धस्य च विषयतायां सविषयत्वव्यवहारविरहेणासत्त्वात्तथा विवक्षितुमशक्यत्वादतः सप्रकारकत्वं विषयताया एव न तु ज्ञानस्य प्रकारताया विषयतानात्मकप्रतियोगित्वादिनिरूपितावच्छेदकतातुल्याऽवच्छेदकताविशेषरूपत्वादित्यतिरिक्तविषयतावाद्येकदेशमताभिप्रायकतया विषयताप्रकारत्वपर्यन्तनिवेशनं सङ्गमयति दीधितौ अतिरिक्तेति। 'पक्षे साध्याभावः पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगि साध्य'मित्यादिप्रमायां साध्याभावप्रकारकप्रमाविषयतायाः पक्षेऽसत्त्वात् यादृशज्ञानमादाय लक्षणसङ्गमनं तद्दर्शयति पक्ष इति। ज्ञाने पक्षनिष्ठविषयत्वस्य प्रकार इति। ईदृशज्ञानीया या पक्षनिष्ठविषयता तन्निरूपितप्रकारताया आश्रय इत्यर्थः। एतेन पक्षनिष्ठत्वादिकं नाभावादेर्विशेषणं किन्तु विषयत्वादेः, प्रकाराभाव इति न षष्ठीत्पुरुषः किन्तु कर्मधारय इत्यादिकमपि स्फुटीकृतम्। साध्याभावप्रमैवेत्येवकारस्य पक्षादेर्दोषघटकत्वव्य-

घच्छेदपरता न सम्भवति पक्षादिविषयकत्वस्य प्रतिबन्धकत्वौपयो-
गित्वादतो हेतुतत्सम्बन्धमात्रव्यवच्छेदकतामाविष्कर्त्तुं तद्विषयकत्व-
स्य प्रतिबन्धकत्वानुयोगित्वम्, तद्व्यवच्छेदकहेतुमाह हेत्वादीति ॥
एवं च साध्याभावप्रमापदं साध्याभावप्रमाविषयत्वादिरूपविशेषण-
विशिष्टपक्षपरमित्यवधेयम् ।

(चि०) अथ साध्याभाववति पक्षे हेतोः सत्त्व-
ज्ञाने व्यभिचारः, तदज्ञानेऽसिद्धिः, संशययोग्यत्वा-
भावेन पक्षत्वाभावादाश्रयासिद्धिश्च । न च पक्षभि-
न्ने व्यभिचारो दोषः, व्यर्थविशेषणत्वात् सर्व्वोपसं-
हारप्रवृत्तव्याप्तेः साध्याभाववति साधनमित्यवगमादेव
भङ्गात् । न चैवं सन्दिग्धसाध्यदृष्टान्ते सन्दिग्धानैका-
न्तिकवत्पक्षे व्यभिचारसंशयादनुमानमात्रोच्छेद इति
पक्षे साध्यसंशयोऽनुमानाङ्गमिति । व्याप्तस्य पक्षधर्म-
ताज्ञानादनुमित्युत्पादेन संशयनिवृत्तेः, अन्यथा वि-
शेषदर्शनस्य संशयविरोधिता भज्येत । न च पक्षे
साध्याभावं प्रतीत्य व्यभिचारज्ञानमित्युपजीव्यत्वा-
द्बाधः पृथक्, पक्षे साध्याभावप्रतीतिरेव हि साध्या-
भावहेत्वोः सम्बन्धोल्लेखिनीत्येकवित्तिवेद्यत्वेन नोप-
जीव्यत्वम् । अन्यथा बाधदशायां पक्षे हेतोरज्ञानाद-
सिद्धिरेव । न चोद्भावितव्यभिचारनिर्व्वाहाय बाधो-
द्भावनमावश्यकमित्युपजीव्यत्वम्, व्यभिचारोद्भावने
परं कथन्ताऽनावश्यकत्वात्, तत्त्वे वा तन्निर्व्वाह्यमेव
दूषणं फलसत्त्वात् । वह्निरुष्णः कृतक इत्युद्भावनाद्व-
ह्निरुष्ण इत्युद्भावने लाघवमिति बाधः पृथगिति क-
श्चित् । तन्न । पक्षे साध्याभावप्रमा स्वार्थानुमाने यदि न-

दोषः तदा परं प्रत्यपि न स्यादविशेषादिति तदुद्भावनस्य दूरनिरस्तत्वात् ।

अथोपनीतकाञ्चनमयत्वविशिष्टवह्न्यनुमितेः सल्लिङ्गजन्यायाः आभासत्वं हेत्वाभासाधीनम् । न चानुमितेः पूर्वं तत्र व्यभिचारज्ञानं, विशिष्टस्याप्रसिद्ध्या तदभावस्याज्ञानात् । अत एव पक्षासिद्धिरपि न अतः काञ्चनमयवह्न्यभावरूपाद्बाधादनुमानाभासत्वं व्यधिकरणप्रकारावच्छिन्नप्रतियोगिकश्चात्राऽभाव इति चेन्न ।

(दी०) साध्याभावप्रमात्वग्रहे पक्षे साध्याभाववत्त्वग्रहस्यावश्यकत्वाभिप्रायेण साध्याभावस्य बाधत्ववादिमतेन वा शङ्कते अथेति । पक्ष इति । व्याप्तौ निश्चितायां पक्षतत्समयोः साध्याभावसंशयो न दोषायेत्यर्थः । अनुमित्युत्पादेनेति फलतोऽपि विरोधित्वप्रदर्शनाय । अत एव न्यायः स्वरूपतो विरोधित्वं द्रढयति अन्यथेति । हेत्वाभासाधीनमिति । न च हेत्वाभासस्यानुमित्याभासताप्रयोजकत्वे साध्यवति पक्षे लिङ्गाभासजन्याया अनुमितेराभासत्वापत्तिः, लिङ्गोपधाने तथात्वस्येष्टत्वात् । पक्षासिद्धिरित्यस्य बाधकमाननिबन्धनेत्यादिः ॥

(गा०) मूले साध्याभाववति पक्ष इति । साध्याभाववत्तया ज्ञायमानपक्ष इत्यर्थः ।

ननु साध्यभावप्रमाविषयपक्षकत्वादिरूपदर्शितबाधे पक्षांशे प्रमाविषयत्वमेव निविष्टं न तु साध्याभाववत्त्वमिति उक्तज्ञानदशायां हेतुसाध्याभावयोः सामानाधिकरण्यरूपव्यभिचारधियो नावश्यकतेति कथमयमाक्षेप इत्याशङ्कां निराकरोति दीधितौ साध्याभावेति । साध्याभाववत्त्वग्रहस्यावश्यकत्वाभिप्रायेणेति । तद्वति तत्प्रकारकत्वरूपस्य तत्प्रमात्वस्य धर्मिणि तद्वत्त्वघटितत्वादिति भावः । ननु प्रमात्वघटकतया साध्याभाववत्त्वेन धर्मिणो भानेपि न व्य-

भिचारबुद्धेरावश्यकता येन रूपेण हेतुमत्ताज्ञानं तेन प्रकारेण हेतु·
मत्त्वप्रकारेण वा धर्मिणि साध्याभावज्ञानस्यैव व्यभिचारज्ञानत्वात्,
दर्शितसाध्याभाववदविशेष्यकत्वरूपप्रमात्वप्रवेशे च साध्याभावव·
त्त्वबुद्धेरेव नावश्यकत्वमित्यनुशयादाह साध्याभावस्येति । पक्ष·
निष्ठस्येत्यादि ।

मूले-असिद्धिः-पक्षधर्मताज्ञानरूपकारणविरहः, तथाच बाधबु·
द्धिदशायां अनुमितिविरोधिनो व्यभिचारज्ञानस्य पक्षधर्मताज्ञानरू·
पकारणविरहस्यवाऽवश्यं सत्त्वात्तत एवानुमित्यनुत्पादे कृतं बाधस्य
हेत्वाभासत्वेनेति भावः । संशययोग्यता-साधकमानाभावः, तद·
भावेन-तद्विघटकबाधकमानसत्त्वेन । एतेन संशययोग्यताविरहाप·
क्षताविरहयोरभेदाद्धेतुहेतुमद्भावेनाभिधानमसङ्गतमिति परास्तम् ।
आश्रयासिद्धिः पक्षधर्मताज्ञानविषयधर्मिविशेषणतया अनुमितिप्रयो·
जकस्यासत्त्वम्, सिद्ध्यभावपक्षतामते एतद्दोषस्याकिञ्चित्करतया पू·
र्वदोषस्यैवोद्धारमाशङ्क्य निराकरोति न चेति । सर्वोपसंहारप्रवृत्तव्या·
प्तेरिति । सकलहेत्वधिकरणान्तर्भावेन साध्यसत्त्वे निर्वाह्यव्याप्तेरि·
त्यर्थः । न चैवमिति । दृष्टान्ते-पक्षभिन्ने, सन्दिग्धानैकान्तिकवत्-
व्यभिचारसंशयवत् । साध्याभावांशे संशयरूपत्वेपि प्रतिबन्धका·
दिति शेषः । एतेन साध्याभावांशे निश्चयरूपमेव व्यभिचारज्ञानं
प्रतिबन्धकमिति पक्षभिन्नांशत्वानन्तर्भावेपि नानुमानमात्रोच्छेद इति
शङ्का निराकृता । पक्षे-पक्षान्तर्भावेण, सर्वत्र व्यभिचारसंशयादनुमा·
नमात्रोच्छेदः-सन्दिग्धसाध्यकपक्षेऽनुमितेरनुपपत्तिः । कथंचिदनु·
मितिसम्भवेपि दुष्टहेतुजन्यत्वसंशयात्तत्राप्रामाण्यसंशयात् तत्का·
र्यानुपपत्तिः ।

एतत्शङ्कायां च पक्ष इति यथा श्रुतमूले नोद्धारो सङ्गच्छते प·
क्षे साध्यसन्देहस्यानुमानाङ्गतया अपेक्षायां व्यभिचारज्ञानसत्त्वेना·
नुमित्यनुपपत्तितादवस्थ्यात्, परामर्शसत्त्वे व्यभिचारज्ञानस्य सा·
क्षादनुमित्यविरोधितया अकिञ्चित्करत्वेन तत्सत्त्वे बाधनिश्चयदशा·
यामनुमितिवारणाय बाधस्य हेत्वाभासतया आवश्यकत्वादतस्त·
द्व्याचष्टे दीधितौ पक्ष इति । व्याप्तौ निश्चितायामिति पूरणम् । पक्षे·
साध्यसन्देहस्यादोषत्वे पक्षभिन्नेपि तस्यादोषत्वं स्यादिति प्रतिबन्द्यु·
द्धाराय पक्ष इत्यत्र तत्सममप्यन्तर्भावयति पक्षतत्समयोरिति । तथा-

च पक्षे तत्समे च व्यभिचारसंशयस्य यद्दोषत्वं तदपि पूर्वव्याप्तेरनिश्चय एवेति भावः। अविरोधिमात्रार्थकस्याङ्गपदस्य व्याख्यानं दोषायेति। एवं च पक्षे व्यभिचारग्रहस्य दूषकत्वेपि व्यभिचारसंशयस्य व्याप्तिनिश्चयविघटनेनैवानुमितिविरोधिता पूर्वं व्याप्तिनिश्चये च व्यभिचारसंशयेपि व्याप्तिस्मृत्या विशिष्टपरामर्शसम्भवादनुमितिर्निष्प्रत्यूहैव, व्यभिचारनिश्चयस्य च साक्षादनुमितिविरोधितया साध्याभाववत्तया निश्चीयमाने पक्षे हेतुमत्तानिश्चये व्यभिचारनिश्चयादेव नानुमितिरिति न बाधस्य हेत्वाभासतेति मूलकाराशयः। अनुमित्युत्पादेन संशयनिवृत्तिकथनञ्च शङ्किताया अप्रामाण्यशङ्काया निरासाय पक्षे साध्यसंशयो अनुमानाङ्गम्, अनुमितिपूर्वकाले विशेषदर्शनसाहित्येन प्रात्यक्षिकसिद्धिविघटकतया अनुमित्युपयोगि न तु कारणम्, तथा च पक्षे साध्याभावसंशयरूपव्यभिचारज्ञानस्यानुमितिविरोधित्वेपि तादृशसंशये विनष्टे एव परामर्शादनुमितिर्भविष्यतीति नानुमानोच्छेद इत्यपि मूलं व्याचक्षते।

अनुमित्युत्पादेनेति। व्याप्यवत्तापरामर्शस्याप्युत्तरकाले संशयनिवर्त्तकत्वसम्भवादनुमित्युत्पादस्य संशयनिवर्त्तकत्वाभिधानासङ्गतिमाशङ्क्याह फलतोपीति। तथाच फलद्वारापि संशयनिवर्तकत्वमस्तीति तत्प्रदर्शितम्। अपिकारपूरणेन च स्वतोऽपि निवर्तकत्वं लभ्यत इति न न्यूनतेति भावः। अतएव-स्वतो विरोधित्वस्यापि तात्पर्यविषयत्वाद्वेत्याशयः। फलद्वारा विरोधित्वमपेक्ष्य ज्यायः स्वरूपतो विरोधित्वम्। परामर्शस्य विशेषदर्शनविधया स्वतःसंशयविरोधित्वं युक्त्या द्रढयति अन्यथेति। एवं चान्यथेति मूलस्य परामर्शस्य स्वतः साध्यसंशयानिवर्तकत्व इत्यर्थः।

साध्याभाववद्धर्मिवृत्तित्वरूपव्यभिचारज्ञाने धर्मिणि साध्याभावग्रहो विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानविधया पूर्वमपेक्षित इत्यभिप्रायेण शङ्का मूले-पक्षे साध्याभावं प्रतीत्येति। ज्ञानद्वयरूपे-साध्याभाववान् पक्षः पक्षो हेतुमान् इत्याकारके। हेतुमान् पक्षः साध्याभाववानित्याकारकैकज्ञानरूपे च व्यभिचारग्रहेण साध्याभावग्रहस्य पूर्वमपेक्षेत्याशयेन पक्ष इत्यादिनोद्धारः। साध्याभावहेत्वोः सम्बन्धोल्लेखिनीति। हेतुसम्बन्धितया ज्ञायमाने साध्याभावविषयिणीत्यर्थः। एतेन क्वचिद्बाधग्रहपरामर्शयोर्भेदेपि न क्षतिः।

दीधितौ हेत्वाभासस्येति । अनुमित्याभासता अनुमितेर्भ्रमत्वम् ।
मूले तत्र व्यभिचारज्ञानमिति । धूमादिरूपहेतौ काञ्चनमयत्वावच्छि-
न्नवह्न्यभाववद्वृत्तित्वज्ञानमित्यर्थः । एतादृशज्ञाननिराकरणं चानुमि-
त्यौपयिकव्यापकतानवच्छेदकेनाप्युपनीततद्रूपेण साध्यानुमितौ तद्रू-
पावच्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वमपि साक्षाद्विरोधितया दोष इत्यभ्यु-
पेत्य, अनुमितेः पूर्वं तदज्ञान एव तस्य न हेत्वाभासता इत्यभिमानेन ।
अनुमितिपूर्वमज्ञानं बाधसाधारणतयाऽकिञ्चित्करमित्यभिसन्धायाभि-
मानं निराकृत्यैतन्मतं दूषयिष्यति विशिष्टस्याप्रसिद्ध्येति । अनुमिता-
वेव यत्र काञ्चनमयत्वेन वह्निज्ञानं तत्र काञ्चनमयत्वविशिष्टवह्नेः पूर्व-
मभानेन प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानाभावेन व्यभि-
चारघटकाभावस्य प्राक्ज्ञानासम्भवादित्यर्थः । भ्रमात्मकप्रतियोगि-
तावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानादेव व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभाव-
बुद्धिः । स च भ्रमो विशेषदर्शिनामाहार्य्य एवेत्याशयः ।

अत एव-तादृशाभावस्य पूर्वमज्ञानादेव, न पक्षासिद्धिः-पक्षता-
विरहोऽपि नेत्यर्थः ।

सिद्ध्यभावरूपपक्षताविरहस्याप्रसक्तेः साध्याभावज्ञानस्य तादृ-
शपक्षतानुपपादकत्वाच्च साधकबाधकमानाभावरूपपक्षताविरहस्य
प्रसञ्जकं पूरयति दीधितौ पक्षासिद्धिरित्यस्येति ।

विशिष्टप्रतियोग्यप्रसिद्धावपि नाभावाप्रसिद्धिरित्याह मूले व्य-
धिकरणेति ।

(दि०) वस्तुतो व्यभिचारस्यापि तत्र सत्त्वात्,
ज्ञानञ्च तस्य बाधस्येवानुमित्यनन्तरमेव । किञ्च वह्नौ
काञ्चनमयत्वस्यानुमितावेव भाने काञ्चनमयवह्निमा-
नित्यनुमितिर्न स्यात् विशिष्टस्य पूर्वमज्ञानाद्वह्नौ
काञ्चनमयत्वांशेऽनुमितेराभासत्वं वह्नौ लिङ्गस्यासिद्धेः
व्यभिचाराच्च । न चानुमितेर्विषयाभावाधीनमप्रमात्वं
किन्तु हेत्वाभासाधीनं, यस्य हि ज्ञानमनुमितिप्रति-
बन्धकं स हेत्वाभासः । न च साध्याभावो ज्ञातः प्र-
तिबन्धक इति न स हेत्वाभासः ॥

(दी०) लिङ्गस्येत्याद्यभ्युच्चयमात्रं, वह्नेरपक्षत्वात् काञ्चनमयत्वस्यासाध्यत्वाच्च। न च साध्याभाव इति। अनुमितेः पूर्वं विशिष्टस्याप्रसिद्ध्या तदभावस्याज्ञानादिति भवतैवोक्तत्वादिति भावः॥

(गा०) व्यभिचारस्य काञ्चनमयत्वावच्छिन्नवन्ह्यभाववद्वृत्तित्वरूपस्य कदाचिदप्यज्ञाने व्यभिचारस्य न वास्तवत्वमत आह ज्ञानं च तस्येति। अनुमितेः पूर्वमज्ञानाद्यदि न हेत्वाभासता तदा तादृशबाधस्यापि सा न स्यादिति प्रतिबन्दिसूचनाय बाधस्येवेति। काञ्चनमयत्वावच्छिन्नवन्ह्यभाववत्पक्षरूपस्य भवन्मतसिद्धभ्रमत्वप्रयोजकबाधस्येवेत्यर्थः। अनुमित्यनन्तरमेवेति। विशिष्टप्रतियोगिज्ञानात्मकानुमित्या तन्मूलकस्मरणादिना वा अभावग्रहसामग्रीसंपत्तेरिति भावः। अनुमितावेव भान इति। पूर्वं यत्र तद्भानं तत्र व्यभिचारग्रहस्यापि संभवेनानुमितेरेवानुदयादिति भावः। विशिष्टस्य पूर्वमज्ञानादिति। विशेषणान्तरविशेष्यतापन्नविशेषणकज्ञानमात्र एव विशिष्टविशेषणज्ञानं हेतुरित्यभिप्रायेण काञ्चनमयत्वादिना विशिष्टस्य वन्ह्यादेर्भानेपि तद्रूपावच्छिन्नतदभावज्ञानानियमान्न व्यभिचारग्रहनियम इत्यालोच्य उक्तानुमितेराभासताप्रयोजकमन्यदाह वन्हाविति। लिङ्गस्य-काञ्चनमयत्वव्याप्यस्य,वन्हावप्रसिद्धेर्व्यभिचाराच्चेत्यस्य वन्हिवृत्तौ च काञ्चनमयत्वस्येत्यादिः। यद्यपि वन्हौ काञ्चनमयत्वभानस्य तत्र तद्व्याप्तिविशिष्टवत्ताज्ञानानधीनतया तत्र तद्वत्त्वांशे अनुमितेराभासत्वे उक्तासिद्धिव्यभिचारयोः प्रयोजकत्वमसंभवदुक्तिकम्, तथाप्यनुमितौ विधेयतावच्छेदकतोद्देश्यतावच्छेदकताविलक्षणाप्रकारता तद्व्याप्यवत्ताज्ञानप्रयोज्येति नियमानुरोधेन यदि काञ्चनमयत्वावगाहितायाः तद्व्याप्यवत्ताज्ञाना धीनत्वमंगीकरोति तदेतद्दूषणम्।

अनुमित्युपनीतभानवादिना तादृशनियमाङ्गीकारेऽनुमित्युपनीतभानमतविशेषस्यैवोच्छेदः सर्वैरेव तद्व्याप्यवत्ताज्ञानात्तदनुमित्यभ्युपगमादिति तेन तादृशानियमो नाभ्युपेयत एवेत्यभिसंधाय दीधितिकार आह लिङ्गस्येत्याद्यभ्युच्चयमात्रमिति।

उक्तस्थले पक्षनिष्ठस्य काञ्चनमयत्वावच्छिन्नवन्ह्यभावस्यानुमित्याभासताप्रयोजकत्वेपि अनुमित्याभासतायाः हेत्वाभासाधीनत्वानि-

यमो न सिध्यतीति नोक्तयुक्तथा बाधस्य हेत्वाभासतासिद्धिरित्याह
मूले न चेति । अप्रामात्वं भवतोच्यत इति शेषः । न च साध्याभाव इत्य-
नन्तरं प्रकृत इति पूरणीयं, प्रतिबन्धक इत्यनन्तरं भवितुमर्हतीति ।

अत्र कुत इत्याकांक्षायामाह दीधितौ अनुमितेः पूर्वमिति । अनु-
मित्यात्मकाविशिष्टसाध्यज्ञानानन्तरं तदभावज्ञानसंभवेपि तज्ज्ञानस्य
पूर्वोत्पन्नायामनुमितावप्रतिबन्धकत्वादनुमित्यन्तरानुत्पादस्य च पक्षे
हेतुमत्ताज्ञानसत्त्वे तदात्मकव्यभिचारज्ञानादेव निर्वाहान्न तदभावस्य
हेत्वाभासतेति भावः । एतेनानुत्पन्नायामप्यनुमितौ विशिष्टविषयक-
मानसादिज्ञानसंभवेन विशिष्टसाध्याभावज्ञानोत्पत्तावपि न क्षतिः ॥

(चि०) वस्तुतस्तु उपनीतस्यानुमितौ भाने मा-
नाभावः प्रत्यभिज्ञादौ च प्रतीतिबलेनैव तत्कल्पनम्,
अन्यथा पूर्वोपस्थितसकलपदार्थभाने यथार्थानुमित्यु-
च्छेदः । अपि चैवं परार्थानुमानेप्युपनीतभाने बाधि-
तोऽर्थ उपनीतोऽयं मम भात इत्युद्भावनादेव विजये-
त वादी उद्देश्यानुमितेरप्रतिबन्धान्न तत्र बाधो दोष
इति चेत्, तुल्यं स्वार्थानुमानेऽपि । अत एव यत्र सामा-
न्यतोदृष्टानुमानमेवेतरबाधसहायं विशेषानुमापकं
तत्र बाधकानामाभासत्वे तत्प्रयुक्तं सामान्यतो दृष्ट-
स्याप्याभासत्वमिति बाधस्यासङ्कर्यात् । न च यदि
विशेषविप्रतिपत्तौ सामान्यस्य प्रतिज्ञा तदा अर्था-
न्तरं सामान्यविप्रतिपत्तौ तु नेतरत्र बाधकापेक्षेति
वाच्यम् । स्वार्थानुमान एवैवं बाधासङ्करस्योक्तत्वादित्य-
पास्तम् । अनुमित्यप्रतिबन्धेन तत्र बाधस्यादोषत्वात् ।
ननु पक्षे साध्याभावग्रहवत्साध्याभावव्याप्यग्र-
होऽपि दूषको विरोधित्वाविशेषात्, तथाच साध्याभा-
वसम्बन्धो व्यभिचारः साध्याभावव्याप्यसामानाधि-

करण्यं बाधः साध्याभावव्याप्यश्च वह्नित्वादिकमेवेति चेत् । न । पक्षे हि साध्याभावे ज्ञायमाने ज्ञाते वा यदि साध्याभावव्याप्यसामानाधिकरण्यबुद्धिस्तदा व्यभिचार एव ।

अथ पक्षे साध्याभावबुद्धिं विनैव सा, तर्हि हेतुसाध्याभावव्याप्ययोरगृह्यमाणविशेषयोः सत्प्रतिपक्षत्वम् ।

अथ तुल्यबलेन सत्प्रतिपक्षोऽधिकबलेन बाध इति चेन्न । गमकतौपयिकरूपसाकल्यं हि बलं तच्च द्वयोर्ज्ञातमिति कथं न सत्प्रतिपक्षत्वं, गमकताबहिर्भूतश्च न बलम् ।

अथ साध्याभावव्याप्यबुद्धेरनन्यथासिद्धत्वं बलं, तदा ततः साधनवति पक्षे साध्याभावानुमितावनैकान्तिकत्वमेव । पक्षे साध्याभावग्रहवदिति यदुक्तं तदप्यसिद्धम् । तस्य दोषत्वानभ्युपगमात्, अन्यथा हेत्वाभासान्तरतापत्तिः ।

अथ हेतुतः साध्यसिद्धिसम्भावनायां व्यभिचारासिद्धेः बाधेन हेतोरसाधकत्वे सिद्धे व्यभिचारसिद्धिरित्युपजीव्यत्वाद्बाधः पृथक्, अन्यथा हेतोरसाधकत्वे सिद्धे साध्यसिद्धिसम्भावनाविरहाद्व्यभिचारबुद्धिः तस्याञ्च सत्यां हेतोरसाधकत्वधीरित्यन्योऽन्याश्रय इति चेन्न । साध्यसिद्ध्युन्मुखहेतुज्ञानस्य प्रमितसाध्याभावसहचरितहेतुविषयत्वेन व्यभिचारज्ञानतया दूषकत्वात् । तथापि व्यभिचारे साध्याभावप्रमा तन्त्रं तां विना तदभावादिति सैव दोष इति

चेत् । सत्यम् । किन्तु साध्याभावप्रमा व्यभिचारज्ञानत्वेन दूषिका क्लृप्तत्वात्, न स्वतन्त्रा । अत एव पक्षे साध्याभावज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वं न तु साध्याभावसमानाधिकरणसाधनज्ञानत्वेनेति प्रत्युक्तम् । तस्य लघुत्वेऽप्यक्लृप्तत्वात् । अथ प्रत्यक्षादौ प्रमामात्रं प्रति स्वातन्त्र्येण बाधो दोषत्वेन क्लृप्त इत्यनुमितावपि स एव दोष इति चेत् । न तर्हि हेत्वाभासः, अनुमित्यसाधारणदोषस्य तत्त्वात् मनोयोगाभाववत् स्वरूपसत एव प्रतिबन्धकत्वात् हेतुत्वाभिमतावृत्तित्वेनाऽसाधकताऽलिङ्गत्वाभावाच्च । बाधितपक्षकत्वं लिङ्गमिति चेन्न । अन्यत्र तथा दूषकत्वाकल्पनात् ।

इति बाधपूर्वपक्षचिन्तामणिः ॥

(गा०) व्यभिचारधीसत्त्वादेवानुमित्यनुत्पादनिर्वाहे बाधे विरोधित्वान्तरकल्पनाया निर्युक्तिकत्वादिति भावः । तद्रूपावच्छिन्नव्यभिचारस्य तद्रूपावच्छिन्नव्यापकताग्रहाधीनानुमितावेव विरोधितया उपनीततद्धर्मावशिष्टसाध्यानुमितौ काञ्चनमयत्वावच्छिन्नवह्न्यभाववद्वृत्तित्वरूपव्यभिचारो अकिञ्चित्कर इति कथञ्चिद्विशिष्टसाध्यज्ञानाधीनबाधग्रहदशायामुक्तानुमितेर्वारणाय बाधस्य हेत्वाभासत्वमावश्यकमित्यनुशयादनुमितावुपनीतस्यैव भानं दूषयति मूले वस्तुतस्त्वति । अनुमितावुपनीतभाने बाधकमप्याह अन्यथेति । यथार्थानुमित्युच्छेद इति । भ्रमाभिन्नानुमित्युच्छेद इत्यर्थः । ननु उपनीतस्य सकलपदार्थस्य भाने तत्तत्पदार्थबाधनिश्चयाभावस्य सहकारितया तादृशसहकारिसत्त्वे भ्रमत्वमिष्टमेव तदसत्त्वे तादृशकारणविरहादेव भ्रमत्वमित्यत आह्लापि चेति । इत्युद्भावनादिति । मध्यस्थस्येत्यादिः । अन्यथा वादिप्रतिवादिनोः परोपन्यस्तसाध्यानुमित्यजननादसंगतेः । न च तत्र बाधो दोष इति । यत्र यत्सिद्धिरनुद्देश्या तत्र तज्ज्ञानविरोधी प्रकृते न दोष इति तदुद्भावनान्न वादिविजय इत्यर्थः ।

तुल्यं स्वार्थानुमानेपीति। प्रकृतहेत्वधीनं यत्र यदवगाहित्वं तत्र तदवगाहनाविरोधिनः काञ्चनमयत्वादिना वह्न्याद्यभावस्य न प्रकृतहेतुदोषत्वमिति प्रकृतहेतोरदुष्टतयाऽनुमितेरप्रमात्वानुपपत्तिर्भवतामपीत्यर्थः। इतरबाधसहाय-मितरबाधग्रहसहितं, विशेषानुमापकं-अगृहीतबाधस्य विशेषस्यानुमापकम्, बाधकानां-इतरबाधकानां आभासत्वे-अप्रामाणिकत्वे, यस्य बाधो गृहीतस्तस्य च वस्तुतो अबाधितत्व इति यावत्। तत्प्रयुक्तमिति। परिशिष्य मानविशेषबाधप्रयुक्तमित्यर्थः। आभासत्वं-अप्रमाजनकत्वं। अनुमित्यप्रतिबन्धेनेति। स्वरूपसतो बाधस्याप्रतिबन्धकत्वात्तज्ज्ञाने च विशेषानुमापकताया एवानुपपत्तेरिति भावः। बाधस्य-विशेषबाधस्य। अदोषत्वादिति। तथा च न तत्र सामान्यतोदृष्टस्याप्रमाजनकत्वनिर्वाह इति भावः। यद्यपि तादृशबाधावतारस्य कदाचिद्विशेषानुमित्यनुत्पादप्रयोजकतया तस्य हेतुदोषत्वं यत्र तदनवतारस्तत्रत्याया विशेषानुमितेराभासताप्रयोजकत्वं चानपवादमेव, तथापि कदाचिदनुमित्यनुत्पादप्रयोजकज्ञानविषयत्वसंभवेनैव स्वतन्त्रहेत्वाभासतानिर्वाहे अनुमित्याभासताप्रयोजकत्वाभिधानमनुपयुक्तम्। विशेषानुमितिविरोधितया व्यभिचाराद्यसंकीर्णहेत्वाभासता च पक्षधर्मताबलेनेत्यादिना सिद्धान्तयिष्यत एवेति तात्पर्य्यम्।

दूषकः—अनुमितिप्रतिबन्धकः। विरोधित्वाविशेषादिति। साध्याभावस्येव तद्व्याप्यस्यापि साध्यविरोधित्वादित्यर्थः। साध्याभावसंबन्ध इति। हेतोरित्यादि, हेतुमत्तया ज्ञायमानपक्षे साध्याभाववत्त्वमित्यर्थः। व्यभिचारः-व्यभिचारग्रहविधया दूषणम्, भवत्विति शेषः। साध्याभावव्याप्यसामानाधिकरण्यमिति। तस्येत्यादिः, हेतुमत्तया ज्ञायमानेपि पक्षे साध्याभावव्याप्यवत्त्वमित्यर्थः। बाधो बाधविधयैव दूषणम्। तस्य व्यभिचारानात्मकत्वादिति भावः। वन्हित्वादिकमेवेति। वन्हिरुष्ण इत्यादि बाधस्थल इति शेषः। व्यभिचार एव-व्यभिचारग्रह एव, अनुमितिविरोधीति शेषः।

तुल्यबलेनेति। उभयत्र बलपदं बलज्ञानपरं, तथाच यत्र उष्णत्वादिसाधकवन्हित्वादेरधिकबलज्ञानं तत्र सत्प्रतिपक्षताविरहेण बाधस्यासाङ्कर्य्यमिति भावः। तच्च—व्याप्तिपक्षधर्मतात्मकं गमकतौपयिकरूपं च। द्वयोर्ज्ञातमिति। साध्याभावसाधकवन्हित्वादे·

रिव प्रकृतहेतोरपि ज्ञातम्, अन्यथा कारणविरहादेवानुमित्यनुत्पाद-
निर्वाहेण बाधस्य हेत्वाभासत्वासिद्धेरिति भावः । गमकताब-
हिर्भूतं-गमकतानौपयिकं, साध्यव्याप्यवत्ताबुद्धेः प्रमात्वे गमक-
तौनापयिकमपि सत्प्रतिपक्षविघटकं बलं विरोधिव्याप्यवत्ताबुद्धौ
तद्व्याप्यवत्ताबुद्धिप्रमात्वनिश्चयस्योत्तेजकत्वोपगमादिति ।

साध्याभावव्याप्यवत्ताज्ञाने प्रमात्वनिश्चयदशायां सत्प्रतिपक्षता-
विरहेण बाधस्यैव दोषत्वं, बाधश्च प्रमितसाध्याभावव्याप्यवत्पक्ष-
कत्वम् । न चोभयत्र प्रामाण्यग्रहदशायां यदनुमितिप्रतिबन्धकं तत एव
तादृशबाधग्रहदशायामनुमित्यनुत्पादनिर्वाहे तादृशबाधबुद्धेः प्रति-
बन्धकत्वान्तरमप्रामाणिकमिति वाच्यम् । तादृशप्रतिबन्धके प्रकृत-
परामर्शप्रमात्वग्रहस्य उत्तेजकतया उभयत्र प्रामाण्यग्रहदशायामनुमि-
तेर्वारणाय प्रतिबन्धकत्वान्तरकल्पनाया आवश्यकत्वादिति शंकते अ-
थेति।अनन्यथासिद्धत्वं-प्रमात्वनिश्चयः। ततः-साध्याभावव्याप्यबुद्धित
साध्याभावानुमितावित्ति । बाधकविरहेणेति शेषः । अनैकान्तिकमेव-
व्यभिचारज्ञानमेवानुमितिं विरुन्ध्यादिति(१)शेषः । इदमापाततः ताद-
शसाध्याभावानुमित्युत्पादकाले साध्यानुमितेर्व्यभिचारज्ञानेनावार-
णात्, किन्तु एकत्र प्रामाण्यग्रहस्थले अन्यत्राप्रामाण्यग्रहोत्पत्त्यैवानु-
मित्युपगमेनोक्तप्रामाण्यग्रहोत्तेजकताया अनुपयोगात् उभयत्र प्रामा-
ण्यग्रहतदंग्रहस्थलयोरप्रामाण्यग्रहानास्कन्दितविरोधिव्याप्यवत्ताज्ञा-
नप्रतिबन्धकतयैवोपपत्तेः प्रतिबन्धकत्वान्तरं निर्युक्तिकमित्येव दूषणं
बोध्यम् । इति यदुक्तमिति । इत्यनेन दृष्टान्तविधया यत्साध्याभावज्ञा-
नस्य स्वातन्त्र्येण दूषणत्वमुक्तमित्यर्थः।हेत्वाभासान्तरतापत्तेरिति। प-
क्षनिष्ठसाध्याभावमात्रस्य व्यभिचारानात्मकतया बाधत्वस्यापि तत्रा-
नुपगमेन क्लृप्तेऽनन्तर्भावादिति भावः ।

हेतुतः साध्यसिद्धिसंभावनायामिति । हेतोः साध्यसाधक-
प्रमाविषयत्वसंभावनायामित्यर्थः । व्यभिचारासिद्धेरिति । तादृश-
प्रमाविषयत्वस्याव्यभिचारनियतत्वादिति भावः । व्यभिचारादेर-
साधकत्वसिद्ध्युपगमे दोषमाहान्यथेति । बाधसिद्धिरेव व्यभि-
चारसिद्धिरिति नोपजीव्योपजीवकभाव इति दूषयति नेति ।
सैव दोष इति । सा प्रमात्वेनैव लाघवात् प्रतिबन्धिका न तु व्य-
भिचारज्ञानतया व्यभिचारस्य गुरुशरीरत्वादित्यर्थः । पक्षातिरिक्ते

हेतुसाध्याभाववत्त्वग्रहदशायामनुमितिवारणाय व्यभिचारधियः प्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वाद्गौरवमकिञ्चित्करं साध्याभावप्रमायाः प्रतिबन्धकत्वान्तरकल्पन एव च गौरवमिति दूषयति सत्यमिति। साध्याभावप्रमाप्रतिबन्धिकेतीत्यादिः। अन्यत्र तथा दूषकत्वाकल्पनादिति। प्रत्यक्षादौ साध्याभाववत्पक्षकत्वपर्यन्तज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वाकल्पनादित्यर्थः। तथा चानुमितौ तज्ज्ञानप्रतिबन्धकतायामुक्तयुक्त्यनवकाशेन हेतुवृत्तित्वेऽपि तस्य हेत्वाभासत्वं नास्तीति भावः॥

(चि०) उच्यते। पक्षे साध्याभावनिश्चयः साध्याभावज्ञानप्रमात्वनिश्चयात्, ज्ञानमात्रादर्थनिश्चये प्रामाण्यग्रहवैयर्थ्यं भ्रमत्वेन ज्ञातादर्थनिश्चयप्रसङ्गश्च, तथा चोपजीव्यत्वेनाधिकबलत्वेन वा पक्षे साध्याभावज्ञानस्य प्रमात्वनिश्चये सव्यभिचारो नान्यथा, उभयथापि साध्याभावनिश्चयाधीनव्यभिचारज्ञानात् पूर्वं ज्ञातं साध्याभावज्ञानप्रमात्वमेव दोष उपजीव्यत्वात्। यदि च पक्षे साध्याभावज्ञानस्य प्रमात्वनिश्चयो नानुमितिविरोधी, तदा व्याप्तिपक्षधर्मतया हेतुज्ञानं विशेषदर्शनत्वेन पक्षे साध्याभावज्ञानं परिभूय साध्यं साधयेदेव पर्वते धूम इव वह्निम्। न च साध्याभावबुद्धिरेवागृह्यमाणविशेषा सत्प्रतिपक्षवत् प्रतिबन्धकेति वाच्यम्। रजते न इदं रजतमिति ज्ञानेऽपि विशेषदर्शनेन रजतत्वस्य शङ्खे पीतत्वज्ञाने शुक्लत्वस्य चानुमानात्, वादिवाक्येन पक्षे साध्याभावज्ञानादनुमानोच्छेदप्रसङ्गाच्च।

अथ पक्षे साध्याभावप्रमैव साध्याभावहेतुविषया व्यभिचारज्ञानत्वेन दोषो न तु तस्याः प्रमात्वज्ञानमपीति चेत्, तर्हि प्रमायाः अप्रमात्वज्ञाने भ्रान्ता-

नुमितिर्न स्यात्, न स्याच्च पक्षे साध्याभावज्ञानप्रमा-
त्वभ्रमादनुमितिप्रतिबन्धः।

(दी०) तथाचेत्यादि। अधिकबलत्वेनाधिकरणस्वरूपत्वे-
नापेक्षणीयो व्यभिचारनिश्चयः। साध्याभावनिश्चयेति। साध्या-
भावो निश्चीयते येन प्रामाण्यनिश्चयेन तदधीनेत्यर्थः।

(गा०) पक्षे साध्याभावनिश्चय इति। साध्याभावज्ञाने प्रामाण्य-
संशयोत्तरं तत्र प्रामाण्यनिश्चयं विना न साध्याभावनिश्चयस्तत्सं-
शयस्य सामग्र्या अनिवृत्तेरिति स तत्प्रमात्वनिश्चयाधीनः। एवं प्रमात्व
निश्चयं विना अप्रामाण्यसंशययोग्यतया कथंचिदुत्पन्नोऽपि निश्चयो
न निश्चयकार्य्यकारी अतस्तस्य निश्चयकार्यकारित्वमपि प्रमात्वनि-
श्चयाधीनमित्यर्थः। ज्ञानमात्रादर्थनिश्चय इति। प्रमात्वनिश्चयनिर-
पेक्षाज्ज्ञानहेतोः प्रामाण्यसंशयस्थले अर्थनिश्चये तादृशज्ञानस्य निश्च-
यकार्य्याऽभ्युपगमे प्रामाण्यग्रहवैयर्थ्यं तदुपायविचारवैयर्थ्यं, अर्थनि-
श्चयप्रसंगः—तत्कार्यनिष्कम्पप्रवृत्त्यादिप्रसङ्गः। द्वितीयाऽभ्युपग-
मे दूषणमिदमुपजीव्यत्वेनेति। क्वचित्साध्याभावनिश्चयात्मकव्य-
भिचारज्ञानस्वरूपे उपजीव्यत्वेनेत्यर्थः। अधिकबलत्वेनेत्य-
त्र बहुव्रीहिभ्रमं निराकर्त्तुं दीधितिकृत् व्याचष्टे अधिकर-
णस्वरूपत्वेनेति। अनुमितिप्रतिबन्धकरूपनिश्चयकार्यकारिताप्र-
योजकत्वेनेत्यर्थः। एतदुभयस्य प्रामाण्यनिश्चयाऽपेक्षायामेव हेतु-
तया तल्लाभाय प्रमात्वनिश्चयविशेषणं पूरयति अपेक्षणीय इति। नि-
श्चयकार्य्यार्थमवश्यं स्वीकरणीय इत्यर्थः। प्रमात्वनिश्चयस्य स्वरू-
पसद्व्यभिचारानिर्वाहकतया व्यभिचारपदं तन्निश्चयपरतया व्याचष्टे
व्यभिचार इति। व्यभिचारनिश्चयः-साध्याभावांशे निश्चयकार्यकारि-
ताप्रयोजकरूपाविशिष्टव्यभिचारज्ञानानिर्वाहः। तच्च रूपं निश्चय-
त्वमिव निश्चितप्रामाण्यकत्वमपीति पक्षद्वयसङ्गतिः। व्यभिचारज्ञान-
स्य साध्याभावनिश्चयात्मकतया तदधीनत्वकथनासङ्गतेः साध्या-
भावनिश्चयपदं करणव्युत्पत्त्या तत्प्रमात्वनिश्चयपरतया वर्णयति सा-
ध्याभाव इति। व्यधिकरणबहुव्रीहावसहिष्णुतया साध्याभावस्य नि-
श्चयो-यस्मादिति न व्याख्यातम्। तदधीनत्वं च तन्निर्वाह्यनिश्चयकार्य-
कारिताप्रयोजकरूपवत्त्वम्। एतच्चेदानीं ज्ञानयोः क्रमिकत्वे हेतुत्वेना-

भिहितम्। पूर्वं ज्ञातमिति च मूलं तज्ज्ञानभिन्नज्ञानविषयीभूतमित्यर्थकम्। उपजीव्यत्वादिति। स्वरूपे प्रतिबन्धकत्वे वेत्यादिः। एतच्चेदानीं दोषत्वहेतुतयोक्तम्।

ननु वह्निरनुष्ण इत्यादौ साध्याभाववत्ताज्ञानादेवानुमित्युत्पादनिर्वाहात् तत्प्रमात्वधियः स्वतोऽविरोधित्वेन तत्प्रमात्वस्य हेत्वाभासता नोपपन्नेत्याशङ्क्य प्रमात्वज्ञानस्यानुमितौ स्वतः प्रतिबन्धकत्वं व्यवस्थापयति यदि चेति। साध्याभाववत्त्वबुद्धेरनुमितिसाधारणतद्विशिष्टधीप्रतिबन्धकतया तस्याः परामर्शेन विशेषदर्शनात्मकेनापि न परिभवसम्भवः प्रतिबन्धकसत्त्वे कस्यापि हेतोः कार्य्योत्पादकत्वायोगादित्याशङ्कां निराकरोति न चेत्यादिना। अगृह्यमाणविशेषा–अगृहीताप्रामाण्या, रजते नेदं रजतमिति। अप्रामाण्यज्ञानं विनैवेत्यादिः। विशेषदर्शनेनेति। परामर्शरूपेणेत्यादिः। अनुमानादिति। तथाच विशेषादर्शनविशिष्टत्वेनैव ग्राह्याभावबुद्धेः प्रतिबन्धकत्वमुपगन्तव्यमित्यनुमितिमात्र एव प्रमात्वेनानिश्चितसाध्याभावधियोऽविरोधित्वादिति भावः। प्रमात्मकग्राह्याभावज्ञानमेवानुमितिप्रतिबन्धकम्, अतो न पीतत्वादिभ्रमदशायां पीतत्वाभावाद्यनुमित्यनुपपत्तिः, तत्प्रतिबन्धकतापि व्यभिचारज्ञानविधयैव न तु स्वातंत्र्येणेति न तद्विषयस्य बाधहेत्वाभासता इति शङ्कते अथेति। तर्हीति। वस्तुगत्या प्रमाया एव प्रतिबन्धकत्व इत्यर्थः॥

(चि०)ननूपजीव्यत्वेऽप्यत्र साध्याज्ञावप्रमेति ज्ञानं न स्वतोदूषकं फलसत्वात् पक्षे साध्याभावनिश्चयं कुर्वत् व्यभिचारज्ञानद्वारेति चेन्न। अत्र साध्याभावप्रमेति ज्ञानान्नियमतः साध्यज्ञानानुदयात् तस्यैव प्रतिबन्धकत्वात्, शब्दादौ तथा दर्शनात्। साध्याभावप्रमाविषयवृत्तित्वस्य हेतुवृत्तित्वादसाधारणत्वेन साध्याभावप्रमाया हेत्वाभासत्वम्। साधारण्येऽपि ज्ञायमानं सत यदनुमितिं प्रतिबध्नाति तस्यैव हेत्वाभासत्वम्। न च साध्याभावप्रमाऽत्रेति निश्चयदशायां पक्षे साध्याभा-

वह्नेत्वोर्ज्ञानाद्व्यभिचार इति वाच्यम् । प्रमात्वज्ञानस्य
साध्याभावनिश्चयहेतुत्वेन तद्दशायां तदभावात् ।

अत्रेदं तत्त्वम् । साध्याभाववान् साध्यवदन्यो वा पक्षः-प-
क्षावृत्तिसाध्यं-पक्षे साध्याभावः-पक्षनिष्ठसाध्याभाववत्त्वादिकं-
साध्यादेः पक्षावृत्तित्वादिकं-साध्यवत्सामान्यादेः पक्षान्यत्वा-
दिकं-विशिष्टसाध्ये पक्षादेर्विशेष्याभाववत्त्वादिकं-यथामतं पक्षे
साध्यवत्ताज्ञानस्य साक्षाद्विरोधि प्रत्येकमेव बाधः । तन्निश्चयश्च
विरोधिनिश्चयत्वेन दोषविशेषाद्यजन्यज्ञानमात्र एव विरोधी ।
अत एव 'अनन्वयनिश्चयविरहो योग्यता'इत्याचार्याः ।

विभाजकन्तु प्रकृतपक्षप्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यग्रहविरोध्यनुन्ना-
यकत्वे प्रकृतपक्षप्रकृतसाध्यग्रहविरोधित्वे च सति प्रकृतपक्षप्रकृ-
तसाध्यवैशिष्ट्यग्रहाविरोधित्वम् । पक्षादेः साध्यासमानाधिकरण-
धर्मवत्त्वादिकमपि बाध एव । साध्याभाववत्पक्षादिज्ञानप्रमात्व-
न्तु न बाधः । तज्ज्ञानस्य पक्षादौ साध्याभावादेरनवगाहित्वे वि-
रोधिविषयत्वाभावात् , अवगाहित्वे तु तद्विषयत्वेनैव प्रतिबन्ध-
कत्वात् प्रमात्वानिश्चयस्यान्यत्र प्रतिबन्धकत्वाकल्पनाच्च । सर्वत्र
निश्चयस्य हेतुत्वे प्रतिबन्धकत्वे च भ्रमत्वाग्रहः, संशयसाधार-
णज्ञानमात्रस्य तथात्वे तु भ्रमत्वानिश्चयः प्रयोजकोऽन्यथाऽऽका-
ङ्क्षाकृतिसाध्यत्वादिनिश्चयहेतुप्रतिहेतुपरामर्शादीनां प्रमात्वनिश्च-
यो योग्यता व्यभिचारज्ञानादीनाञ्च प्रमात्वज्ञानं प्रयोजकीभवे-
त् । शङ्खादौ शुक्लत्वाभावभ्रमे च शुक्लत्वाद्यनुमितिर्न विना तद-
प्रामाण्यग्रहं, नहि स्वरूपसत्यपि बाधनिश्चये शाब्दमानसादिज्ञा-
नमुत्पद्यते ।

(गा०) माभूत् साध्याभावज्ञानमनुमितौ स्वतः प्रतिबन्धकं त-
थापि तत्प्रमात्वबुद्धेः प्रतिबन्धकत्वमफलं वह्निरनुष्ण इत्यादौ वन्ह्या-

दावुष्णत्वादिनिश्चयासत्त्वे तत्प्रमात्वनिश्चयेऽप्यनुमित्युपगमात्तन्निश्चयदशायां व्यभिचारज्ञानादेवानुमित्यनुत्पादनिर्वाहाच्छङ्कः पीत इत्यादौ अपीतत्वाद्यनुमितेर्व्यभिचारधीसत्त्वेपि नानुपपत्तिः साध्याभावांशेऽगृहीताप्रामाण्यकत्वस्य व्यभिचारधीप्रतिबन्धकतायां निवेश्यत्वादिति शंकते नन्विति। साध्याभावानिश्चयं कुर्वन्निति। अनुमितिप्रतिबन्धकरूपनिश्चयकार्यकारिताप्रयोजकविशेषणविशिष्टयं निर्वाहयदित्यर्थः। साध्याभावज्ञानासत्त्वेपि तद्विषयकप्रमात्वनिश्चयकाले न साध्यज्ञानमित्यनुभवमालंब्य समाधत्ते नेति। तस्यैवेति। तस्यापीत्यर्थः। प्रतिबन्धकत्वादिति। तादृशज्ञानकाले व्यभिचारज्ञानानियमोऽग्रे दर्शनीयः शाब्दादिसाधारणबुद्धौ ग्राह्याभावप्रमात्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वोप बाधस्यासाधारणहेतुदोषत्वमुपपादयति हेतुवृत्तित्वादसाधारणत्वेनेति। हेतुवृत्तितया विरोधित्वस्यानुमितिमात्रनिरूपितत्वेनेत्यर्थः। हेतुनिष्ठसाध्याभावप्रमाविषयवृत्तित्वपर्यंतस्य न दोषतेत्यभिसन्धायाह साधारण्येपीति। पक्षे साध्याभावप्रमा इति ज्ञाने प्रमात्वघटकतया पक्षे साध्याभाववत्त्वज्ञाने तदपि ज्ञानं व्यभिचारज्ञानरूपमेवेति दोषान्तरज्ञानात्मकं यज्ज्ञानमनुमितिप्रतिबन्धकं स एव दोष इति नियमात्। साध्याभावप्रमाज्ञानस्य शाब्दादिसाधारणविशिष्टज्ञानप्रतिबन्धकत्वेपि न तद्विषयस्य हेत्वाभासतानिर्वाह इति शङ्कते न च साध्याभावप्रमेति। हेतुमत्त्वग्रहविषयतावच्छेदकपक्षतावच्छेदकावच्छिन्ने साध्याभाववत्त्वमनवगाह्यापि पक्षनिष्ठविषयतायां साध्याभाववद्वृत्तित्वावगाहिनः पक्षे साध्याभावप्रमेति निश्चयस्य पक्षतावच्छेदकविशिष्टसाध्याभावनिश्चयोपजीव्यस्य संभवान्नोक्तबाधज्ञानस्य व्यभिचारज्ञानरूपतेति समाधत्ते प्रमात्वेति। पक्षनिष्ठग्राह्याभावस्य बाधत्वमभ्युपेत्यापि बाधस्य पार्थक्यं व्यवस्थापयति पक्षधर्मताबलेनेत्यादिना।

साध्याभावबुद्धेः प्रमात्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं निराकृत्य तत्प्रमात्वस्य दोषताया अग्रे स्वयं दूषणीयतया दीधितिकारो वस्तुतो बाधस्वरूपान्याह अत्रेदमित्यादिना। साध्याभाववानिति। अत्र साध्याभाववत्त्वमनवच्छिन्नं ग्राह्यम्, अतो न कपिसंयोगवानयं वृक्ष इत्यादावतिप्रसङ्गः। न चानवच्छिन्नत्वानवगाहिनोपि तदभाववत्ताज्ञानस्याव्याप्यवृत्तित्वाग्रहदशायां तद्वत्ताग्रहप्रतिबन्धकतया अनव-

दोषत्वं दुर्वारमिति वा·
च्छिन्नत्वाविशेषितसाध्याभाववत्त्वस्यापि
नियमतोऽधिकरणत्वांशे
च्यम् । प्रतिबन्धकीभूताभाववत्ताज्ञाने
अन्यथा अव्याप्यवृत्ति·
सम्बन्धघटकतयाऽनवच्छिन्नत्वभानोपगमात्,
तज्ज्ञानाभावविशिष्टत्वेन
त्वज्ञानकालीनतज्ज्ञानस्याविरोधित्वात्,
तदपेक्षया अनवच्छिन्नत्वा·
प्रतिबन्धकत्वस्योपगतव्यतया गौरवात्
पूर्वोत्पन्नाव्याप्यवृत्तित्वज्ञानवशा·
वगाहितया तथात्वे लाघवात्।
दनवच्छिन्नवृत्तिकत्वानवगाहिनोऽभाववत्ताज्ञानस्याव्याप्यवृत्तित्वधी·
एकदेशकालरूपधार्मिता·
नाशेपि अप्रतिबन्धकत्वमिष्टमेव ।
तद्वत्ताज्ञा·
वच्छेदकावच्छेदेन तदभाववत्ताज्ञानस्य तदवच्छेदेन
नप्रतिबन्धकत्वान्तरकल्पनमव्याप्यवृत्तित्वज्ञानोत्तेजकतापक्षेप्याव—
भावाभावयोरेकावच्छे·
श्यकम्-अव्याप्यवृत्तित्वेन ज्ञातयोरपि
चानवच्छिन्नवृत्तिकत्वावगाहित्वेनाभाव·
देन एकदाऽनिश्चयात् । न
तदभाववांश्चेति समुच्चयस्या·
ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे अयं संयोगवान्
व्याप्यवृत्तित्वान·
यं संयोगवान्न वेति संशयाविरोधित्वप्रसङ्गः तस्य
समुच्चयस्य कोटिद्वयसामानाधिकरण्य·
वगाहित्वादिति वाच्यम् ।
संशयविरोधित्वात्, भवतु वा
विषयकतया विरोधभाननिवर्तकयैव
व्याप्यवृत्तित्वानवगाहिनोऽपि
ऽव्याप्यवृत्तित्वज्ञानाभावविशिष्टस्य
ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वम्, तथापि वृक्षनिष्ठसंयोगाभावादौ नातिप्रसङ्गः
·तद्विषयकनिश्चयत्वस्यानुमितिप्रतिबन्धकताशून्याव्याप्यवृत्तित्वज्ञा–
व्याप्यवृत्तिसा·
नकालीनज्ञानसाधारणत्वेन तदतिरिक्तवृत्तित्वादिति
बाधः । तद्विषय·
व्यकस्थले पक्षनिष्ठानवच्छिन्नसाध्याभाववत्त्वमेव
अनवच्छिन्नसाध्याभाववत्त्ववद्देश·
त्वञ्च प्रतिबन्धकतानियतमेवेति
साध्याभाववत्त्वमपि तदवच्छेदेन
कालरूपपक्षतावच्छेदकावच्छेदेन
अनतिरिक्तवृत्तित्वरू·
साध्यसाधने बाधः। एवं पक्षतावच्छेदकधर्मे
पक्षतावच्छेदकसामाना·
पसाध्यावच्छेदकताभानं यत्रोद्देश्यं तत्र
यत्र च तादृशधर्मसामानाधिकरण्य·
धिकरण्येन साध्याभाववत्त्वम्।
साध्याभाववत्त्वं
मात्रेण साध्यसिद्धिरुद्देश्या तत्र तादृशधर्मावच्छिन्नं
यादृशसम्बन्धोऽनुमिति·
बाध इति विशेषो बोध्यः। पक्षे साध्यस्य
विषयः तत्संबन्धपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धताकोऽभावो वि·
वक्षणीयः ।यत्र च संयोगादिना साध्यानुमितिरुद्देश्या तत्र सयुंक्तसंयो·
मादिसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्याविरोधितया बाधानात्मकत्वात् पर्या·

न्निनिवेशः। यत्र संयुक्तसंयोगादिरूपपरम्परासम्बन्धो अनुमितिविषय-स्तत्र शुद्धसंयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नाभावो न बाधः पक्षविषयता-निरूपितसंयोगादिविषयतायाः साक्षात्साध्यविषयत्वानिरूपिततया संयोगादौ साध्यसम्बन्धताविरहात् । धर्मितावच्छेदकव्यापकता-दिविशिष्टसंयोगादिना साक्षात्सम्बन्धेनानुमाने च तादृशाभावो बाध एव। उक्तरीतिरग्रेप्यनुसर्तव्या। साध्यवदन्यो वेति। तद्धत्ताबुद्धौ त-दत्यन्ताभावस्येव तद्भेदस्यापि धियो विरोधित्वादिति भावः। ए-वं च वृत्त्यनियामकसम्बन्धेनानुमितिस्वीकारे तत्सम्बन्धस्य प्रतियो-गितानवच्छेदकत्वे च तत्र साध्यवद्भेदस्यैव बाधत्वं बोध्यम्। वाका-रः साध्याभावसाध्यवद्भेदयोः पृथक् पृथक् पक्षविशेषणतया दोष-घटकता न तु मिलितयोरिति लाभाय। पक्षः-पक्षतावच्छेदकविशि-ष्टः। पक्षावृत्तिसाध्यमिति। पक्षावृत्तित्वविशिष्टसाध्यतावच्छेदकाव-च्छिन्नमित्यर्थः। यद्यपि पक्षः साध्यवानित्यनुमितौ पक्षे साध्यस्या-धिकरणत्वमेव सम्बन्धतया भासते नतु साध्ये पक्षवृत्तित्वं तथासति पक्षे साध्यस्येव साध्येपि पक्षस्य प्रकारतापत्तेरिति तादृशानु-मितौ साध्यं पक्षावृत्तीति ज्ञानस्य न ग्राह्याभावज्ञानविधया विरोधित्वम्, तथापि पक्षः साध्यवान् पक्षे साध्यमिति ज्ञान-योः समशीलयोरेकं यत्प्रतिबध्यत्वम् अन्यस्यापि तत्प्रतिबध्य-त्वमनुभवसिद्धमित्याशयेनैतदुक्तिः। पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानु-मितौ पक्षतावच्छेदकानवच्छिन्नत्वविशिष्टसाध्यस्यापि तुल्ययुक्त्या बाधता बोध्या। एतच्च प्राचीनमतानुसारेण। वस्तुतस्तु तदीयतत्सं-सर्गावगाहिबुद्धौ तत्सम्बन्धावच्छिन्नतदभावबुद्धेः प्रतिबन्धकत्वमि-ति संसर्गविधया यद्भासते तत्संसर्गस्य विशिष्टबुद्ध्यविषयतया आधा-राधेयभावसंसर्गबुद्धौ वा आधाराधेयभावाभावज्ञानप्रतिबन्धकताया अप्रामाणिकतया पक्षवृत्तित्वाद्यभावघटितस्य न दोषता। अत एवा-ग्रे यथामतमित्यभिधास्यते। एतन्मते अवृत्तित्वविशिष्टसाध्यस्य सि-द्धिविशेषात्मकस्यापि बाधरूपता बोध्या। वक्ष्यमाणलक्षणाक्रान्तत्वा-त् विशेषणविशेष्यभाववैपरीत्येपि प्रतिबन्धकत्वमक्षतमित्याशयेनाह पक्षे साध्याभाव इति। आधेयतया पक्षेण पक्षवृत्तित्वेन वा विशिष्टःसा-ध्याभाव इत्यर्थः।तादृशसाध्यवद्भेदोपि बोध्यः। पक्षनिष्ठसाध्याभावव-त्त्वादिकमिति। साध्याभावाधिकरणत्वं साध्यवद्भेदाधिकरणत्वं चे-

त्यर्थः । अधिकरणतावृत्त्या पूर्वस्माद्भेदः । एतदपि प्राचीनमतेन । सा॰
ध्यादेरित्यादिना साध्यसम्बन्धपरिग्रहः । पक्षावृत्तित्वादिकमित्या-
दिना वृत्तित्वपरिग्रहः । आदिपदाभ्यां वा साध्यतावच्छेदकस्य
पक्षनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादिपरिग्रहः । एतदपि
सर्वं प्राचीनमतेन । भेदप्रतियोगित्वभेदानुयोगित्वयोः समशीलयोरेक-
तरज्ञानं यत्र विरोध्यपरज्ञानमपि तत्र तथा इत्याशयेनाह साध्यवदिति ।
साध्यवत्त्वव्यापकानुयोगिताकत्वादिविशिष्टपक्षभेदादिकमित्यर्थः ।
आदिपदाभ्यां पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नस्य साध्यवत्सामान्यनिष्ठभे-
दप्रतियोगित्वादेः परिग्रहः । वक्ष्यमाणलक्षणे विशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्य-
वैशिष्ट्यग्रहत्वे स्वरूपसम्बन्धरूपस्य प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वस्यानि-
वेशात् विशिष्टपक्षसाध्यग्रहाविरोधित्वविशेषणसार्थक्यमिति सूच-
यितुमाह विशिष्ट इति । आदिपदाभ्यां विशेष्यस्य पक्षावृत्तित्वादि-
परिग्रहः । विशिष्टस्य पक्षत्वे विशेष्यतावच्छेदकावच्छेदेन साध्या-
भाववत्त्वादिकमपि बोध्यम् । मूलकृता ग्राह्याभावबुद्धेः प्रतिबन्धकत्व-
मन्यत्र क्लृप्तमिति शब्दादौ तथा दर्शनात् इत्यनेनाभिहितम्, अत
एव उक्तबाधज्ञानप्रतिबन्धकत्वस्यैव तथात्वमित्याह तन्निश्चयश्चेति ।
विरोधिनिश्चयत्वेनेति विरोधीत्यत्र हेतुः । धर्मिणि ग्राह्याभावविषय-
कत्वेनेत्यर्थः । तथात्वे सति विरोधितायाः सर्वानुभवसिद्धत्वादिति
भावः । मात्र एवेति । मात्रपदं कृत्स्नार्थकम् । ग्राह्याभावनिश्चय-
स्य शाब्दबोधप्रतिबन्धकत्वे आचार्यसम्मतिमाह अत एवेति । मणि-
कृता तु एकपदार्थसंसर्गे अपरपदार्थनिष्ठाभावप्रतियोगित्वप्रमावि-
षयत्वज्ञानस्य शाब्दधीविरोधित्वाशयेन तत्र तादृशप्रमाविषयत्वा-
भावरूपयोग्यताया ज्ञातोपयोगिता शब्दपरिच्छेदे स्वीकरिष्यते ।

प्रकृतपक्षेति । सत्प्रतिपक्षेऽतिव्याप्तिवारणाय प्रथमं सत्यन्तम् ।
पक्षाप्रसिद्धिसाध्याप्रसिद्ध्योर्वारणाय द्वितीयम् । उदासीनवारणाय
विशेष्यम् । यद्यपि साध्याभावविशिष्टप्रकृतपक्षादिरूपबाधे विरो-
ध्युन्नायकसाध्याभावव्याप्यविशिष्टपक्षाद्यन्यत्वं विशिष्टपक्षादिग्रह-
विरोधिपक्षतावच्छेदकाभावविशिष्टपक्षाद्यन्यत्वं चासिद्धम्, तथापि
यादृशविशिष्टनिरूपितविषयिताविरोध्यनुमितिजनकतावच्छेदकत्वे
सति विशिष्टपक्षग्रहत्वस्य विशिष्टसाध्यग्रहत्वस्य च न्यूनवृत्तिर्या
विशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्यवैशिष्ट्यग्रहत्वान्यूनवृत्तिः प्रतिबध्यता त-

ज्ञिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदिका तादृशत्वमित्यत्र तात्पर्य्यम्। शेषं पूर्वोपदर्शितदिशावसेयम्।

अथात्र लक्षणे वह्निमान् ह्रदो वह्निमानित्यादौ वह्न्यभावविशिष्टह्रदादिरूपे बाधेऽव्याप्तिः तद्विषयकत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यताया विशिष्टपक्षग्रहत्वव्यापकत्वात्। न च पक्षतावच्छेदकादिभेदेन बाधलक्षणस्य भिन्नतया यत्र साध्यमेव पक्षतावच्छेदकं तत्र विशिष्टपक्षग्रहविरोधित्वस्यानिवेशनीयतया नाश्रयासिद्ध्याद्यात्मकबाधासङ्ग्रह इति वाच्यम्। वह्निमान् काञ्चनमयह्रदो वह्निमानित्यादौ काञ्चनमयत्वाभावविशिष्टह्रदादिरूपाश्रयासिद्ध्यादावतिव्याप्तिवारणाय तादृशपक्षकस्थलीयबाधलक्षणेऽविरोधित्वान्तस्यावश्यं निवेशनीयत्वात्तत्रत्याश्रयासिद्धिरूपबाधे अव्याप्तेर्दुर्वारत्वादिति चेन्न। आश्रयासिद्ध्यात्मकस्य तस्यालक्ष्यत्वाल्लक्ष्यत्वे तु उद्देश्यतावच्छेदकताविधेयतावच्छेदकतातिरिक्ताविशिष्टपक्षे विशिष्टसाध्यवैशिष्ट्यबोधीयविषयतान्तःपातिप्रकारतावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकाविषयिताकत्वस्याविरोधित्वान्तसहितविरोधित्वान्तेन विवक्षणात्। काञ्चनमयह्रदो वह्निमानित्यादावाश्रयासिद्ध्यादिज्ञानस्य प्रतिबध्यतावच्छेदिका न उद्देश्यतावच्छेदकताभिन्ना विशिष्टपक्षविशिष्टसाध्यवैशिष्ट्यबोधीयविषयतान्तःपातिनी प्रकारता इति तद्व्युदासः। उक्तपक्षाप्रसिद्धिरूपबाधबुद्धेश्च तादृशप्रकारताभिन्ना या विधेयमुद्रया या उक्तविशिष्टवैशिष्ट्यविषयतान्तःपातिनी(साध्य)प्रकारता तस्या अपि ह्रदत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितवह्न्यादिप्रकारतात्वेन प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वान्न तादृशबाधासङ्ग्रहः। प्रकारताया उक्तविशिष्टवैशिष्ट्यविषयताशालिज्ञानवृत्तित्वमुपेक्ष्य तादृशविषयतान्तःपातित्वनिवेशाच्च काञ्चनमयह्रदो वह्निमान् ह्रदश्च काञ्चनमय इत्येतादृशज्ञानीया या विधेयमुद्रया प्रकारता तस्या ह्रदत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितकाञ्चनमयत्वादिप्रकारतात्वेनाश्रयासिद्धिज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वेपि नातिप्रसङ्गः।

ननु तथापि पर्वतो वह्निव्याप्याभाववद्वह्न्यभावोभयवानित्यादौ वह्निव्याप्यवत्पर्वतादिरूपबाधेऽव्याप्तिः तस्य वह्निमत्पर्वतरूपविरोध्युन्नायकत्वादिति चेन्न। विरोधितान्तघटकप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयतायां विरोध्युन्नायकतानवच्छेदकत्वमनिवेश्य तादृ-

शप्रतिबन्धकतायां स्वनिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकविषयत्वावच्छि-
न्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयत्वावच्छिन्नानुमि-
तिनिष्ठजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकविषयत्वावच्छिन्नत्वस्य प्र-
तिबन्धकतायां निवेशनीयत्वात् । प्रकृते च वह्निव्याप्याभाववत्ता-
ज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकतामादायोक्तबाधे ल-
क्षणसमन्वयसम्भवात् । तथाहि–तादृशप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रति-
बध्यतावच्छेदकं न वह्न्यभाववत्पर्वतज्ञानत्वं, किन्तु वह्निव्याप्याभाव-
वत्पर्वतज्ञानत्वमेवातस्तादृशप्रतिबन्धकताया वह्न्यभाववत्पर्वतज्ञान-
विरोधिवह्निमत्पर्वतेऽज्ञायकतावच्छेदकवह्निव्याप्यवत्पर्वतविषयिता-
वच्छिन्नत्वेपि वह्निव्याप्याभाववत्पर्वतज्ञानाविरोधिवह्निव्याप्यवत्पर्व-
तोऽज्ञायकतावच्छेदकवह्निव्याप्यवत्पर्वतविषयतावच्छिन्नत्वस्याक्षतत्वा-
दिति । तथाच उद्देश्यतावच्छेदकताविधेयतावच्छेदकतातिरिक्त-
विशिष्टपक्षविशिष्टसाध्यविशिष्टवैशिष्ट्यबोधीयविषयन्तातःप्रातिप्र-
कारत्वावच्छिन्नप्रातिबध्यतानिरूपिता सती स्वनिरूपितप्रति-
बध्यतावच्छेदकविषयित्वावच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धक-
तावच्छेदकीभूतविषयित्वावच्छिन्नानुमितिनिष्ठजन्यतानिरूपितजन-
कतावच्छेदकीभूतविषयित्वानवच्छिन्नप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्ध-
कतावच्छेदकविषयिताकत्वमिति निष्कर्षः ।

ननु पक्षादौ साध्यासमानाधिकरणधर्मवत्त्वादिज्ञानस्यानुमिति-
विरोधितया साध्याभावाभावत्वेन साध्यानवगाहिनस्तस्य साध्या-
भावव्याप्त्यनवगाहित्वेन साध्याभावाननुमापकतया च तद्विषये-
ऽतिव्याप्तिरित्याशंकायामिष्टापत्त्या परिहरति पक्षादरिति । मूलो-
क्तसिद्धान्तं दूषयति साध्याभाववदिति । पक्षादाविति । पक्षतावच्छे-
दकावच्छिन्ने इत्यर्थः । अनवगाहित्व इति । तत्र तमनवगाह्यापि
भ्रमभिन्नत्वस्य तद्वति तत्प्रकारकत्वस्य चावगाहनसम्भवादिति
भावः । ननु साध्याभाववति पक्षे साध्याभावप्रकारकमिदं ज्ञानमि-
त्याकारकविरोधिविषयकप्रमात्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकताया निर्विवा-
दतया तद्विषयस्य साध्याभाववत्पक्षघटितप्रमात्वस्य हेत्वाभासता
निष्प्रत्यूहैव इत्यत आह अवगाहित्वे त्विति । तद्विषयत्वेनैवेति ।
पक्षतावच्छेदकादिविशिष्टसाध्याभावाद्यवगाहित्वेनैवेत्यर्थः । एव-
कारेण प्रतिबन्धकतावच्छेदके प्रमात्वघटकेतरांशविषयतानिवेश-

द्यवच्छेदः तन्निवेशे गौरवात् तद्विषयकज्ञानस्यापि प्रतिबन्धकता-प्रयोजकविरोधिविषयताश्रयत्वेन प्रतिबन्धकतया तदसङ्ग्रहाच्चेति भावः। साध्याभाववत्पक्षघटितप्रमात्वविषयकत्वे अनुमितिप्रति-बन्धकतानतिरिक्तवृत्तित्वसत्त्वेपि मेयत्वविशिष्टव्यभिचारादेरिव ता-दृशविशिष्टान्तरघटितत्वेन न दोषतासम्भव इति बोध्यम्।

ननु विरोध्यविषयस्यापि धर्मिणि ग्राह्याभावप्रमात्वविषयकज्ञान-स्य शाब्दादौ प्रतिबन्धकतादर्शनादनुमितावपि तत्प्रतिबन्धकत्व-मव्याहतमेव, तदुक्तं मूलकृता-शाब्दादौ तथा दर्शनादित्यत आह प्रमात्वनिश्चयस्येति। प्रतिबन्धकत्वाकल्पनादिति। शाब्दबोधादावपि तत्प्रतिबन्धकत्वानुभवस्य तुल्यन्यायेनासिद्धत्वादिति भावः। ननु साध्याभावज्ञानसत्त्वेपि तत्राप्रामाण्यग्रहे ऽनुमित्युत्पत्तेरनुमितौ सा-ध्याभावज्ञानं न प्रतिबन्धकमपि तु तत्प्रमात्वग्रह एव इत्यत आह सर्वत्रेति। भ्रमत्वाग्रहः-संशयसाधारणभ्रमत्वज्ञानत्वावच्छिन्नाभावः प्रयोजक इत्यन्वयः। प्रयोजकत्वं चावच्छेदकत्वम्। अत्र हेतुतोपादानं दृष्टान्तत्वेन। तत्र ज्ञानसामान्यमनुपादाय निश्चयरूपविशेषोपादा-नव्यवच्छेद्यं स्पष्टयति संशयसाधारणेति। ननु साध्याभावनिश्चयस्य तद्धर्मिकभ्रमत्वग्रहाभावविशिष्टस्य प्रतिबन्धकत्वापेक्षया साध्याभा-वज्ञानप्रमात्वग्रहस्यैव प्रतिबन्धकत्वमुचितम् इत्याशङ्कां निरा-कर्तुं प्रतिबन्दिमाह अन्यथेति। प्रयोजकीभवेदिति। यथायोगं कार्य्यजनने कार्य्यप्रतिबन्धे वेति पूरणीयम्, तथाच यथा-ऽऽकांक्षाज्ञानाद्यसत्त्वे तत्प्रमात्वग्रहेपि न शाब्दबोधोत्पत्त्यादिरिति अ-गृहीताप्रामाण्यकस्यैवाकांक्षादिज्ञानस्य कारणत्वादिकं तथा साध्या-भावनिश्चयासत्त्वे तत्प्रमात्वग्रहेपि न साध्यज्ञानप्रतिबन्ध इत्यप्रामाण्य-ग्रहाभावविशिष्टस्य साध्याभावनिश्चयस्यैव तज्ज्ञानप्रतिबन्धकत्व-मिति भावः। ननु शङ्खादौ श्वैत्याभावादिभ्रमे ऽप्रमात्वज्ञानं विनापि श्वै-त्याद्यनुमितेरुदयान्न साध्याभावज्ञानस्य साध्यग्रहप्रतिबन्धकतेत्यत आह शङ्खादाविति। विना तदप्रामाण्यग्रहमिति। फलानुरोधेन तत्र भ्रमत्वग्रहस्यैव कल्पनादिति भावः। प्रमात्वेनाज्ञायमानापि अ-प्रमात्वेनागृह्यमाणा ग्राह्याभावधीः शाब्दबोधादिप्रतिबन्धिकेति भवतामप्यनुमतं विशेषदर्शनत्वेन लिङ्गपरामर्शस्यैव साध्या-भावज्ञानपरिभावकतया भवदभिमतत्वात्, तथा च शाब्दबोधा-

द्धौ तत्प्रतिबन्धकताध्रौव्ये अनुमितिसाधारणानुगतधर्मस्यैव तत्प्र·
तिबध्यतावच्छेदकत्वात् तत्र तत्र विपरीतज्ञाने भ्रमत्वज्ञानकल्पन·
या अनुमित्युपपादनमेवोचितम्, अन्यथा शाब्दादिसाधारणविपरीत·
ज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदकधर्मे अनुमित्यन्यत्वस्य निवेशनीयतया अनु·
मितौ साध्याभावज्ञानप्रमात्वबुद्धेः प्रतिबन्धकत्वान्तरस्य कल्पनीय·
तया च गौरवात्, अनुमित्यन्यत्वस्य विपरीतज्ञानप्रतिबध्यतावच्छे·
दकत्वे आश्रयासिद्ध्यादिज्ञानकालेऽनुमित्यापत्तेश्च, पक्षतावच्छेदकादि·
व्याप्यवत्ताज्ञानस्य अनुमित्यजनकतया तद्विपरीतज्ञानदशायां त·
दवच्छिन्नपक्षादिविषयकानुमितेर्भवतोऽप्यनि·
च्छाव्दबुद्ध्यादेरिव
ष्टत्वादित्याह न हीति ॥

(दी०)अथ लाघवेन संशयसाधारणं संसृष्टत्वज्ञानमेव शा·
ब्दानुमित्योः कारणम्, आस्ताञ्च तस्यैव विरोधितया प्रकरण·
समो बाधश्च हेत्वाभासोऽसिद्धिरिव परामर्शस्य, विलीयताञ्चाप्रसि·
द्धसाध्यकमनुमानमिति चेन्न ।

संशयासत्त्वसमये परामर्शोत्पादे सिद्धिसिषाधयिषे विना
अनुमित्यनुत्पादप्रसङ्गात्, सति विशेषदर्शने संशयायोगादिति ।

एतेन लाघवात् प्रमात्वेन निर्णीयमानं बाधज्ञानं विरोधीति
परास्तम् ।

विपरीतमेव लाघवं, स्फुटतरश्च तद्भावसाध्ये । तत्र हि गोत्वा·
धप्रकारकं गोत्वाभावादिप्रकारकं ज्ञानं बाधनिश्चयः । तथाच
गोत्वादिमद्विशेष्यकगोत्वाद्यभावप्रकारकत्वज्ञानाभावो भ्रमत्वग्रह·
विरहः । बाधग्रहश्च पक्षे गोत्वाद्यप्रकारकं ज्ञानं, तस्य च गोत्वा·
दिमद्विशेष्यकगोत्वाद्यभावप्रकारकत्वाद्यप्रकारकं गोत्वाभाववद्वि·
शेष्यकगोत्वाद्यभावप्रकारकत्वप्रकारकज्ञानं प्रमात्वनिश्चय इति ।
उक्तप्रायश्च तत्तत्कार्यं प्रति प्रतिबन्धकानां कारणानाञ्च प्र·
मात्वेन निश्चीयमानतया तथात्वापत्तिरिति । न च सति विशेष·
दर्शने विपरीतनिश्चयोऽकिञ्चित्करः तत्सत्त्वेऽपि विशेषदर्शनेन प्र·

त्यक्षोत्पादादिति वाच्यम् । विशेषदर्शनेन तन्नाशानन्तरमेव प्रत्यक्षोदयात्, परैरपि क्वचित् प्रत्यक्षविशेष एव विपरीतनिश्चयविशेषस्यैव तथात्वोपगमाच्च । नहि शाब्दादिबोधेऽपि विशेषादर्शनविशिष्टत्वेन स विरोधी, गौरवात् मानाभावाच्च । न वा चाक्षुषादिप्रत्यक्षे मानसादिविपरीतनिश्चयो विरोधी । उपयुज्यते च क्वचिद्विशेषदर्शनमप्रामाण्यग्राहकत्वेन बाधबुद्धेः । नचैवं बाधावतारदशायां पक्षे हेतोरग्रहेऽज्ञानलक्षणासिद्धिः, ग्रहे च व्यभिचारधीरेवेति वाच्यम् । बाधग्रहपरामर्शयोर्भेदात्, अभेदेऽपि पक्षः साध्यव्याप्यहेतुमान् साध्याभाववांश्च इति ग्रहस्य परस्परोपरागानवगाहिनो व्यभिचाराविषयत्वात् । एकत्र व्यभिचाराव्यभिचारयोरेकनिश्चयागोचरत्वात्, पूर्णे च करणे साक्षादनुमित्याविरोधिनो व्यभिचारज्ञानादेरकिञ्चित्करत्वात् । उक्तश्च साध्यादेः पक्षाद्यवृत्तित्वादिकमपि बाधः । न च तद्ग्रहेऽपि व्यभिचारबुद्धिरावश्यकी ।

(गा०) अथ शाब्दबोधे विपरीतनिश्चयाभावो न हेतुः योग्यताज्ञानहेतुतयैवोपपत्तेः, एवं च अनुमितावपि न तस्य हेतुता शाब्दानुमितिसाधारणपरोक्षानुभवत्वस्य जातिविशेषस्य वा विशेष्ये विशेषणवत्त्वरूपयोग्यताज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वोपगमात्तादृशकारणविरहेणैवाबाधितार्थानुमित्यनुदयादिति बाधस्य साक्षादनुमितिविरोधितया हेत्वाभासताभिधानमसङ्गतमिति शङ्कते अथेति । लाघवेनेति । तदभावग्रहाभावत्वापेक्षया तद्वत्ताज्ञानत्वरूपजनकतावच्छेदकलाघवेन तद्वद्भेदतदभावव्याप्यादिनिश्चयाभावानामपि हेतुत्वाकल्पनलाघवेन चेत्यर्थः । वाक्यार्थस्य पक्षे साध्यस्य च निश्चयः शाब्दानुमित्योः पूर्वं नियमतो न सम्भवतीत्यत उक्तं संशयसाधारणमिति । एवकारेण विपरीतनिश्चयाभावस्य व्यवच्छेदः । प्रत्यक्षस्थले अलौकिकप्रत्यक्षत्वमेव बाधादिधीप्रतिबध्यतावच्छेदकमिति भावः । न च प्रत्यक्षस्थले अलौकिकज्ञानत्वस्य विपरीतज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदकतयैवोपपत्तेः संसृष्टत्वज्ञानहेतुत्वान्तरकल्पनायामेव गौरवमिति वाच्यम् । इच्छाया उत्तेजकत्वं प्रत्यक्षस्थले न तु परोक्षस्थले इति पृ·

थक् प्रतिबन्धकताया भवतोऽप्यावश्यकत्वात्, बाधाभावस्य शाब्दबो-
धादिहेतुतामते शाब्दादिसामग्र्याः प्रत्यक्षादिप्रतिबन्धकतायां यो-
ग्यताज्ञानापेक्षया गुरोर्बाधाभावस्य तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानाद्यभा-
वस्य च निवेशनीयतया गौरवाच्च । न च शाब्दबोधादौ बाधादिधि-
योऽप्रतिबन्धकत्वे तद्वत्तासंशयस्य द्वितीयक्षणे स्मरणादिरूपतद-
भावनिश्चये तदनन्तरं शाब्दबोधापत्तिरिति वाच्यम् । यत्र विषये
संशयद्वितीयक्षणे कथंचिद्विपरीतनिश्चयः शाब्दादिज्ञानकारणान्त-
रसमवधानं च तत्रापत्तिवारणाय बाधादिनिश्चयप्रतिबन्धकताया
आवश्यकत्वेपि विषयविशेषे लाघवेन योग्यताज्ञानहेतुताया नि-
ष्प्रत्यूहता इत्याशयात् । नन्वेवं बाधप्रकरणसमयोर्हेत्वाभासता न
स्यादित्यत आह आस्तां चेति । तस्यैव-कारणीभूतस्य संसृष्टत्व-
ज्ञानस्यैव, असिद्धिरिव-स्वरूपासिद्धिरिव, परामर्शस्य-अनुमितिजन-
कस्य, विरोधितया हेत्वाभास इत्यनुषङ्गेणान्वयः ।

नन्वेवं अप्रसिद्धसाध्यकानुमितिर्विलीयेत कोट्यप्रसिद्ध्या साध्य-
संशयासम्भवादित्यत्रेष्टापत्तिमाह विलीयतां चेति । तादृशानुमितेरे-
कदेशिनामेवानुमतत्वादिति भावः ।

अथ पक्षसाध्ययोः संसर्गज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वेऽपि अप्रसिद्धसा-
ध्यविशेष्यकानुमितौ न तस्य हेतुत्वमुपेयम्, न वा बा-
धज्ञानस्य साक्षादनुमितिप्रतिबन्धकत्वं साध्यविशेष्यकानुमितौ
साध्यसिद्धेः प्रतिबन्धकतयैव पक्षे बाधग्रहदशायां तादृशा-
नुमित्यापत्तेरनवकाशात् इति कथमप्रसिद्धसाध्यकानुमानानुप-
पत्तिरिति चेन्न ।

अभावसाध्यकस्थल एव साध्यप्रसिद्धिमनपेक्ष्यानुमित्युत्प-
त्त्या तत्र प्रतियोगिमत्ताज्ञानरूपबाधग्रहस्य साध्यप्रसिद्धिं विनापि
सम्भवात् साध्यप्रसिद्धिप्रतिबन्धकतया तादृशबाधग्रहकालेऽनुमि-
त्यापत्तेर्वारयितुमशक्यत्वात् तादृशानुमितिस्वीकारेऽनुमितौ बाध-
ज्ञानस्य साक्षात्प्रतिबन्धकत्वस्यावश्यकत्वात् । एवमत्र पृथिवीत-
रभेद इत्यादि शाब्दबोधे पृथिवीतरभेदपक्षकधर्मिसाध्यकानुमितौ
च साक्षाद्बाधज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वमकल्पयित्वा बाधज्ञानकाले
तादृशशाब्दबोधतादृशानुमित्योर्वारणाय धर्मिणि पृथिवीतरभेद-
संसर्गज्ञानस्य तदुभयसंसर्गावगाहिपरोक्षज्ञानकारणताया आवश्य-

कत्वादितरभेदादिरूपाप्रसिद्धसाध्यकानुमितेरुपगमासम्भवः ।

अथ पृथिव्यां पृथिवीतरभेद इति साध्यविशेष्यकानुमितौ संसर्गज्ञानस्य हेतुत्वासम्भवेपि न बाधज्ञानस्य पृथिवीतरप्रकारकज्ञानरूपस्य साक्षात्प्रतिबन्धकत्वाप्रसक्तिः पृथिवीत्वावच्छिन्ने तादात्म्यसम्बन्धेन पृथिवीतरप्रकारकज्ञानस्यानाहार्य्यस्याप्रसिद्धेरिति तादृशसाध्यविशेष्यकानुमितिरव्याहतैव । न च शुद्धभेदत्वावच्छिन्नेऽनाहार्यपृथिव्याद्यवृत्तित्वज्ञानरूपबाधज्ञानसम्भवात्तदानीं पृथिव्यामितरभेद इत्यनुमित्यादिवारणाय पृथिवीतरभेदसंसर्गज्ञानस्य तादृशपरोक्षज्ञानहेतुत्वमावश्यकम्, अन्यथा तादृशबाधादिबुद्धेरनुमित्यादौ साक्षात्प्रतिबन्धकत्वकल्पनेन गौरवप्रसङ्गात्, तथा च कथं तादृशसाध्यविशेष्यकानुमितिरिति वाच्यम् । तादृशबाधादिग्रहदशायामुपदर्शितानुमित्यादिवारणाय भेदत्वावच्छिन्ने पृथिवीसंसर्गज्ञानत्वेनैव तादृशपरोक्षज्ञानहेतुत्वोपगमात् पृथिवीतरभेदत्वरूपसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाप्रसिद्धिदशायामपि केवलभेदत्वरूपेण पृथिवीसंसर्गज्ञानात् तादृशानुमितेः सम्भवात् । न चैतन्मते साध्यसंशयादनुमितेरुपगन्तव्यतया संशयस्यैव पक्षतात्वेनानुमितिहेतुत्वमिति साध्याप्रसिद्धिदशायां पक्षताविरहेण नानुमितिसम्भव इति वाच्यम् । संशयं विनापि साध्यनिश्चयकाले सिषाधयिषाबलेनानुमित्युत्पत्तेः सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावस्य पक्षतात्वस्योपेयत्वात् । साध्यविशेष्यकानुमितौ साध्यप्रसिद्धेः प्रतिबन्धकतयैव साध्यसिद्धिदशायामनुमितिवारणसम्भवात् तादृशानुमितौ संशयादिरूपपक्षताहेतुत्वस्य निर्युक्तिकत्वाच्चेति चेत् । न । यत्र प्रतिबन्धकबाधादिबुद्धेरसम्भवस्तत्र साध्यविशेष्यकानुमितौ संसृष्टत्वज्ञानहेतुताया निर्युक्तिकत्वेनास्वीकारेपि पृथिव्यां जलभेदः ह्रदे धूमाभाव इत्यादि ज्ञाने संसृष्टत्वज्ञानहेतुताया अवर्जनीयतया तादृशाऽनुमितेरसम्भवेन तदभिप्रायेणैव विलीयतां चेत्यादिग्रन्थसङ्गतेः । न च पृथिव्यां जलभेद इत्याद्यनुमितेः प्रामाणिकत्वे पृथिव्यां जलभेद इत्यादिशाब्दबुद्धौ संसृष्टत्वरूपयोग्यताज्ञानस्य हेतुत्वे शाब्दत्वमेव जन्यतावच्छेदकं वाच्यं तादृशानुमितौ चागत्या बाधबुद्धेरपि साक्षात्प्रतिबन्धकत्वमुपेयं विषयभेदेन कार्य्यकारणभावभेदस्यावश्यकत्वादिति कथं तादृशानुमितिविलय इति वाच्यम् । साध्यविशे-

ष्यकानुमितेः सिद्धान्तिभिरनभ्युपगमात् तदनुरोधेनानुमितिविशेषे संसृष्टत्वज्ञानहेतुतामभ्युपगम्य बाधादिबुद्धेः साक्षात्प्रतिबन्धकता-कल्पनमयुक्तमित्याशयेन तादृशानुमितिविलयस्योपगन्तव्यत्वात् । न च साध्यविशेष्यकानुमितेः सिद्धान्तिभिरनभ्युपगमे पृथिव्यां जला-दिभेदसाध्यकानुमानस्य पक्षैकदेशे साध्यप्रसिद्ध्या सम्भवेपि एक-व्यक्तिपक्षक--इतरभेदानुमानस्यागतिरिति साध्यविशेष्यकानुमि-तिस्वीकार आवश्यक इति कथं तदनभ्युपगम इति वाच्यम् । तादृ-शानुमित्यनभ्युपगमेपि साध्यविषयकव्यतिरेकव्याप्त्यवगाहिपरा-मर्शाद्विशेषदर्शनरूपात्तादृशालौकिकप्रत्यक्षस्यैव प्रथमं स्वीका-रणीयतया तदात्मकविशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानात्तदनन्तरक्षणे साध्यविशेषणकानुमितिसम्भवेन सामञ्जस्यात् विशिष्टसाध्या-प्रसिद्धावपि अभावत्वादिसामान्यलक्षणया तेन रूपेण साध्यज्ञानस्य पूर्वं सम्भवेन साध्योपनायकज्ञाननिर्वाहात् प्रथमं साध्यविशेषण-कालौकिकप्रत्यक्षसम्भवात् ।

इदं तु बोध्यम् । उक्तरीत्या साध्यविशेष्यकानुमित्यनभ्युपगमेपि निर्वाहे तादृशानुमितिसामग्र्यन्तरकल्पनेन लाघवानुरोधेनैव तदन-भ्युपगमः समुचितः किन्त्वत्र संसृष्टत्वज्ञानहेतुत्वोपरोधः । न च साध्यविशेष्यकानुमित्यनभ्युपगमेपि तदुत्तरकालीनसाध्यविशेषण-कानुमित्यनुरोधेन क्लृप्तहेतुताकाद्व्यतिरेकपरामर्शादेव तन्निर्वाहे परा-मर्शकारणताधिक्यविरहान्न गौरवमिति वाच्यम् । तदभ्युपगमे तत्र साध्यप्रसिद्धेः प्रतिबन्धकताकल्पनाधिक्येन गौरवात् । अत एव (१) भेदादिधर्मिकेतरादिरूपप्रतियोगिसंशयात्मकपक्षधर्मिकसाध्यसंसर्ग-सन्देहात् संसृष्टत्वज्ञानहेतुतामतेपि साध्यविशेष्यकानुमितिनिर्वाहः । विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयविरहेण साध्यतावच्छेदकविशि-ष्टवैशिष्ट्यप्रकारकानुमित्यसम्भवादिति ।

एतेन संसृष्टत्वज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वे महानसीयेतरवह्न्यभाव-वान् पर्वत इत्यतादृशेतरबाधाविधीबलाच्छुद्धवह्नित्वादिना व्याप-कताग्रहान्महानसीयवह्निमान् पर्वत इत्याकारकाया विशेष्ये विशे-षणमिति रीत्या जायमानाया अनुमितेरनुपपत्तिस्तत्र महानसी-यत्वविशिष्टवन्ह्यादेः प्रागप्रसिद्ध्या तत्संसर्गज्ञानासंभवात् । न

(१) एवं इति पाठान्तरम् ।

च वह्नौ महानसीयत्वस्य पर्वते च वह्नेः संशयात्मकसंसर्गज्ञानात्तादृशानुमितिर्भविष्यतीति वाच्यम्। तथासति विशिष्टविशेषणकानुमितौ विशिष्टसंसर्गज्ञानहेतुत्वे महानसीयवह्निर्नास्तीति बाधग्रहदशायां विशिष्टवन्ह्यादिविशेषणकानुमितिवारणाय बाधग्रहस्य साक्षात्प्रतिबन्धकतास्वीकारापत्तिरिति परास्तम्। यथा महानसीयवह्निमान् पर्वत इति वाक्यात् विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या जायमानः शाब्दबोधो अवान्तरवाक्यार्थभूतमहानसीयत्वविशेषितवह्न्यादिबोधं विनापि वह्न्यंशे महानसीयत्वसंशयात्मकात्पर्वते महानसीयत्वविशेष्यतापन्नवह्निकोटिकसंशयरूपयोग्यताज्ञानान्निर्वहति तथा तादृशसंशयादेवोक्तस्थले महानसीयवह्निमान् पर्वत इत्यनुमितिनिर्वाहात् महानसीयत्वविशिष्टवह्निनिर्णयं विना प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिनिश्चयरूपकारणाभावान्महानसीयवह्न्यभावभानासम्भवेन नोक्तसंशयसम्भव इति चेत्। शाब्दस्थलेऽप्येषोऽनुयोगः तुल्यः स्यात्।

संशयेति। साध्यसंशयद्वितीयक्षणे यत्र परामर्शोत्पादस्तत्र द्वितीयक्षणे विनश्यदवस्थात् संशयात् अनुमितेरेतन्मतेपि निर्वाहात्।

संशयासत्त्वसमय इति। सिद्ध्यात्मकपरामर्शद्वितीयक्षणे यत्रानुमित्सा तत्र सिद्ध्यात्मकसंसृष्टत्वनिश्चयादनुमितेरेतन्मतेऽपि च निर्वाहात्। सिद्धिसिषाधयिषे विनेति। सिद्धिरूपसंसृष्टत्वज्ञानं सिषाधयिषाविरहसहकृतं प्रतिबन्धकमिति तदपगमनिर्वाहकसिषाधयिषोपादानम्। परामर्शानन्तरोत्पन्नसंशयादेव तत्रैतन्मते अनुमितिर्भविष्यतीति शंकां निराकरोति सतीति।

ननु भ्रमत्वाग्रहविशिष्टबाधनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वापेक्षया प्रमात्वनिश्चयविशिष्टबाधज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वमेव युक्तं तदभाववति तत्प्रकारकत्वरूपभ्रमत्वापेक्षया तद्वति तत्प्रकारकत्वरूपप्रमात्वग्रहस्यैव लघुत्वात्, मन्मते प्रमात्वज्ञाने निश्चयत्वस्येव भवन्मते बाधज्ञाने निश्चयत्वस्य निवेशनीयतया साम्यात् अभावांशे प्रमात्वेन निश्चीयमानो बाधसंशयोपि बाधनिश्चयकार्य्यकारी। एवं च बाधग्रहासत्त्वे तत्प्रमात्वनिश्चयसत्त्वेऽनुभूयमानानुमितिरप्युपपद्यते, बाधधीप्रमात्वस्य हेत्वाभासतापि विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण प्रमात्वनिश्चयस्यापि प्रतिबन्धकत्वात्। यदि बाधनिश्चया-

विशिष्टतत्प्रमात्वग्रहेऽनुमित्यप्रतिबन्धके तत्प्रमात्वविषयकत्वसत्त्वे-
नातिप्रसक्ततया तस्य न दोषता, तदा पक्षनिष्ठसाध्याभावादिविष-
यकत्वस्यापि अप्रामाण्यज्ञानास्कन्दितज्ञानसाधारण्येन तत्प्रतिबन्धक-
ताप्रतिप्रसक्ततया तस्यापि दोषत्वासम्भवः । तत्सम्भवस्तु प्रमित-
साध्याभाववत्पक्षादेरेवेति शंकां निराकरोति एतेनेत्यादिना । ए-
तेन—अज्ञायमानेपि बाधग्रहे शाब्दमानसादिज्ञानानुत्पादानुभवेन ।

उक्तलाघवमपि नास्तीत्याह विपरीतमेवेति । तदभावनिश्चय-
त्वघटकतदप्रकारकत्वापेक्षया प्रमात्वनिश्चयत्वघटकस्य तद्वति तत्प्र-
कारकत्वाभावाप्रकारकत्वस्यातिगुरुतया भ्रमत्वज्ञानाभावस्यावच्छेद-
कतामतेऽभावद्वयनिवेशाधिक्यस्याकिञ्चित्करत्वादिति भावः ।
भावसाध्यकस्थले बाधग्रहभ्रमत्वघटकसाध्याभावाभावस्य साध्या-
त्मकस्य ताद्रूप्येणैव निवेशात् तादृशभ्रमत्वस्य साध्याभाववति सा-
ध्याभावप्रकारत्वरूपप्रमात्वापेक्षया लघुत्वेनातिस्फुटं लाघवमित्याह
स्फुटतरं चेति । गोत्वाद्यप्रकारकमिति । एतेन वक्ष्यमाणप्रमात्वज्ञा-
नीयनिश्चयत्वापेक्षया बाधग्रहनिश्चयत्वस्य विशेषोऽपि दर्शितः । न च
प्रमेयत्वादिना गोत्वप्रकारकनिश्चयसंग्रहाय गोत्वत्वावच्छिन्नाप्रकार-
कत्वं निवेश्यं तथाच सत्ययं गोत्वाभाववान् गोत्वाभावाभाववान् वेति
संशयस्य धर्मिणि गोत्वाभावाभावत्वेनैव गोत्वप्रकारकस्याव्याप्त्त्वृत्ति-
रिति वाच्यम् । तादृशसंशये धर्मिणि गोत्वत्वेन गोत्वस्य नियमतो
भानोपगमात्—तेन रूपेण तद्वत्त्वभाने बाधकाभावात् । गोत्वा-
दिमद्विशेष्यकगोत्वाद्यभावप्रकारकत्वाद्यप्रकारकेति । आदिपदा-
द्गोत्वाद्यभाववद्विशेष्यकगोत्वाद्यभावप्रकारकत्वरूपप्रमात्वाभावपरिग्र-
हः । भ्रमत्वाप्रकारकत्वाभिधानं तु भावद्वयकोटिकसंशयाभ्युपगन्तृ-
मतावलम्बेन । ननु भावरूपसाध्याभावज्ञानस्य प्रतिबन्धकतायां त-
दभाववति तत्प्रकारकत्वरूपभ्रमत्व–तद्वति तत्प्रकारकत्वरूपप्रमात्वा-
भावयोः समशरीरतया विनिगमनाविरहेण द्वयोरेव ग्रहौ निवेशनी-
यौ तदपेक्षया च भ्रमत्वाभावरूपप्रामाण्यतो लघुशरीरतद्वति तत्प्रका-
रकत्वरूपप्रमात्वग्रहस्यावच्छेदकत्वे लाघवम्, भावद्वयकोटिकसंशया-
नभ्युपगमात्, निश्चयत्वशरीरे प्रमात्वाभावाप्रकारकत्वमेव निवेश्यते
न तु प्रमात्वाप्रकारकत्वमिति न तदुभयनिवेशनिबन्धनगौरवमिति
शंकायां प्रतिबंदीमाह उक्तप्रायं चेति । उक्तप्रायं–उक्तकल्पम्, पूर्वमा-

कांक्षाज्ञानहेतुप्रतिहेतुपरामर्शधर्मिकप्रमात्वनिश्चयस्य कारणत्वप्रतिबन्धकत्वे आपादिते न तु प्रमात्वविशिष्टनिश्चयानां तेषामिति प्रायःपदम् । प्रतिबन्धकानां–प्रतिहेतुपरामर्शादीनां, कारणानामाकांक्षाज्ञानपरामर्शादीनाम् । तथात्वापत्तिरिति । यथायोगं प्रतिबन्धकत्वस्य कारणत्वस्य चापत्तिरित्यर्थः । तुल्ययुक्त्या प्रामाण्यनिश्चयेऽपि निश्चितप्रामाण्यकत्वस्य तत्रापि च तथात्वापेक्षया अनवच्छिन्नप्रामाण्यग्रहबाधयोः कार्य्यग्रहप्रतिबन्धादावपेक्षिततया स एव न स्यात्, प्रतिबन्धकादिविशेषणपरम्परानवस्था चेति तत्र तत्र प्रामाण्यनिश्चयो यदि नापेक्ष्यते तदा तुल्यं प्रकृतेऽपीति भावः । अगृहीताप्रामाण्यकत्वेन प्रतिबन्धकतामतेऽपि तद्घटकाप्रामाण्यग्रहे अनिश्चिताप्रामाण्यकत्वं विशेषणं तत्र चागृहीताप्रामाण्यकत्वं विशेषणम् इत्येवंक्रमेण विशेषणपरम्परया अनवस्थितिरिति तु नाशंकनीयम्, प्रतिबन्धकीभूतनिश्चयविशेषणागृहीताप्रामाण्यकत्वघटकाप्रामाण्यग्रहेऽनिश्चिताप्रामाण्यकत्वानिवेशात् । तत्राप्रामाण्यनिश्चयदशायां कार्य्यवारणाय तदप्रामाण्यं निश्चयविशिष्टविपरीतनिश्चयादीनामगृहीताप्रामाण्यकत्वानवच्छिन्नानां प्रतिबन्धकत्वान्तरस्यैव कल्पनीयत्वात् । तादृशाप्रामाण्यनिश्चये च निश्चितप्रामाण्यकत्वाविशेषिताप्रामाण्यग्रहाभावस्य विशेषणत्वोपगमात् तद्वैशिष्ट्यनिवेशफलस्य प्रतिबन्धकत्वान्तरकल्पनयोपपादनात् दूरस्थे धर्मिणि अयं स्थाणुरित्यादिनिश्चयानन्तरं करादिरूपविशेषदर्शने सति नायं स्थाणुरित्यादिप्रत्यक्षोत्पत्त्या विशेषदर्शनविशिष्टस्यैव विपरीतनिश्चयस्य प्रतिबन्धकता वाच्या, तथा च परामर्शसत्त्वे विपरीतनिश्चयेनानुमित्यप्रतिबन्धात् तदसत्त्वे च कारणाभावादेवानुमित्यनुत्पत्त्या बाधस्य न हेत्वाभासतेति शंकां निरस्यति न चेत्यादिना । विशेषदर्शनेन तन्नाशानन्तरमेवेति । विपरीतनिश्चयानन्तरोत्पन्नविशेषदर्शनाधीनविपरीतनिश्चयनाशे सत्येवेत्यर्थः । क्षणमात्रस्यातिसूक्ष्मकालतया तद्विलम्बेन फलोपगमेऽनुभवविरोधाभावात् पूर्वक्षणे भ्रमसत्त्वेऽपि विशेषदर्शनवशात् ये प्रत्यक्षमङ्गीकुर्वन्ति तेषामपि परोक्षज्ञानप्रतिबन्धकतायां विशेषादर्शनवैशिष्ट्यनिवेशो नानुमतः, विपरीतनिश्चये सति विशेषदर्शने शाब्दादिबोधानुपगमादिति बाधस्यानुमितिविरोधित्वं ध्रुवमित्याह परैरिति । प्रत्यक्षविशेष एव–तदिन्द्रियजन्यप्रत्यक्ष एव, विपरीतनिश्चयविशेषस्यैव–

हरिदाससंस्कृतग्रन्थमालासमाख्य-

काशीसंस्कृतसीरीज़्-पुस्तकमाला ।

इयं काशी—संस्कृतग्रन्थमाला विभागशः प्रकाशिता भवति । एतस्यां प्राचीनाः नवीनाश्च दुर्लभाः सुलभाश्च अत्युपयुक्ताः संस्कृतग्रन्थाः काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालीयैः पण्डितैरन्यैरपि विद्वद्भिः संशोधिताः क्रमेण संमुद्रिता भवन्ति । अस्यां प्रकाश्यमाणानां ग्रन्थानां मूल्यं सूचीपत्रे प्रकाशितं वर्तते । परंतु एतस्या नियमेनाऽविच्छिन्नतया निश्चितग्राहकमहाशयानां प्रतिमुद्राशतकं पञ्चविंशतिमुद्राः (कमिशन) परावर्तिता भवेयुः मार्गव्ययश्च न पृथक् दातव्यो भवेत् ।

तत्र मुद्रितग्रन्थनामानि ।	मूल्यम् ।
१ नलपाकः नलविरचितः । संपूर्णः (पाकशास्त्रम १)	रु० १—८
२ संक्षेपशारीरकम् । रामतीर्थस्वामिकृतान्वयार्थबोधिनीटीकासहितम् । (वेदान्तं १)	रु० ८—०
३ वैशेषिकदर्शनम् । पं० श्रीदुण्ढिराजशास्त्रिकृतविवरणोपेताभ्यां प्रशस्तपादभाष्योपस्काराभ्यां समन्वितम् (वैशेषिकं१)	रु०२—८
४ श्रीसूक्तम् । विद्यारण्यपृथ्वीधरश्रीकण्ठाचार्यकृतभाष्यत्रयेण टिप्पण्या च समलङ्कृतम् । (वैदिकं १)	रु० ०—६
५ लघुशब्देन्दुशेखरः (भैरवी) चन्द्रकलाटीकासहितः तत्पुरुषादिसमाप्तिपर्यन्तः । (व्याकरणं १)	रु० ८—०
६ कारिकावली मुक्ता० दिन० राम० शब्दखण्डसहिता तथा "गुणनिरूपणदिनकरीय" महामहोपाध्याय पं० श्रीलक्ष्मणशास्त्रिकृतव्याख्यासहिता । (न्यायं १)	रु० ६—०
७ पञ्चकिरणम् । वार्तिकाभरणालङ्कृतवार्तिकटीकया-तत्त्वचन्द्रिकासमवेतविवरणेन च समन्वितम् । (वेदान्तं २)	रु० ०—८
८ अलङ्कारप्रदीपः । पण्डितवरविश्वेश्वरपाण्डेयनिर्मितः । (काव्यं१)	रु० ०—८
९ अनङ्गरङ्गः महाकविकल्याणमल्लविरचितः । (कामशास्त्रं१)	रु० ०—१२
१० जातकपारिजातः । श्रीवैद्यनाथशर्मणा विरचितः । (ज्यो० १)	रु० २—०
११ पारस्करगृह्यसूत्रम् । कात्यायनसूत्रीयश्राद्ध-शौच-स्नान-भोजन-कल्पसहितम् । (कर्मकाण्डम् १)	रु० ०—८
१२ पुरुषसूक्तम् । सायणभाष्य-महीधरभाष्य-मंगलभाष्य-निम्बार्कमतभाष्यचतुष्टयसहितम् । (वैदिकं २)	रु० १—४
१३ श्रीमत्सनत्सुजातीयम्—श्रीमच्छङ्करभगवत्पादविरचितभाष्येण नीलकण्ठीव्याख्यया च संवलितम् । (वेदान्तं ३)	रु० १—४
१४ कुमारसंभवं महाकाव्यम् । महाकवि-श्रीकालिदासवि० । सञ्जीवनी-शिशुहितैषिणी-टीकाद्वयोपेतम् सम्पूर्णम् । (काव्यं २)	रु० १—८

१५ श्रुतबोधश्छन्दोग्रन्थः। आनन्दवर्द्धिनीतात्पर्यप्रकाशाख्यसंस्कृत-भाषाटीकासहितः। (छंदः १) रु० ०—६

१६ कारिकावली। मुक्तावली-न्यायचन्द्रिकाटीकाद्वयसहिता सटिप्पणा। (न्यायं २) रु० १—०

१७ पारस्करगृह्यसूत्रम्। काण्डद्वये हरिहर-गदाधर० तृतीयकाण्डे हरिहर-जयराम-प्रणीतभाष्येण समलङ्कृतम्। हरिहरभाष्यसहितस्नानत्रिकाण्डिकासूत्र—गदाधरभाष्यसहितश्राद्धनवकण्डिकासूत्रैः यमलजननशान्ति-पृष्टोदिवि-शौच-भोजन—कामदेवकृतभाष्यसहितोत्सर्गपरिशिष्टसूत्रैः परिष्कृतं-टिप्पण्यादिभिः सहितं च। (कर्मकाण्डं २) रु० ३—०

१८ संक्षेपशारीरकम्-मधूसूदनीटीकासहितम् संपूर्ण (वेदान्तं४) रु० ८—०

१९ लघुजूटिका-अर्थात् अभिनवा परिभाषेन्दुशेखरपरिष्कृतिनिर्मितिः। (व्याकरणं २) रु० ०—८

२० कातीयेष्टिदीपकः। (दर्शपौर्णमासपद्धतिः) महामहोपाध्याय-पं० श्रीनित्यानन्दपन्तपर्वतीयविरचितः। (कर्मकाण्डं) रु० १—०

२१ सप्तपाठि-श्रीशिवमहिम्नस्तोत्रम् श्रीगन्धर्वराज पुष्पदन्ताचार्यविरचितम्। हरिहरपक्षीय-मधुसूदनीटीकया (संस्कृतटीका-संस्कृतपद्यानुवाद-भाषाटीका-भाषापद्यानुवाद-भाषाबिम्ब) पञ्चमुखीनाम्न्या टीकया-शक्तिमहिम्नस्तोत्रेण च समन्वितम्। (स्तोत्रवि० १) रु० १—०

२२ बौद्धाऽऽचार्यश्रीधर्मकीर्तिप्रणीतः सटीकन्यायबिन्दुः—भाषाटीकासहितः (बौद्धन्याय वि० १) रु० १—८

२३ सपरिष्कृत-दर्पणसहितवैयाकरणभूषणसारः (व्याकरणं ३) रु० ४—०

२४ न्यायवार्त्तिकतात्पर्य्यटीका-श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिता। सम्पूर्ण (न्यायविभाग ३) रु० ६—०

२५ मीमांसान्यायप्रकाशः (आपदेवीयः) श्रीचिन्नस्वामिशास्त्रिकृतया सारविवेचिन्या व्याख्यया सहितः (मीमांसा १) रु० २—०

२६ पौरोहित्यकर्मसारः (टिप्पणीसमलंकृतः) प्रथमो भागः श्रीरमाकान्तशर्मणा संगृहीतः। (कर्मकाण्डवि० ३) रु० ०—४

२७ लघुशब्देन्दुशेखरः म० म० श्रीनागेशभट्टविरचितः। अव्ययीभावान्तो भागः, म०म० पण्डित श्रीनित्यानन्दपन्त-पर्वतीयकृतशेखरदीपकाख्येन टिप्पणेन समुज्ज्वलितः। (व्या०४) रु० ३—८

२८ रघुवंशमहाकाव्यम्। महाकविश्रीकालिदासविरचितम् पञ्चसर्गात्मकम्। म० म० श्रीमल्लिनाथसूरिकृतसञ्जीविनीटीकया पं० श्रीकनकलालठक्कुरकृताऽर्थप्रकाशिकाटीकया च समलङ्कृतम्। (काव्यवि० ३) रु० ०—१२

२९ कामसूत्रम् । श्रीवात्स्यायनमुनिप्रणीतं बहुयत्नैरासादितया पूर्णया जयमङ्गलरचितया टीकया समेतम् । बहुखण्डितपाठान् परिपूर्य,सूत्राङ्कांश्च संयोज्य, परिष्कृत्य संशोधितम् । (काम०२) रु० ८—०

३० न्यायकुसुमाञ्जलिः । न्यायाचार्यपदाङ्कितश्रीमदुदयनाचार्यविरचितः । महामहोपाध्यायरुचिदत्तकृतमकरन्दोद्भासितमहामहोपाध्यायवर्द्धमानोपाध्यायप्रणीतप्रकाशसहितः। (न्यायं४) रु० ६—०

३१ परिभाषेन्दुशेखरः । म० म० श्रीनागेशभट्टरचितः । म० म० भैरवमिश्रविरचितया भैरवीत्यपराख्यया परिभाषाविवृत्या–तत्त्वप्रकाशिकया टीकया च सहितः । (व्याकरणं ४) रु० ३—०

३२ अर्थसंग्रहः । पूर्वमीमांसासारसंग्रहरूपः । श्रीलौगाक्षिभास्करविरचितः। श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीरामेश्वरशिवयोगिभिक्षविरचितमीमांसार्थकौमुद्याख्यव्याख्यासहितः।(मीमां०२) रु०१—०

३३ न्यायवार्त्तिकम् न्यायदर्शनवात्स्यायनभाष्योपबृंहणम् । परमर्षिभारद्वाजोद्द्योतकरविरचितम् । महर्षि–गोतमादिचरितसम्वलितबृहत्भूमिकासहितम् । (न्यायं ५) रु० ६—०

३४ शुक्लयजुर्वेदसंहिता । वाजसनेयिमाध्यन्दिनशाखीया । श्रीमदुव्वटाचार्यविरचितमन्त्रभाष्येण श्रीमन्महीधराचार्यविरचितवेददीपेन च सहिता । (भाग १–२–३–४) (वैदिकं ३) रु० ८—०

३५ शुक्लयजुर्वेदकाण्वसंहिता । श्रीसायणाचार्यविरचितभाष्यसहिता । १ अध्यायादारभ्य २० अध्यायपर्यन्ता । (वैदिकं ४) रु० ६—०

३६ सिद्धान्तलेशसंग्रहः । श्रीमदप्पयदीक्षितविरचितः । श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यकृष्णानन्दतीर्थविरचितया कृष्णालङ्काराख्यया व्याख्यया समलंकृतः । (वेदान्तं ४) रु० ६—०

३७ काशिका । श्रीपाणिनिमुनिविरचितव्याकरणसूत्राणां वृत्तिः विद्वद्वर–वामन–जयादित्यविनिर्मिता । (व्याकरणं ५) रु० ६—०

३८ प्राकृतप्रकाशः । भामहकृतः । श्रीमद्वररुचिप्रणीतप्राकृतसूत्रसहितः । टिप्पण्या च संयोजितः । (व्याकरणं ६) रु० १—४

३९ जीवन्मुक्तिविवेकः श्रीमद्विद्यारण्यस्वामिविरचितः । भाषानुवादसमेतः । (वेदान्तं ५) रु० २—०

४० श्रीनारदीयसंहिता । ब्रह्मणोपदिष्टो नारदमहामुनिप्रोक्तो ज्यौतिषग्रन्थः । (ज्योतिषं २) रु० ०—६

४१ मेदिनीकोशः–मेदिनीकारविरचितः । (कोशं १) रु० १—८

४२ मीमांसादर्शनम् । श्रीशवरस्वामिविरचितभाष्यसहितम् । (भाग१—२) (मीमांसा ३) रु० १०—०

४३ न्यायदर्शनम् । श्रीगोतममुनिप्रणीतम् । श्रीवात्स्यायनमुनिप्रणीतभाष्यसहितम् । श्रीविश्वनाथन्यायपञ्चाननभट्टाचार्यविरचितन्यायसूत्रवृत्त्यनुगतम् । टिप्पण्यादिसहितम् (न्यायं ६) रु० ३—०

पत्रादिप्रेषणस्थानम्
२२—१—२७

जयकृष्णदास—हरिदासगुप्तः,
चौखम्बा संस्कृत सीरीज आफीस,
विद्याविलास प्रेस, गोपालमंदिर के उत्त र फाटक
बनारस सिटी ।